О. КУРИЛО

УВАГИ ДО СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Видання п'яте

ВИДАВНИЦТВО "НОВІ ДНІ"
Торонто 1960 Канада

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Даємо українському культурному читачеві на еміграції книгу, яка довший час була, є тепер і ще, мабуть, довго й буде настольною книгою кожного літературного редактора, письменника, журналіста, кожного вчителя української мови — взагалі кожної людини, яка працює в ділянці української культури.

Щоб дати читачам відомості про Олену Курило та її "Уваги до сучасної української літературної мови", ми використали нарис* про Олену Курило проф. Юрія Шереха (Шевельова) — одного з найвизначніших сучасних наших мовознавців, тепер професора Колюмбійського університету в Нью-Йорку.

Ю. Шерех пише:

> "Олена Борисівна Курило народилася 6 жовтня 1890 р. в місті Слонім, тоді Гродненської губернії (тепер Білорусь), у жидівській родині. Мені невідоме її дівоче ім'я. Високу освіту Курило здобула перед Першою світовою війною в Варшаві — в університеті або на Високих Жіночих курсах. Її вчителями були, очевидно, Є. Карський, Є. Тимченко, В. Погорєлов, А. Яцімірський. Можливо, що першим, хто звернув її інтерес до української культури і українського визвольного руху був саме Євген Тимченко, визначний український мовознавець і може найтиповіший представник "народницької" течії в українській лінгвістиці, що від 1913 р. викладав на Високих Жіночих курсах у Варшаві, а від 1915 р. став приват-доцентом Варшавського університету і саме тоді почав працю над своєю серією монографій про синтаксичні функції відмінків в українській мові, — перша з них, про родовий відмінок, вийшла таки в Варшаві 1913 року. Другим чинником було, мабуть, знайомство Олени Борисівни з студентом Варшавського університету Дмитром Курилом, пізніше старшиною армії УНР і працівником пресового бюра при українській дипломатичній місії в Варшаві.
>
> Не знати, коли Курило переїхала до Києва. Перші роки молодої української держави застають її там. Курило бере активну участь в українізації школи. Їй належить найпопулярніший підручник української граматики для дітей, виданий у ті роки і потім перевидаваний багато разів до 1926 р., вона бере участь у перших опрацюваннях української наукової термінології (медичної, хемічної, ботанічної та інш.). 1921-23 р., а може й довше, Курило викладає в Київському Інституті народньої освіти, але її більше приваблює наукова робота, і особливо активно вона дедалі більше працює в Українській Академії Наук".

---

*) Юрій Шерех: Всеволод Ганцов. Олена Курило, видання УВАН. Серія: Українські вчені. За редавцією Л. Білецького. Ч. 5, Вінніпег, 1954, стор. 80. Накладом Українського Народнього Дому в Торонті.

Розгром Академії Наук на початку 30 років примушує О. Курило тікати з Києва в Москву, пізніше їй заборонили жити в багатьох місцевостях і вона оселилася десь на півночі Росії. Від 1932 р. не появилася жодна праця за її підписом. У 1937 р. вона сиділа в московській слідчій в'язниці. Це все, що нам відомо про життя й долю О. Курило.

Про значення наукової праці О. Курило Юрій Шерех у цитованому вище нарисі говорить так:

> "Праці над нормалізацією української літературної мови Курило присвятила багато часу і уваги, особливо в першій половині своєї недовгої — 14-річної — наукової діяльности. У широкій, колективній нормалізаційній праці тих років чи не на перше місце треба поставити поруч О. Синявського — в царині правопису, ортоепії й морфології — і Ганцова — в царині загального словництва, — Курило в царині фахового словництва, словотвору, синтакси й фразеології. Без діяльности цих трьох визначних мовознавців сучасна українська літературна мова мала б дещо інший характер — і цього не вдалося змінити навіть пізнішими мовними чистками в УССР. Наслідки праці цих мовознавців не викорчувані і не можуть бути викорчувані, за винятком окремих деталів, — а це з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народньої та інтеліґентської мови; і також — бо вони самі мали наукову лінґвістичну кваліфікацію, лінґвістичну обдарованість і почуття відповідальности за зроблене".

Велике значення мала її "Початкова граматика української мови, ч. І", яка починаючи від 1918 по 1926 р., видавалася 11 разів (наклад тільки 9-го видання був 150 тисяч примірників). "Це не була, — пише Ю. Шерех, — наукова праця, це був практичний підручник для дітей... але він будив любов до своєї країни й мови й защеплював норми цієї мови".

Про значення "Уваг..." Ю. Шерех пише:

> "...незнищим і досі лишився її вплив на українську синтаксу, фразеологію й почасти словотвір — і це сталося головне в наслідок появи "Уваг..." Книжка виросла з невеличкої брошурки в першому виданні... надиханої любов'ю української мови й бажанням підкреслити багатство її синтаксично-фразеологічних можливостей, — але в другому, а особливо в третьому виданні вона стала широким порадником в основних синтаксично-стилістичних питаннях української літературної мови. Як настільна книга літературних редакторів вона визначила собою ввесь напрям їх праці на довгі роки. Численні автори різних мовних підручників і порадників, що видавалися тоді цілою злизою, в суті речі майже виключно популяризували настанови Курило в "Увагах...". І тепер, хоч ця книжка давно заборонена в УРСР, а молодшому поколінню просто невідома, ціла низка її тверджень і порад здійснюється".

Ось цю виняткового значення в розвитку нашої мови книгу ми тепер і пропонуємо культурному читачеві на еміґрації. Перевидаємо її фотодруком з 4-го видання (Краків — Львів, 1942).

ВІД АВТОРКИ.

ДО 2-го ВИДАННЯ.

Друге видання »Уваг« багато має проти першого змін: додано уваг на хиби в сучасній літературній мові, а найбільше взято на увагу особливості народньої мови. У зв'язку з цим змінено й розклад матеріялу. Також ближче пояснено певне язикове явище там, де цього вимагає належне йому розуміння. Вкінці дано українського фразеологічного словничка з російським покажчиком до нього.

В основі поданого вкінці фразеологічного словничка лежить так званий Грінченківський словник, »Словарь української мови, зібрала редакція журнала »Кіевская старина«. Упорядкував з додатком власного матеріялу Борис Грінченко«. Де в словничку нема вказівок на джерело, там матеріял узято з Грінченківського словника. Російський переклад до українського фразеологічного звороту місцями змінено проти того, що в Грінченка, і здебільшого так, що замість звичайного описового пояснення дано відповідний українському російський фразеологічний зворот. Приклади: замість слова «забыть» при фразеологічних зворотах *пустити в непам'ять, пустити в запомин* дано російський зворот »предать забвению«; замість »обвинять напрасно« при українському *пеню волокти* дано »взводить напраслину». Де я не могла дати відповідного українському російського фразеологічного звороту, там я даю описове пояснення російською мовою; таке описове пояснення не може, розуміється, точно віддати усі відтінки українського вислову. Фразеологічні звороти вибрано й із тих поданих у Грінченківському словнику прикладів, що їм виписувачі не дали уваги. Напр., із прикладу до *величність* вибрано фразеологічний зворот *покладати величність;* із прикладу до слова *заповідь* вибрано фразеологічний зворот *чинити заповідь* і ін.

До словничка внесено й такі звороти, що в українській мові не становлять у тісному розумінні фразеологічних зворотів, але що їм відповідають російські фразеологічні звороти, напр. *спобігти, збігти кого* рос. »напасть на кого врасплох«. Це зроблено з огляду на характер »Уваг«.

Де певний зворот я сама подаю, там у дужках мої ініціяли (О. К.); це стосується і до тих зворотів, що мають обіг у мові, але що до них я не могла навести відповідні літературні джерела.

Друге видання »Уваг«, як і перше, читано у Філологічній Секції Всеукраїнської Академії Наук. Членам Секції, що робили свої уваги до цієї праці, складаю свою щиру подяку.

Київ, квітень, 1923 р.

ДО 3-го ВИДАННЯ.

Використаний для цього видання »Уваг« великий етнографічний, переважно прозовий, матеріял дав мені змогу вказати на досі ще не зачеплені особливості української мови і деталізувати окремі її явища, — цим переважно й одмітне це видання проти попереднього. На увагу взято ті особливості української мови, що вони в російській літературній мові незнані або малозвичні. Окремі язикові явища, — іще в більшій мірі, ніж у 2-му виданні, — докладніше пояснено там, де цього вимагає належна в них орієнтація. Щоб дати змогу орієнтуватися в можливих у літературній мові паралельних синонімічних зворотах, я поряд із широко вживаним зворотом наводжу й менш поширений.

Багато матеріялу, що міг би стати до помочі літературній мові, чекає ще свого досліду: через брак часу я неспроможна була використати все те, що повинно б мати місце в »Увагах«.

Сказане за фразеологічний словничок у передмові до 2-го видання має силу й для 3-го видання. Фразеологічний словничок збільшено в цьому виданні не на багато. Щоб не розбивати нумерації в словничку, — а це б вимагало нових чисел у російському покажчику, — новий фразеологічний матеріял розміщено не по відповідних групах, а додано вкінці фразеологічного словника.

Ще зазначую, що де за той чи інший, українській мові невластивий, зворот сказано, що він пішов з *російського* відповідного звороту, там це треба розуміти так, що українська мова взяла його *безпосередньо* з російської мови, — але це не значить, що даний зворот є питомий російський.

Щоб допомогти користуватися з книжки, укінці дано покажчика відзначених у ній слів і зворотів, як поправних, як і хибних.

Шановному проф. Є. Тимченкові я радо висловлюю тут свою подяку за уваги до цього видання.

Київ, грудень, 1924 р.

О. Курило.

ВСТУПНЕ СЛОВО.

Ні одна літературна мова, крім української, не зазнала в процесі свого розвитку такої раптової зміни в не що й довгий час, бо тільки від революції 1917 року. Це зрозуміла річ. Народилася українська державність, народилася українська школа. І тут живо треба було дати вислови цим новим культурно-національним формам життя, треба було творити нові слова, нові синтактичні, нові фразеологічні звороти. І в творчій тій роботі надто далося в знаки довголітнє московське поневолення: до тієї творчої роботи українці стали з психологією російської мови, із способом російського думання. Найбільше це виявилося в творенні синтактичних та фразеологічних зворотів. А що окремі слова, то хоч від 1917 року наддніпрянська літературна мова збагатилася в своєму лексичному складі на багато нововитворених тут, у нас, слів, розуміється, слів здебільшого наукового характеру, — в них бо була найбільша потреба, — але багато потрібних слів черпалося й із Галичини. І це теж зрозуміло. Від 1876 до 1906 року українська літературна мова не могла розвиватися на наддніпрянській Україні через обмеження та заборони, що чинив російський уряд, і українська національна культура, а з нею і наукова мова могли розвиватися тільки на галицькому ґрунті. Отже й не диво, що в термінах нашої наукової мови трапляється чимало українізованих польських термінів. Відома річ, ще більш увійшло в літературну мову українізованих русизмів, як витворених тут на Наддніпрянщині, як і витворених у Галичині. Та не в окремих запозичених словах головна сила: вони в меншій мірі впливають на характер мови. Своєрідним характером, тим так званим »духом« своїм, мова спирається передусім на стилістиці, складні, фразеології та словотворі. А сучасну українську літературну мову названими царинами підганяють під російську літературну мову.[1] Сучасна українська наддніпрянська літературна мова — найбільше в спеціяльно-наукових та в популярно-наукових виданнях — своєю складнею та фразеологією, почасти й словотвором, мало нагадує українську народню мову; вона намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого далеким від народнього складом фрази. Через щонайрізніші впливи, які зазнала на собі російська літературна, найбільше наукова мова, вона надто відбігає від народньої мови; в ній ми не відчуваємо своєрідности, живости російського народнього вислову. А що психологія мови, спосіб думати в наддніпрянської української інтеліґенції через історичні обставини

виросли на російській літературній мові, то стилістичні, синтактичні та фразеологічні особливості російської літературної мови — не кажу вже за запозичений у великій мірі лексичний матеріял — перенесено й в українську літературну мову. Зрозуміла річ, що найбільше цього впливу має на собі сучасна українська наукова мова тих авторів, що від недавнього почали по-українському писати.

Далека відстань літературної мови від народньої — зокрема це стосується до російської літературної мови — є явище зрозуміле: літературна мова витворюється на різних умовах історичних, політичних та соціяльних; проти народніх говірок вона відбиває певною штучністю, умовністю. Як і іншими сторонами, так і мовою кожна культурна нація мусить вбирати в себе різні як до умов впливи, а українська нація своїм наддніпрянським елементом в найбільшій мірі прихиляється до російського впливу: так бо історія склалася. Але коли сучасна українська літературна мова, здебільшого наукова, заховуючи тільки свої фонетичні, морфологічні та лексичні (переважно) особливості, усіма іншими сторонами відбігає свого природнього джерела — народньої підстави, де є інші психічні асоціяції, і набігає чужої собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона стає в такій мірі неприродня й штучна, що перестає бути українською мовою. Така мова, надто в популярних виданнях, крім багатьох своїх інших гріхів, не дає збагнути змісту тим, хто черпає свою освіту в популярно-наукових виданнях, тобто українській півінтеліґенції, затемнює їй думку і цим задержує її духовий розвиток. Вони бо, українські півінтеліґенти, — люди народу, села; їх думка пливе за народньою психологією, їм важко, а часом вони й не можуть підігнати чужі їм, важкі звороти сучасної української літературної мови під своє розуміння. Тож слова, складня мови зв'язані з уявами, з асоціяцією уяв, що багатьма своїми фактами йшли в процесі свого творення відмінним для кожного народу шляхом, залежно від різних умов його минулого в найширшому розумінні. І чи така літературна мова, яка є сучасна українська в багатьох спеціяльно-наукових та популярно-наукових виданнях, підручниках, не може почасти спричинитися до того, до чого — в більшій, розуміється, мірі — спричинилася російська школа на Україні? Народ у своєму розвиткові твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту живу, рідну мову, що її віками викохала собі народня психологія. І що більше українська інтеліґенція хоче стати в пригоді народові, визволити його з темряви, піднести його культурний рівень, то більше вона повинна використовувати українську народню мову, вона повинна *вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди.* Такий є єдиний нормальний шлях, що ним може йти розвиток української літературної мови.

Усталеної в ширшому розумінні української наукової літературної мови ми ще не маємо, і чи та неусталеність не стає їй (мові) десь у пригоді саме тим, що дає їй найширші можливості, а передусім можливість мати народню підставу і розвитком своїм іти за

розвитком народньої мови. Інакше б сказати: вона ще має в собі можливість стати такою мовою, якою б сам народ заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня.

В якій мірі народня мова *в певних культурних умовах* впливає на літературну мову, що розвиток її нормально (без утисків) відбувається, почасти вияснюється хоча б із таких прикладів. Виходячи з цілком інших умов, що склалися для російської канцелярської мови, від XIV віку починаючи, проф. Е. Будде каже: «...мова ділових паперів потроху стала відставати від живої мови і за деякий час стала потреба *доганяти живу мову* (язык жизни). Ця догоня передусім почала виказуватися в сміливій спробі того чи іншого письмака, а пізніше літератора вжити на письмі слова, форми й звука з народніх уст: і що письменник був сміливіший та освіченіший, то рясніші ставали під його пером такі спроби; що яскравіший хист мав письменник, то міцніше зв'язувалося слово його писаного твору із словами живої мови, тим більше міг виказуватися вплив окремої особи на літературну мову, яка за її (особи) допомогою зближалася з народньою і знаходила своє справжнє річище«.[2] Хоча проф. Е. Будде ілюструє сказане фактами морфологічними, лексичними та фонетичними, проте, думаю, воно стосується й до фактів синтактичних. За німецьку літературну мову Ch. Bally каже: »Ця мова є наче море, де розливаються її діялекти і через них рівень раз-у-раз міняється, міняються й властивості води. Вони заливають мову своїм спеціяльним лексиконом, мальовничим і рябим; різноманітність у їх граматичних зворотах заважає встановити одноманітні форми й складню настільки, що мало є літературних творів, де б діялектичні особливості не відогравали певної експресивної ролі. Німецька мова має багато більше слів, ніж їй треба, і, що важливіше, вона рясніє граматичними формами, що конкурують із собою. Звідсіля велика вільність в індивідуальному вживанні мови«.[3] А звідсіля свідомість, що й надалі народня мова має бути за джерело дальшому розвиткові літературної мови: »Життя та свіжість може наша літературна мова тільки тоді заховати, якщо вона держатиметься джерела де постає життя мови. Це рідна народня мова, як вона живе в наших діялектах«.[4]

Українська народня думка, як вона виражена в мові, має в собі багато матеріялу до абстрагування, і це б для літературної мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних зворотів, що їх можна й у науковій мові прикласти замість кувати нові й штучні. Взяти б перші кращі: *зводити на очі* — Звожу на очі їй чимало таких, що любили та й покинули МВ. II, 130; *на волю давати* — Мачуха пасинку на волю давала: хоч люлю купи, хоч голий ходи Ном. 9377; *братися парою, водою, льодом* — Вода береться парою Гр.; *міць узяти* — Таку міць узяв наш волосний, що й мирового не слуха Гр.; *дати навід* Ном. — рос. дать указание, навести на путь, і багато-багато інших фразеологічних зворотів, що на них така багата українська народня мова і що їх, на жаль, ми так мало ще знаємо.

Як же наблизити українську літературну мову до народньої, як зберегти її »дух«, її індивідуальні прикмети? Як навчитися *думати по-українському* і не збиватися на чуже? Треба уважно читати українських клясиків слова, вважати на їх мову, відзначити в ній своє, українське, найбільше синтактичні та фразеологічні явища в мові. Так само треба й до етнографічних записів поставитися. Таке свідоме вивчання язикових особливостей витворює певне чуття самої мови, те, що німці називають *Sprachgefühl*. А те чуття мови стає у великій пригоді тоді, коли думка, ширшаючи, ідучи вглиб, вимагає нових висловів, коли треба знайти зв'язок між конкретним і абстрактним значінням окремих слів і цілих зворотів, словом, коли треба творити мову. Тим чуттям ідучи, легко й влучно абстрагує конкретні поняття П. Куліш: — Нове порядкування виявилось усюди так голосно *(беру цеє слівце для ока і розуму, а не для вуха)* Кул. VI, 588; просто й влучно пристосовує народні звороти до абстрактного розуміння С. Єфремов: «Драматична парость деякий час *лежала облогами* Є. Іст. письм., 174; наші письменники по первах ще не могли *пустити свого плуга* в рідну землю ibid. 136 та ін.

Але що мати в основі, щоб із-поміж численних паралельних форм народньої української мови в найрізніших її діялектах, серед численних синонімів синтактичних, лексичних та фразеологічних вибрати щось певне, встановити usus, наскільки це, розуміється, взагалі дається зробити в живій мові? Живою бо має бути літературна мова.

Кожна мова виявляє своїми кращими представниками слова певну властиву даній нації звичку думати, що витворилася як на даних з оточення, як і на суб'єктивних авторових рисах у мові. Суб'єктивізм той кришталізує, шліхує, словом, стилізує народню мову. Це і є лінґвістичний смак даної особи, її чуття мови. І те чуття мови йде в наших кращих представників слова здебільшого одним шляхом: воно висовує *своє, одмітне*. Так стилізували українську народню мову Квітка-Основ'яненко, Куліш, Марко Вовчок.[5]

Треба на оці мати й поширеність даного язикового факту.

Це і є той шлях, що ним і надалі повинна йти українська літературна мова. Певна річ, ще довгими часами матимемо паралелізми, невідтінені синоніми, — але чи мова взагалі може їх збутися? За клясичний приклад може нам стати німецька мова. Пор. вищенаведену цитату з Ch. Bally. Синоніми становлять у великій мірі багатство мови, розуміється, коли авторів лінґвістичний смак і чуття мови вміє їх одтінити. Шевченко каже: Думав доля *зустрінеться, спіткалося* горе. Поняттю »нога, лапа« німецька мова, як до вимог стилю, як до відтінку в значінні, дає такі назви: Lauf, Pranke, Arm, Ständer, Fang, Ruder, Latsche та ін. крім загальновживаних: Fuss, Bein, Pfote, Tatze. K. Vossler каже: »Вмілість говорити є саме в тому, щоб із найтоншими звуковими, флексивними, синтактичними та лексикологічними відтінками вміти одночасно й зв'язати відповідно відтінені уяви«.[6] Одно з великих завданнів, що стоїть іще перед

українськими філологами, це дати семасіологію української мови, де б відтінити треба окремі близькі значінням слова, синоніми. Завдання те ще не близької мабуть прийдешности, бо синоніми не здобули собі ще потрібної для літературної мови традиції. Розмаїтість, точність та глибина вислову — а це властивості, що до них повинна прямувати літературна мова — вимагають того багатства лексичного, синтактичного та фразеологічного, що є в сукупності українських діялектів.

Богумил і Житецький наприкінці спільної розвідки своєї таке пишуть: »Від народу через культурні верстви знов до народу — такий основний процес розвитку української мови».[7] Українська літературна мова останніх років, найбільше наукова мова, ухилилася від того основного процесу, і треба докласти щонайбільшої праці, щоб ізнов наблизити її до народньої, до мови клясиків українського слова.

Завдання я собі в оцій своїй роботі поставила переважно практичне: стати хоч трохи своїми увагами у пригоді сучасній українській літературній мові, щоб на її характерні хиби вказавши, подати й поправні форми й звороти, а передусім вказати на ті особливості в українській народній мові, що їм мало, а то й зовсім не дає уваги сучасна українська літературна мова в ширшому розумінні, тобто і мова красного письменства.

Виходячи з практичного характеру »Уваг«, я не мала змоги розмежувати явища синтактичні й стилістичні. Переважною своєю частиною поданий матеріял обіймає явища синтактичні; зачеплено також факти морфологічні та семасіологічні.

Вказуючи на ту чи іншу поправну форму проти хибної, я йду шляхом індуктивним: за вихідний пункт маю поширеність даного язикового явища в мові народній та в мові кращих знавців українського слова і намагаюся обминути те все, що могло б відбивати суб'єктивною вподобою.

В основу розподілу поданого матеріялу взято ознаки формальні, проте через міркування практичного характеру деякі явища відокремлено на підставі їх семасіологічних ознак, як ото »часові звороти» та ін. Місцями з одної формальної категорії виділено те, що має серед уваг до сучасної літературної мови самостійне значіння, як ото, наприклад, прикметники дієслівного походження, що відповідають російським дієприкметникам, відокремлено від інших прикметників, тощо.

§ 1. Прикметники дієслівного походження.

Українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий, -(в)ший,* ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: — Тварини, жиючі й живші на землі. Факт, спостерігаемий... Незадовольняючі наслідки. Чоловік, намагаючийся стати... Вражаючий випадок. Далекосягаюча спеціялізація та ін. За активні дієприкметники каже П. Житецький: »Що до активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові«.[3]

А. Прикметники дієслівного походження на *-чий.*

В народній мові колишні дієприкметники на *-чий* і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинности: значінням своїм вони вказують на прикмету, властивість. У таких прикладах, як — *Робу́ча,* як бджола; *бачу́чі* очі; *важу́чий* мішок. Хоч *лежачий* аби комір *стоячий.* Ном. 8904. *Маючі* люди. Такий *знаючий* як циган до пасіки. *Трудя́ща* копійка годує довіку. А *трудя́ще,* а чепурне, а *роботя́ще* Шевч. — прикметники дієслівного походження вказують на прикмету чи властивість, що її суфікси *-уч-, -ущ-, -ач-, -ащ-* здебільшого підсилюють. Порівн. прикметники підсиленого значіння, як *злющий, злючий* від прикметника *злий* (а не від дієслова) — Злючих собак держала Гр.; *добрячий* від *добрий* — Добрячі були люди покійнички МВ.; *багатющий* від *багатий* — Один по одному (убогі) спішать, щоб з багатющими поспать Гр.; *гладючий* від *гладкий* — Ото яка гладюча корова Гр.; *гидючий* від *гидкий* — Таке гидюче, що й глянути на його не хочеться Гр.; *важнющий* від *важний* — Мати і взяла собі в голову, що Антосьо важнюща персона, коли й Тимоха проти його ні чичирк Гр.; *білющий* від *білий* — Дівчата все в білющих сорочках та в квітках Гр.; *поганючий* від *поганий, скупучий* від *скупий, твердючий* від *твердий, здоровлючий* від *здоровий, товстючий* від *товстий* та ін.

Наведені вище прикметники дієслівного походження не мають часового відтінку, як дієприкметники, а вказують на сталу ознаку, як прикметники: *важу́чий* це не той, що тепер важить, а дуже важкий, важенний; *бачу́чий* — той, що має властивість добре бачити, рос. зоркий; *робу́чий* або *роботящий* — рос. трудолюбивый; *маю-*

чий — багатий, заможний; *трудя́чий, трудя́щий* — те саме, що робітя́щий, також рос. трудовой.

Даю на увагу наголошеність наростків (суфіксів) *-уч-, -ущ-, -ач-, -ащ-,* у цих прикметниках дієслівного походження.

Щоб дати змогу ширше орієнтуватися в значінні вживаних прикметників дієслівного походження, в їх функціях та в характері їх творення, я наводжу трохи не всі цієї категорії прикметники (крім сумнівних випадків), що трапилися мені у використаних джерелах, обминувши ті з них, що вище подано. Зрозуміла річ, подані прикметники можуть прислужитися і як лексичний матеріял. Де на це є матеріял, наводжу прикметники синоніми з іншими наростками.

Акучий — рос. акающий. Говірка одна, тільки тут (у Змітневі Сосн. п.) люди акучі.[9]

Балакучий = балакливий. Там така приязна та балакуча жінка Гр.

Бачущий = бачучий, що добре бачить. Щоб дитина була бачуща, видюща і пам'ятуща Гр.

Беручий = беркий. У нас діти беру́чі до письменства Гр.

Благащий, благущий рос. умоляющий. Не завважав і не чув слова її благащого МВ. II, 117.

Блискучий = блискавий = блискотливий. Очі поночі блищать блискучі МВ. II, 176. Як замахнувся блискавою шаблею — тільки кров тепла счервонила сиву хвилю Дніпрову МВ. I, 158.

Болющий, болючий. Болить воно (серце) рівно, однаково, болем болющим МВ. Болющі зуби. Барв. 35.

Брикучий = брикливий. Кобила ... брикуча Гр. Це біс, а не дівка! бач, яка брикуча Гр.

Везучий — що добре везе. Кобила хоч і шкапувата, та проте везуча Гр.

Видющий, видючий — 1) = видимий (явний). Видюща смерть страшна Ном 8295. 2) Протизначник до поняття «сліпий», рос. зрячий. Коли мені сліпому курка, то тобі видющому й дві Ном. 984.

Гавкучий — що голосно, часто гавкає. Це в нас гавкучий собака Гр.

Гнучий = гнучкий. Мужича правда єсть колюча, а панська на всі боки гнуча Котл.

Говорючий — 1) протизначник до «німий». Говорючий голуб Гр. 2) = Говіркий рос. разговорчивый. Молодий говорючий Радюк Лев. — Гр.

Годящий — 1) Годящий на віник та на смітник Гр. 2) ... ні з чим і вирядити, ні сорочечки, ні одежинки годящої МВ. I, 52. 3) Годящий (рос. понимающий) тесля Гр.

Гомонючий = гомонливий — балакливий: Гомонючий чоловік Гр.

Горючий — що має здатність горіти, що добре горить. Ясень — горюче дерево Гр.

Горящий — рос. горящий. Побачив ті вогні із-під землі горящі Стор. 498.

Гудючий — рос. гудящий. Гудючий лютий зимній вітер Лев. І, 35.

Дрімлючий, дрімучий — сонливий. Тихенько дрімучий Прут далі тече Гр.

Дряпучий — 1) що має властивість дряпатися. Кіт дряпучий Гр. 2) задерикуватий. Ти його тільки займи — він такий дряпучий, що зараз і битися буде Гр.

Живучий, живущий — 1) що має властивість оживляти, рос. животворный. Добув води живучої Рудч. II, 82. 2) рос. живучий. Живучі діти Гр.

Завалящий — мало придатний, поганий Гр.

Завидущий — заздрісний. Завидущі очі Гр.

Загребущий — жадний. Очі завидущі, руки загребущі Гр.

Зароботящий — що добре заробляє. Найшовсь чоловік у прийми. Люди кажуть — добрий і зароботящий: і тесля, і столяр, і чоботар, до всього здатний Барв. 264.

Заробляющий — що живе з зарібку. Я заробляющий чоловік Гр.

Колючий — що сильно коле, що має властивість колоти. Див. приклад на Гнучий.

Котючий — 1) що легко котиться. Бач, які котючі гроші, швидко вже й розкотились. 2) плідний (про вівцю, кішку) Гр. Котючі вівці ОК.

Кругойдучий — поворочивающийся в виде круга. Над глибоким кругойдучим яром стоїть у руїнах колись-то пишний замок. Кул. VI, 588.

Кусючий = кусливий, що має властивість кусатися. Кусючі мухи Гр. Чорна комашня, то ця не кусається, а оця руденька — то клята куслива Гр.

Ламучий = ламкий, що легко ламається. Осика ламуче дерево Гр.

Лаючий — що часто лається. Лаюча баба Ном. 13620.

Летючий — що має властивість літати. Це летюча птиця, а це піша Гр.

Линющий — що має властивість линяти. Заполоч линюща Гр.

Ловучий — 1) що вміє ловити Гр. 2) = ловецький Гр.

Лопотючий — що сильно лопотить, що має властивість лопотіти. Купила собі ситцю на спідницю, там такий цупкий та лопотючий Гр.

Люб'ячий — що привітно, з любов'ю ставиться. Такий він був люб'ячий до мене МВ.

Мелючий — рос. мукомольный (про млин). Мелючий млин Гр.

Мерущий = мерлий — мрець. Бджоли (сняться)... проти мерущого Гр.

Минущий — рос. скоропреходящий, тленный. Усе тінь минуща, одна річ живуща: світ з богом Ном. 393.

Мислячий. Треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор Кул. VI. 583.

Мовчущий = мовчазний. Мовчущий був такий, тільки зо мною...

розмовляє Барв. 355. Розпорошена по пустинях Русь довго не важилась видалятись у дикі мовчущі степи Кул. VI, 36.

Невидющий 1) = невидомий — сліпий. Невидющими очима мов сонце побачив Шевч. Темна нічка невидома Гр. 2) = невидний. Вихвачу тобі води цілющої і проведу дорогою невидющою Рудч. I, 136.

Невмирущий — безсмертний. З невмирущими авторами »Марусі« та »Катерини« почали вони простувати до воскресу староруської бояновщини Кул. VI.

Невсипущий — 1) невтомний. Тільки невсипущі чати по степових могилах і урочищах не давали Орді набігти знеобачка Кул. VI, 45. 2) безустанний. Чи то нудьга невсипуща його з ніг звалила Шевч.

Невтерпучий — рос. нестерпимый. В невтерпучих муках стогнали Стор.

Неминучий — рос. неминуемый, неизбежный. Біду побачив неминучу Котл.

Непитущий — що не п'є горілки, вина. Пообідавши стали кружлять горілку, а Івашко, як непитущий, вийшов з хати Стор. 162.

Непосидящий, непосидючий — рос. непоседливый, подвижной. Непосидящі сіромахи з верху Дніпра... ходять було тими часами на Низ до Дніпра і далі Кул. VI, 45.

Несуща — що добре несеться (про свійську птицю) Химині кури несущі були Гр.

Нетерплячий, нетерп'ячий — рос. нетерпеливый. Жінки дуже нетерп'ячі Рудч. I, 188.

Ору́дущий[10] — орудник, рос. руководитель, командующий. Оце ще мені орудущий! усе тільки мудрує та коверзує Гр.

Орючий — що добре оре. У мене плуг орючий Гр.

Палючий — рос. жгучий. Уже на коневі і хвіст обгорів, такий то палючий той змій Рудч. II, 118.

Пам'ятущий = пам'ятливий. Див. приклад на Бачущий.

Пахнучий, пахнючий, пахнющий, пахнячий, пахучий, пахущий — запашний. Пахнючий перець Гр.

Пекучий див. палючий. Пекучий вітер, пекуче сонце, журба пекуча Гр.

Плачу́щий — рос. пла́чущий. І пригадалася йому та дівчина плачуща МВ.

Плодючий = плідний =плідливий = плодничтий Гр.

Покотющий див. котючий 1) От анахтемський шаг, який покотющий: трохи був не закотивсь Гр.

Посидящий — рос. усидчивый Гр.

Прагнючий — жадливий. Я на горілку не прагнючий Гр.

Роботящий = робучий = робітливий = робітний. Ручки ж мої роботящі, чом не робите? Чуб. V, 777. Чи хороша, чи вродлива, чи до діла робітлива? Гр. Там є дівка дуже красна, та лем не робітна Гр. В іншому значінні *робітний* у сполученні — Це сорочка робітна (= до роботи) Гр.

Родючий — що добре родить. Родюча земля, родюче дерево Гр.

Ростючий = ростовитий — що швидко росте Гр.

Скачучий — що має властивість скакати. Цей горох скачучий, як молотили Гр.

Скрипучий = скрипливий. Скрипуче дерево й здорове переживе Ном. 8156. До цього прикладу дано в Номиса варіянт, де замість *скрипучий — скрипливий.*

Слухащий — що слухає, рос. слушающий. Усім головам слухащим на многі літа Гр.

Співучий, співущий = співливий, що вміє співати, що любить співати. Як би так, щоб хтось співущий, то б вам заспівав Кан. Соловей инший удасться дуже співливий Гр. Співучі баби ОК. Співучий — також рос. певучий. Голосок тихий, співучий Гр.

Сплющий — сонливий. Сплющий пес не угонить зайця Ном. 7205.

Сп'ячий — що спить, рос. спящий. Прийшов до сп'ячого бога Шух. 3.

Сцілющий див. цілючий.

Терплячий = терплячкий — рос. терпеливый Гр.

Тонучий — що тоне, рос. утопающий. Тонучий і бритви хопиться Ном. 9784.

Тягучий — що має властивість тягатися, розтягатися, пружистий. Тягуче тісто — коржа не можна розкачати: що розкачаю, то воно збіжиться Гр.

Тямучий, тямущий — рос. смыслящий, толковий. Він чоловік тямучий, не зіпсує діла Гр. Павло Підзубень дуже тямущий чоловік, всяку старовину молодою головою зазнає Гр.

Цілючий, цілющий, сцілющий — 1) що має властивість сціляти, тобто злучати в одно ціле. Побризкала брата цілющою водою і голова приросла до шиї Гр. 2) рос. живительный, целебный, целительный. Як сцілющий вітер від долин подише, хворі мої лоні міччю заколише Щог. — Гр.

Кількість наведених прикладів дає можливість робити певні висновки.

Вказані прикметники даються творити й від дієслів на *-ся: годящий, котючий, ламучий, тягучий* та ін. значінням своїм ідуть від дієслів *годитися, котитися, ламатися, тягатися* та ін. Стороженко перекладає рос. »тяжущийся« укр. *тяжущий:* Випровадив суддя тяжущих Стор. 75.

Бувши у величезній своїй більшості непрефіксовані, прикметники цієї категорії зрідка й із префіксами трапляються: загребущий, заробляющий, покотющий, сцілющий. І префіксовані прикметники заховують значіння сталої, не часової властивости, тобто не мають відтінку прийдешности.

Форми на *-чий* змішалися в народній мові з формами на *-щий,* проте переважають форми на *-чий.*

Переважають суфікси *-уч-(-юч-), -ущ-(-ющ-),* проти суфіксів *-ач-(-яч-), -ащ-(ящ-),* незалежно від характеру пня (основи) теперішнього часу в тому дієслові, що від його походить прикметник цієї категорії.

Характер словотвору в українських прикметниках цієї категорії відмінний від характеру словотвору в російських дієприкметниках літературної мови на *-щий*:[11] суфікси *-уч(-юч-)* і д. зв'язані з коренем (сучасним) безпосередньо: брикучий, кусючий, пекучий, дряпучий, пам'ятущий, роботящий, тягучий, співучий, скрипучий, ловучий, орудущий, тямущий та ін. Це треба на оці мати, творячи прикметники від дієслів, що в них пні теперішнього часу з наростком (суфіксом) -je-: отже не кусаючий, гавкаючий, пам'ятаючий, орудуючий, а *кусючий, гавкучий, пам'ятучий* чи *пам'ятущий, орудущий*. Сказане не стосується до прикметників від дієслів із нароском -je- у пні теперішнього часу, де прикметниковий наросток *-юч-* є по голосовому звукові, що до кореня належить, як *лаючий, знаючий, маючий,* також *стоячий.*

Зрідка маємо наростка *-юч-* (тобто *-уч-* з попереднім м'яким шелестовим) там, де б могли чекати наростка *-уч-:* прагнючий, ростючий. Тут очевидно аналогія з тими формами, що мають переднаростковий шелестовий звук м'який.

Значінням своїм ця категорія прикметників дуже часто відповідає прикметникам дієслівного походження з наростками *-лив-ий, -к-ий*: балакучий і балакливий, блискучий і блискотливий, брикучий і брикливий, гомонючий і гомонливий, кусючий і кусливий, плодючий і плідливий (і плідний), роботящий, робущий і робітливий (і робітний), скрипучий і скрипливий, співучий і співливий, беручий і беркий, гнучий і гнучкий, ламучий і ламкий. У вказаних синонімах наростками *-уч-(-юч-), -ущ-(-ющ-), ач(-яч-), -ащ-(-ящ-)* здебільшого сильніше відтінена властивість, як наростком *-лив-:* тут очевидно важить асоціяція з наростками у прикметниках недієслівного походження, як *злючий, добрячий* та ін. див. вище ст. 13—14.

Наведені приклади вказують, що прикметники дієслівного походження цілком втратили відтінок часовий. Тільки в одному випадку захована часовість: прийшов він до сп'ячого бога Шух. 3.

У наведених прикладах почасти заховують дієприкметниковий характер без виразного часового відтінку прикметники *благащий, горящий, гудючий, кругойдучий, плачущий, слухащий, тонучий,* що всі їх можна перекласти відповідними російськими дієприкметниками на *-щий.*

Функціями своїми прикметники дієслівного походження цілком дорівнюють іншим прикметникам: вони можуть правити за атрибут, предикат, також суб'єкт, але ніколи не мають функції апозитивно-предикативної, як російські дієприкметники в літературній мові (животные, *живущие* в воде...). Російським дієприкметникам у функції атрибутивній та предикативній іменній відповідають українські прикметники дієслівного походження з відповідними наростками. Де відповідних прикметників нема, там доводиться обминути їх описовим дієслівним зворотом. Російським дієприкметникам у їх функції апозитивно-предикативній відповідають українські описові звороти з особовими дієсловами. Приклади: — Сич це *призвісне* (рос. предвещающее) Гр. То став же брат старший та середульший на

полівку ізбігати, на степи широкі, на великі дороги *розхідні* (рос. расходящиеся) Гр. Замість »далекосягаюча спеціялізація« треба *далекосяжна* спеціялізація, або, коли хочемо особливо піднести чинність: спеціялізація, *що далеко сягає*; замість »вражаючий випадок« — *разючий* випадок; замість «живших і живучих на землі істот« треба: істот, *що жили й живуть* на землі. Цю заміну фіктивних дієприкметникових форм описовими дієслівними зворотами та прикметниками, ідучи за народньою мовою, часто використовує у своєму перекладі евангелії Морачевський, що за його П. Житецький каже: »Морачевський понад усякий сумнів у великій мірі володів чуттям народньої мови, так би мовити, психологією її«.[12] У Морачевського в перекладі сказано[13]: і бачить, *що усі у тривозі, і плачуть і кричать дуже* М. 5, 38, а в Куліша в його перекладі сказано в цьому місці: і бачить тривогу, *і плачущих, і голосячих гучно*; у Морачевського: найшли його у церкві, *як він сидів* посеред учителів, *слухав їх,* а сам *запитував* Л. 2, 46, а в Лободовського: *сидячого, слухаючого, питаючого*; у Морачевського: усякий, *хто підносить* сам себе, понизиться, а *хто понижає* себе, піднесеться, Л. 18, 14, у Лободовського: всяк *високозносячий* сам себе, понижений буде, а *понижаючий* себе, підвищиться; у Лоб.: которого (раба) пан застане *роблючим* отак Л. 12, 43; у Мор.: найде, що він так робить; у Лоб. застав їх сп'ячих від туги; у Мор.: і найшов, *що вони спали* з печалі; у Лоб.: не будь *не віруючим,* але *вірючим,* у Мор.: не будь *невірний,* але *вірний,* І, 20, 27. Морачевський іще так обходить дієприкметники: сказав пророк Еремія *сими словами* М. 2, 18, у Лоб.: казане пророком Еремією *глаголючим*; у Мор. там встрінете чоловіка з глеком води Мар. 14, 13, у Лоб. і зустріне вас чоловік, *несучий* воду у глечику. Щоб точніше зберігти вислів, можна б: і зустріне вас чоловік, *несучи* воду в глечику (про таку заміну докладніше нижче, при дієприслівниках).

Наводжу ще приклади з літератури, що описовими дієслівними зворотами відповідають російським дієприкметникам в апозитивно-присудковій функції: — Чи на те ж я тебе призрів і викохав, щоб ти мене при старості, *що* вже одною ногою у ямі *стою,* покинув без усякої[14] помочи Кв. Чи ви, братіки, *що читаєте* або *слухаєте* сюю книжку, думаєте, що він малював собі просто? Кв.

Поширене слово *слідуючий* легко дається замінити словами *дальший, такий, отакий: дальша* лекція відбудеться; на це вказують *такі* (або *отакі,* коли хочемо ближче означити) правила, пункти.

Дехто відчуває ту неприродність, що вносять у мову чужі їй активні дієприкметники на *-чий,* і намагається їх замінити прикметниками з наростком *-аль-* у невластивій їм апозитивно-предикативній функції, а це надає висловові трохи чи не ще більшої роблености, штучности. Наводжу приклад із рукопису, де дієприкметникові форми виправлено на прикметники з наростком *-аль-*. Фрази »Гіпотеза *намагаючогося до мети розвитку*«, »*проквітаючих* у крейді« виправлено на »гіпотеза *намагального до мети* розвитку«, »*проквітальних* у крейді«. Тут можливі тільки особові дієслівні звороти.

Б. Прикметники на *-лий.*

Як попередньої категорії прикметники дієслівного походження, так і прикметники дієслівного походження на *-лий* значінням та функціями цілком належать до категорії прикметників, — це бачимо й у сучасній російській літературній мові. Проте українська мова знає прикметники на *-лий* від дієслів геть ширше, як російська літературна мова.[15]

Приклади. Непрефіксовані прикменики: — На *булих* (давніх, колишніх) товаришок, сільських дівчат і з-під лоба не поглянула, наче ніколи вони й не здибалися з собою Гр. *Висла* колодка (= висячий замок) Гр. А тим часом у *дбалої* господиніпаніматки вже й обід постиг Лев. І, 174. Забажалося в Петрівку *мерзлого* Ном. 5344. Не поможе воронові мило, а *мерлому* кадило Ном. 5668. Дізналася своїм серцем *чулим* Гр. Чи є, діду, *стиглі* кавуни. Гр. Розказували про *минуле*. *Сталі* принципи.

Префіксовані прикметники: — *Забіглі* душі (з України за Дунай) Гр. Вогонь *запеклих* не пече Шевч. Це чоловік *зайшлий* Гр. Гарно!... токоче її *зраділе* серце Мир.-Гр. Тліє під землею твоє *наболілеє* тіло Мир.-Гр. *Набряклі* жили кидалися-бились Мир.-Гр. Під *навислими* скелями стояли мраморяні статуї Лев. І, 221. У вікна крізь *намерзлі* шибки ледве-ледве пробивався світ Мир.-Гр. Її принесли додому *обмерлу* Мир.-Гр. *Опішіла* (= лінива, повільна) служниця Гр. Чоловік сот з дві *осі(д)лих* і приблудних Гр.*Непідлегла* воля духа Кул.-Гр. У *невмілого* руки болять Ном. 6021. Ці свині, кажуть, нібито *впаслі* (= що їх легко підгодувати) Гр. Був колись він і здоровий, і заможний, а тепер зовсім *підупалий* Гр. *Підупале* господарство Гр. Скільки виточила сліз із старих *погаслих* очей, згадуючи про мене Барв. 406. Ціле руно *посивілого* волосся на голові Мир.-Гр. Гора *похила* до річки Гр. На *похиле* дерево і кози скачуть. Ще ж бо ти на світі у *похилих* літах не зовсім одиниця — Кул.-Гр. Запрошували *прибулих* козаків поснідать Стор. Радив рушницю придбати на *прийшлі* часи МВ.-Гр. Я ж не *втеклий*, я ж свій чоловік і сам прийду, — чого мене вести по вулиці Гр. Подивиться на двері позачинювані, на *втихлий* двір, постоїть та й додому вертається. МВ. II, 139.

Прикметники на *-лий* творяться від дієслів неперехідних: прикметник *похилий* (див. вище приклади) дається значінням своїм вивести не з дієслова *похилити*, а *похилитися*. Потебня вважає, що в російській мові прикметники на *-лий* префіксовані здебільшого ближчий держать зв'язок із дієсловом, а непрефіксовані цілком одійшли від дієслова: мерзлый-замерзлый, зяблый-озяблый, горелыйпогорелый — Зап. II, 238. Такий самий, думаю, стосунок дається встановити й між українськими непрефіксованими та префіксованими прикметниками на *-лий*, — непрефіксовані та й деякі префіксовані цілком втратили часовий відтінок. На це вказують наведені приклади.

Прикметники на *-лий* — це видно з прикладів — часто відповідають російським дієприкметникам на *-(в)ший* в їх атрибутивній (похиле дерево) та предикативній іменній функції (я ж не втеклий), але не у функції апозитивно-предикативній, — останнє Потебня має за полонізм: »Таке уживання займенникових (членних) дієприкметників на *-л-* у старій західній та південній руській літературній мові виходить із польської: »а моє зась войско, *засталое* (= оставшееся) подъ Берестечкомъ... сами безъ орды..., знявшися, просто пойшли« — Зап. II, 242.

Українська мова не знає ні дієприкметників ні прикметників на *-(в)ший*.

Українські прикметники на *-лий* значінням та функціями спадаються з російськими прикметниками на *-лый*. Щоб ближче отже вказати, який є стосунок у функції та в значінні між прикметниками на *-лый* і *-(в)ший* у російській мові, — а це вияснить стосунок між українськими прикметниками на *-лий* та російськими дієприкметниками на *-(в)ший* — наводжу відповідне місце з Потебні: »Префікс у дієслівному прикметникові на *-л-* підпирає його зв'язок із дієсловом, і навпаки, непрефіксовані ймення на *-л-* швидше гублять усякий зв'язок із дієсловом. Розуміється, є такі непрефіксовані і префіксовані, що не цією стороною різняться, а іншою, напр. *рослый*-высокій, і *взрослый*-совершеннолѣтній; здебільшого проте це не так. Порівн. напр. мерзлый і замерзлый, мозглый і промозглый, зяблый (говядина, дерево, лѣто зяблое — коли хліб морозом поб'є, і озяблый, горѣлый і при -(у-, за-, по-) горѣлый, кипѣлый (кипяченый, вареный) і накипѣлый, колѣлый (дохлый, палый) і околѣлый, линялый (про звіря) і полинялый та ін. Ці префіксовані форми, що ближчі до дієприкметників, ніж відповідні непрефіксовані, мірою дієприкметности (причастности) рівноважні з такими префіксованими, що до них важко або не можна добрати в мові непрефіксованих, наприклад, численні похідні від дієсл. ѣє/ѣ: огрубѣлое тѣло, оголѣлый, загустѣлый, одурѣлый, ошалѣлый, оторопѣлый, осовѣлый, посоловѣлый, окостенѣлый, окаменѣлый, обледенѣлый, заиндевѣлый, закоптѣлый, окривѣлый, заплесневѣлый, осиротѣлый, нагорѣлый, обрусѣлый; ає/а: захудалый. Даль скрізь перекладає ці форми минулими дієприкметниками: »заиндевѣвшій«. Такого пояснення не можна обминути; але російська літературна мова все ж має ці префіксовані форми не за дієприкметники, і відмежовує їх від дієприкметників на *-шій, -вшій*... Боячися змішати цю префіксовану форму з дієприкметником, ми в апозиції, що сприяє зберігати дієприкметникове значіння, ставимо замість неї дієприкметника на *-ъ, -въ*. Нам видається ніяково сказати: »человѣкъ, *возмужалый* въ трудахъ и лішеніяхъ« замість »возмужавшій«. А коли ставимо в апозиції таку форму, напр., »поля, *запустѣлыя* послѣ нашествія непріятеля«, то вважаємо її за прикметника, як і в »мальчикъ, блѣдный отъ страха«. Зап. II, 238—239. Українське »полюбили круглу сироту, *виросолу* в погорді, *навиклу* до послуху« не віддає російського »полюбили круглую сироту,

выросшую в пренебрежении, *привыкшую* к послушанию«: російські дієприкметники на *-(в)ший* мають тут функцію, що її не мають українські прикметники на *-лий,* функцію *апозитивно-предикативну,* — українська мова віддає це значіння описовими дієслівними зворотами: ...що виросла в погорді, що навикла до послуху. За дієслівні, а не прикметникові форми має Потебня підкреслені форми у прикладах: Менша сестра, літ *не доросла,* та ж мені їхать не звеліла. Там за Лопанню, зараз за річкою, де тепер хороші і великі хороми, там були озера, очеретом *поросли* Кв. — Зап. II, 240.

Де в російській мові дієприкметник має функцію апозитивно-предикативну (ev. атрибутивно-предикативну), там можливі українські описові дієслівні або дієприслівникові звороти. Рос., »Не состоявшийся вчера концерт состоится...«, »Концерт, не состоявшийся вчера, состоится...« по-українському можна перекласти: »Концерт, не відбувшися вчора, відбудеться...« або »Концерт, що вчора не відбувся, відбудеться...«.

Як українським прикметникам на *-лий* не завжди відповідають російські дієприкметники на *-(в)ший* (див. наведені на ст. 20—21 приклади), так російським дієприкметникам на *-(в)ший* в їх атрибутивній та іменній предикативній функції не завжди відповідають українські прикметники на *-лий:* є й інші прикметникові форми: — Рідний твій батенько... цурається тебе, мого цуценяти *заблудного* (= заблудившегося) Барв. 478. Ой прийшов до нової стоянки, а вже його ворон-коні *позастоювані* (= застоявшиеся) Гр. Стояла довго *тороплена* (= оторопевшая) Котл. Бог любить грішника, але *каяного* (= раскаявшегося) Гр. Українські прикметники на *-лий* здебільшого мають пасивніший відтінок проти російських дієприкметників на *-(в)ший.* Як видно з прикладів, російським дієприкметникам на *-(в)шийся,* тобто дієприкметникам пасивнішого відтінку, можуть відповідати українські прикметники або дієприкметники на *-ний.* У наведеному нижче польському прикладі Потебня віддає польського дієприкметника на -ły українським пасивним дієприкметником на *-ний.* A kiedy już nie stanie w elefancie juchy, Powali się nieborak wyżęty i suchy. Tam że sobą przytłucze, właśnie jako skałę Onę sprosną, krwią swoją szelmę wychowałą (укр. вигодовану) — Зап. II, 235.

В. Прикметники дієслівного походження, що відповідають російським дієприкметникам на *-мый.*

Пасивних дієприкметників на *-мий* нема в українській мові.[16] Заховалося дуже небагато прикметників дієслівного походження на *-мий,* що зберігають ті функції, які можуть мати прикметники взагалі, зокрема вищенаведені категорії прикметників дієслівного походження. У таких фразах, як — Там стало пекло *невгасиме* Шух. 16, Шуміли *несходимі* пущі Кул. VI, 221. Такий ставок, що

несходимий: рощ така зростається Кан. Як підуть дощі, так грязь буде *необходима* Гр. Гуляли вони, пили, їли усе добре, та й пішли собі назад, покидавши усе, що позоставалось: і *питиме,* і *їдиме* Рудч. II, 157, — прикметники на *-мий* заховують пасивний відтінок. Цілком утратили пасивність або мають переходовий характер названі прикметники в таких фразах, як — Де ж таки хто чував, щоб дитина так незвичайно з *питимою* (рідною, також *питомий, питоменний)* своєю матінкою поводилась? МВ. І, 25. Є злодії, що їх сатана наведе на те, а є й *родимі,* (рос. прирожденные, природные) Шух. 80. Голь *нещадима* (= ні до чого) Ном. 1513. Обомліла й заніміла, *нерухома* стала Гр. *Рухоме, нерухоме* (рос. (не)движимое) майно. Темна нічка *невидома* (= невидна) Гр. Шкода з того *видима* (= явна) була МВ. І, 9—10. Щось побачив страшне, *недовідоме* Гр. *Відомий, знакомий, знайомий.*

Прикметники на *-мий* утворені тільки від перехідних дієслів. Як сказано, вони дуже невеликого поширення в українській мові. Російським дієприкметникам на *-мый,* де вони мають значіння і функцію прикметників, можуть відповідати українські прикметники дієприкметникового походження на *-е́нний, е́ний, а́н(н)ий,* також пасивні дієприкметники на *-ний,* як і прикметники з суфіксом *-н-*.

Приклади: — *Непроще́нний* і *непроще́ний* (гріх) Нар. 138; Гр. (рос. непростимый, непростительный). Кихва *незлічé́ні* (рос. несчетный, неисчислимый, безчисленный) гроші має Гр. Оттоді то Черевань доскочив собі *несчисле́нного* скарбу Кул.-Гр. *Збагне́нна* (рос. постижимая) річ, *здійсне́нна* (рос. осуществимая) річ ОК. Скарб великий, *незрахо́ваний* (= незлічений) Кул.-Гр. Не вернуться *сподівані* (рос. ожидаемые) Шевч. Крик, галас счинили *несказа́нний* (рос. невыразимый, неиз'яснимый) Гр. Нашою втіхою буде сила нашого духу *невгамо́ваного* — (рос. неукротимого) Кул.-Гр. На *жда́ного* (рос. ожидаемого, жданного) гостя багато треба Ном. 11922. *Невро́нений* — рос. неуязвимый Гр. *Блага́ний* — рос. просимый, желанный Гр. *Невблага́ний* — рос. неумолимый Гр. *Неспоку́туваний* (гріх) — рос. неотмолимый Гр. *Непогамо́ваний*-невгамо́ваний Гр. Голод, що рідний батько, — злодія *неосу́дним* (рос. невменяемым, не подлежащим осуждению) робить Гр. З його косар такий жвавий, такий робочий *невто́мний* (рос. неутомимый) Гр. *Непереможний, незвитя́жний* — рос. непреодолимый, непобедимый Гр. *Невиво́дний* — рос. неисчерпаемый Гр. *Відкладни́й* — рос. откладываемый Гр. та ін. Також: Біду побачив *неминучу* (рос. неминуемую) Котл.

Російським дієприкметникам на *-мый* можуть відповідати й українські пасивні дієприкметники на *-ний* від *недоконаних* префіксованих дієслів, явище в українській мові одмітне проти російської літературної мови. Українська мова творить пасивні дієприкметники на *-ний* не тільки від доконаних дієслів: вжити-вжитий, зібрати-зібраний, розбити-розбитий, видати-виданий, вишити-вишитий, відкласти-відкладений, — а й від відповідних недоконаних дієслів: уживати-уживаний. (Очіпок на їй вишневий..., уживаний тоді Барв.

510), збирати-збираний, розбивати-розбиваний, видавати-видаваний, вишивати-вишиваний, відкладати-відкладаний. Ці останні недоконаного стану пасивні дієприкметники можуть інколи загальним значінням збігатися з пасивними дієприкметниками доконаного стану на *-тий:* — Якийсь москаль сидить: головач розкошланий, *невмиваний* (невмитий) МВ. II, 13. *Вишиваний* (вишитий) рукав Рудч. I, 162. Лежить Янчик порубаний, порубаний, постріляний і кулями *спробиваний* (пробитий) Гр.

Г. Прикметники дієслівного походження і дієприкметники на *-ний, -тий.*

Цю категорію прикметників почасти вже зачеплено в попередньому пункті. Тут даю на увагу те, чого я там не торкнулася.

Проти інших дієслівного походження прикметників найширше мова українська вживає прикметників на *-ний*. Перейшовши почасти в категорію прикметників, вони заховують усі ті функції, що їх можуть мати й дієприкметники. Прикметники на *-чий(-щий), -лий, -мий* втратили в народній свідомості свої ознаки дієслівности: народня мова не творить їх вільно від дієслів, а — як до наростка — то ширить, то вузить окремі категорії; найвужча з названих є категорія на *-мий*. Вільно творить народня мова від усякого перехідного дієслова пасивні дієприкметники на *-ний, -тий,* проте й у них помітний процес утрати властивого їм дієприкметникового значіння: на це вказують і вищенаведені прикметники на *-éнний*, *-éний*, що часто відповідають російським пасивним дієприкметникам на *-мый* у їх функції атрибутивній, рідше іменній предикативній, (тоб-то як ім'я в зложеному присудкові). Вказують на це й ті пасивні дієприкметники, що значінням змішалися з прикметниками інших суфіксів, здебільшого суфікса *-н-,* у таких випадках, як: — І худоба ота пропаде! зостанеться чорту *нетрýдженому* (= лінивому) Гр. Пшоно *трýджене* (рос. трудом добытое) Барв. 484. Луччий розум *прирождéний* (= природний), як навчéний Ном. 6039. Одно дитя *прирожденеє* (= рідне), друге дитя суженеє Гр. На дух-мару вона походила з своїм *нездвижéним* (= нездвижним, нерухомим) обличчям МВ. II, 199. *Небережéного* (= необережного) і чорт не стереже Ном. 4297. Котрий би міг бідний невольник відгадати, міг би йому листи в*изволéні* (рос. освободительные грамоты) писати, щоб не міг ніхто ніде зачіпляти Гр. *Навіжéний*-божевільний Гр. *Відклáданий*-відкладний.

Процес переходу дієприкметників на *-ний* у категорію прикметників, тобто процес утрати дієслівности та пасивности, позначається й на тому, що дієприкметниковий суфікс *-ений*, *аний* набирає значéння прикметникового суфікса. Таке видно з оце тільки наведених прикладів, також із вищеподаних прикладів на *-éнний*, *-éний*, як і з того, що суфіксом пасивних дієприкметників українська мова творить прикметники й від неперехідних дієслів. То чоловік не наш:

він *зайдений* відкілясь Гр.; *їжджаний* шлях МВ.; вони до цього *звичені* (= звичні) МВ. Де ваш Левко *мандрований*? Кв. Я буду що-дня *наїджена* й напита Гр.

І прикметники з дієприкметниковим суфіксом *-éний*, і дієприкметники на *-ний, -тий* певними своїми функціями збігаються з прикметниками взагалі: вони здебільшого бувають за атрибут; менше вони поширені у функції іменного предиката, як це взагалі буває з прикметниками в українській мові, де предикативність переважає в дієслівних формах.

Приклади на пасивні дієприкметники у функції іменного предиката: — Будеш смертю *караний* Яв. 185. А вже ж тая криниченька гатою *загачена,* а вже ж тая дівчинонька з іншим *заручена* Чуб. V, 251. А вже ж моє біле личко *цiловане* давно ib. 280; 383. Широкії ворітечка *поодчиняні,* а виднії віконечка *поодсувані* ib. 774. В тебе хата *неметена,* в тебе свита *позичена* ib. 880. То козаки наші новобранці, що *забрані* в неділеньку вранці ib. 937. Божничок вишиваним рушником *навішений* МВ. Будь воно *прокляте* від мене Пир.

Про стосунок підметових (суб'єктивних) фраз із пасивними дієприкметниками-предикатами до безпідметових фраз із пасивними дієприслівниками-присудками на *-но, -то,* див. § 2, Б.

З усіх прикметників дієслівного походження тільки дієприкметники на *-ний, -тий* трапляються у функції апозитивно-предикативній: — По середині стіл, зеленим сукном *засланий* Стор. 124. Жупани по коліна, *пошиті* до діла Чуб. V, 307. Парубок у чорному кобеняку, *підперезаний* червоним поясом Стор. 172.

Укінці зазначу, що в українській мові нема ще від деяких дієслів усталених дієприкметникових форм. Діялектично українська мова знає замість дієприкметників на *-ений* форми на *-аний (-яний).* Через аналогію з дієприкметниками на *-аний,* як *даний, зібраний* та ін. маємо й *несяний, навиняний, оженяний, зачиняний, робляний, ношаний* та ін. Літературна мова установила форми на *-ений: несений, роблений, зачинений, навинений, ношений, оженений* та ін.

У народній мові маємо від деяких дієслів паралельні дієприкметникові форми, на *-ний* і на *-тий.* Кажуть: одчинений і одчинятий, одягнений і одягнутий, замкнений і замкнутий, зв'язаний і зв'язатий, забраний і забратий, затягнений і затягнутий, понакривані і понакриваті Рудч. II, 141; посланий і послатий Чуб. V, 523; гнений і гнутий, меляний і мелятий Гр. За формами на *-ний* промовляє літературна традиція.

Ще даю на увагу мало обізнаним з українською мовою, що іменних дієприкметникових форм на взір російських літературних *несен, веден, бит* українська мова не знає. Зосталися тільки форми, що походять від колишніх іменних дієприкметникових форм ніякого роду на *-но, -то* і що тепер правлять у фразі за дієприслівники-предикати: ходжено, роблено, бито. Про це див. нижче, § 2, Б.: Пасивні дієприслівники.

§ 2. Дієприслівники.

А. Активні дієприслівники.

Дієприслівники, відмінно від дієприкметників, широко знає українська народня мова. А сучасна літературна мова мало використовує цей факт. В українській народній складні дієприслівники заховують старі свої позиції, що їх часто можна й у літературній мові прикласти. Щоб вияснити ті позиції дієприслівників, я тут докладніше спинюся на їх (дієприслівників) походженні.

Українські дієприслівники, як і дієприслівники у всякій іншій слов'янській мові, мають своє походження від іменних (нечленних) дієприкметникових форм. Займенникові (членні) форми дієприкметникові або цілком утрачені, або з них стали прикметники, як ото *горючий, лежачий, видючий, важучий* та ін. Цілком зрозуміло, що саме іменні форми стали дієприслівниками, бо ж брак члена не давав їм так тісно злитися з ім'ям, як займенниковим (членним) формам, що їх член — вказівний займенник тісніше в'язав із ім'ям, і іменні форми стали ближчі до дієслова, а тим часом займенникові форми ближче тулилися до імен. Ближче зв'язавшися з дієсловом, короткі форми вже не мали потреби у своїх родових, відмінкових та числових ознаках і згодом перейшли в невідмінні дієприслівникові форми. На це П. Житецький каже: »Суть цього процесу (тобто еволюції української мови на ґрунті західньо-руської О. К.) лежить у ступневому розвитку дієслівних елементів мови в розумінні їх переваги над іменними. Ні в чому та перевага так гостро не виявилася, як у перетворенні коротких, тобто іменних дієприкметників на дієприслівники з апозитивного їх уживання в зложеному присудкові (предикаті), що до його прилучилися дієприслівники, одірвавшися від підмета (суб'єкта) — імення«.[17]

Народня мова заховала в собі наслідки конструкцій з дієприслівниками від колишніх іменних дієприкметників, що в'язалися колись не тільки з підметом, а й з предметом (об'єктом). Приклади на це: — Летіла зозуленька куючи, надибала Василечка *орючи* Чуб. IV, 498, — тут колишній іменний дієприкметник, теперішній дієприслівник *орючи,* в'язавсь із предметом *Василечка.* Прошу тебе, не зморозь мене, не так же мене, як *мужа* мого, з походу *ідучи,* коня *ведучи,* коня *ведучи* і зброю *несучи* Чуб. V, 802.[18] Нижче про це детальніше сказано.

1. В усіх слов'янських мовах, а зокрема в українській, найбільше поширені дієприслівники, що даються вивести з номінатива колишніх іменних дієприкметників, саме з тієї форми, що в'язалася з підметом.

Українська мова заховала ще дієприслівники в предикативній функції, де дієприслівник походить із дієприкметника — предикативного номінатива: — Мати як увійшовши впала на колінця, так увесь час і *зосталася молячися,* МВ., II, 233. Божища їх кам'яні по степових могилах *стоять німуючи* Кул. VI, 8. Вони *випивши були* Гн. 65. Ти тут сидиш, а там ворота *упавши* Черніг. Я ще сьогодні *не обі-*

давши Кан. Ще лози *схилившися* В. Чумак. У хаті нікогісінько, — хоть тури гони! діти не *возростивши* були, от воно й позабирало худобу Г. — Дієслова, що при дієприслівниках, мають тут помічний характер і вкупі з дієприслівником становлять зложений присудок. [19]

Також присудкової функції є дієприслівники в зворотах: — Ой пішов син *блукаючи*, матусеньки *шукаючи* Гр. Ой піду я *гукаючи*, горобчика *шукаючи* Чуб. V, 273. Пішов дядьо *орючи* Шух. 171. Пішла біда *плачучи* ib. 230. Ходили вони *воюючи* ib. 272. Пішов він по лісі *блукаючи* Рудч. II, 161. І тут особове дієслово не має значіння самостійного присудка і тільки вкупі з дієприслівником становить одно присудкове поняття. Дієприслівникові в таких зворотах може значінням відповідати й інфінітив, що теж укупі з особовим дієсловом становить присудок: — Ой *пішла* вона гукаючи, ягняточка *шукаючи* Чуб. V, 1077. — Мова дозволяє творити паралельні до вищенаведених конструкції з інфінітивом: — Ой пішов син блукати, матусеньки шукати. Пішов дядьо орати. Ходили вони воювати.

Широко знає українська мова, як і інші слов'янські мови, дієприслівники, що походять від іменних дієприкметників-номінативів, у їх функції апозитивній (ev. апозитивно-предикативній), коли вони в'язалися з підметом: — А очі в неї так і горять *позападавши* МВ. II, 46. Летів орел понад морем, крила *підобравши* Чуб. V, 331. Він усе ходив з хортами тими, що добув собі, молока для сестри *дістаючи* Рудч. I, 134. Який з вас чоловік, *маючи* сто овець і *втративши* одну з них, не покине дев'ятдесят дев'ять у пустині і не піде за згубленою, поки знайде її — З еванг. Луки, гл. 15, 4, пер. Морачевського. З поданого тут матеріялу видно, що цього походження дієприслівники можуть інколи відповідати російським дієприкметникам на *-чий, -(в)ший* у їх функції апозитивно-предикативній. У наведеному в § 1, ст. 19 прикладі з невластивим українській мові дієприкметником: І зустріне вас чоловік, *несучий* воду у глечику — треба б: — ..., *несучи* воду у глечику. — У сучасній мові ці дієприслівники тягнуть до дієслова і мають значіння прислівникове.

Сюди гуртую й дієприслівники при дієсловах вольового способу (imperativ) у зворотах без граматичного підмета: — Не кайся, рано *вставши*, молодим *оженившись* Ном. 5909. Не хвались *згинаючись*, а хвались *випрямляючись* Кропивницький III, 185. Ой заржи, заржи, сивий коню, на круту гору *йдучи;* ой згадай серце-дівчино, снідання *готуючи* Чуб. V, 276. [20] Паралельно з дієприслівниками в цій позиції українська мова знає й інфінітив, а також і особові звороти, що взагалі існують паралельно з зворотами, де дієприслівники постали на місці іменних дієприкметників у їх функції апозитивно-предикативній. Перший із поданих прикладів має ще такі варіянти в Номиса: — Не кайся рано *встати*, а молодо *учитись* Ном. 6005. Не журися, що рано *встанеш*, і не журися , що молодим оженишся Ном. 5909.

Дієприслівники, що йдуть від номінатива іменних дієприкметників у їх функції апозитивно-предикативній можуть мати позицію

препозитивну, і це факт у народній мові дуже поширений: — *Бачивши* тоді наші, що татарва з ними жартує,... почали держати людей на узграниччі Кул. VI, 47. *Каравши* бог та й змилується Ном. 43. *Зоставшись* січовики без старшини, почали потроху ворушиться Стор. 371. *Відійшовши* дід від містка, зачав христитись Грін. III, 341. *Помолившись* я святому Богу: прощай моя мила Метл. 371. Потолочать тобі жито, за волошками *бігавши* діти Черніг. *Получивши* Грицько гроші з великою радістю, *вивернувши* рибу, — »що хочете, купче, те й робіть«. Март. 105. Ну, *змалювавши* Кузьма Трохимович і дума: може не вгожу панові Кв. *Набравши* Охрім води та вертаючись до табору, дума... Кв. 11. *Принісши* вона від річки плаття, загубила материну хустку Кв. 31. *Розбивши* вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить Шевч. *Взявши* Ісус хліб і поблагословивши, ламав, і давав їм і рече Гр. *Знявши* одна жінка з-поміж народу голос, каже:... ib. *Позирнувши* Ісус округи, рече... ib. Але *ступивши* він до подвір'я, бачить купку дітвори Чабанськ. у перекл. проф. Є. Тимченка і д. і д.[21] Із прикладів видно, що ця особливість стосується до дієприслівників минулого часу, — тільки Стороженко в одному місці вжив дієприслівника теперішнього часу: А *відпускаючи* старий свою жінку каже... Стор. 76.

Дієприслівниками цього походження можна іноді замінити й прийменникові звороти з дієслівними речівниками на *-ння,* що їх надто часто вживає сучасна літературна мова. У деяких випадках це народній мові невластиво. Наприклад, замість »Коли *при пристосуванню* до нового способу життя якінебудь органи зникають«, — треба: »Коли *пристосовуючися* до нового способу життя...«; замість »Бачимо їх вимирання *без залишення нащадків«,* треба: Бачимо, що вони вимирають, *не залишивши* нащадків; замість »Одначе й *після перележування* вівсюгове зерно може відразу проростати«, треба: Одначе й *перележавши* вівсюгове зерно... Про це див. і нижче, § 5.

Щоб закінчити з особливостями в українських дієприслівниках номінативного походження, наведу ще такі звороти: щомога, якомога, скільки мога, кого здря, де хотя, де любля, де попавши та ін. — хлопці деруть, *щомога,* а Явдоха своє Кв. 185. Усе світове я їй довожу гарно, беруся розсудливо, *як могучи,* — та шкода мого розуму клопітного МВ. І, 222. *Кого здря,* так і частує КВ. 15. Нехай воно буде собі, *як хотя* Гр. *Що мога* бери, аби доніс ib. Не так, *як хотя,* — так, *як мога* Ном. 4535. Щоб ти мене на шиї возив, та скрізь, *де* мені *любля* Гр. Ну, хто *куди любля.* ib. (Козаки) *кому хотя* помагали, *кого хотя* слухали, *кого хотя* воювали Кул. VI, 230. По чім капори? 25 копійок, *який любля.*[22] П'є на всі заставки, б'ється, *з ким попавши* Кв. 254. Пройшло йому те врем'я, що бувало майнув, *де здумавши,* куди б то ні попало Гребінка. Пор. польське co chcąc, gdzie chcąc, jak chcąc: robię, co chcąc.[23] — У наведених конструкціях дієприслівники в'яжуться з присудком злучним словом. Ці злучні звороти з дієприслівниками у величезній більшості вже цілком набрали прислівникового значіння і, де є можливість, мають паралельні звороти з прислівниками: Спершу жили козаки, *де* кому *любо,*

скрізь по Вкраїні Кул. VI, 226. У Куліша таке прислівникове без злучного відтінку розуміння колишніх злучних зворотів явне з їх написання: — І в тих уже селах була їм воля *що-хотя* робити Кул. VI, 19. — Де в такого роду дієприслівниках іще зберігається предикативний характер, там замість них можна й ужити особових дієслівних форм: — У старовину такого землі було, що кожний *де хотя* селивсь *і скільки хотів,* стільки й займав Гр.

Пор. і відповідного значіння конструкцію з речівником: — Та роби, *як посилля* Гр. *Скільки* нашої *моги,* дбаємо про добро рідного нашого краю Кул. VI, 564. — Ці речівники, думаю, утворилися, не без впливу дієприслівників на *-а(-я)* у вказаних злучних зворотах.

Дієприслівники на *-а (-я)* в літературній мові знані тільки у вказаній позиції. Народня пісня знає ці архаїчні дієприслівникові форми і не в злучних зворотах: — Ой чиє ж то поле заспівало *стоя.* Метл. А в шинку *сидя, похваляється* Чуб. V, 700. Ой плакала дівчинонька, край козака *стоя* ib. 265; 284. Ой був та загув сизий голубочок, *сидя* на тичині ib. 240. Ні з ким мені розмовляти, *сидя* у віконця ib. 211. Також у Шевченка: — Заспіває козаченько, *ходя* по долині. — Дієприслівниками *стоя, сидя, ходя* і вичерпуються в пісні ці архаїчні форми. У літературній мові виключена можливість уживати їх.

2. Цікаву особливість народньої мови становить позиція тих дієприслівників, що походять від іменних дієприкметників, які в'язалися не з підметом, а з предметом. Спершу наводжу таку конструкцію фрази, де дієприслівник походить із дієприкметника — другого акузатива, тобто дієприкметника в акузативній формі, що стояв в апозиції до предмету в акузативній формі: — Поздоровляю *тебе засватавшись.* Благословіть же *мене,* у шлюб *уступаючи* Кв. 297. Душа і розум повелівали їй хоч погибнути, а не довести милого *чоловіка* до нещасної жизти, з нерівнею *побравшися* Кв. 482. Прошу тебе, не зморозь мене, не так же мене, як *мужа* мого, з походу *йдучи,* коня *ведучи,* коня *ведучи* і зброю *несучи* Чуб. V, 802. Ударили дрібні дощі, ударили тучі, ймили *Петра Бондаренка,* в Харинюка *сп'ючи.* Пісня. *Випивши і попоївши,* діда взяла охота подратувать чорта Стор. 138. [24]

Дієприслівник у наведеній позиції дається замінити особовими дієслівними зворотами. Пор. Чоловік... ідучи в ліс, надибав, *що спав* заєць Рудч. І, 185. Застав їх всіх трьох, *що плакали* дуже Гр. У російській літературній мові ми б тут могли чекати дієприкметника. Пор. У Куліша в його перекладі євангелії: і бачить тривогу, і *плачущих,* і *голосячих* гучно М. 5, 38, а в Морачевського: і бачить, що усі у тривозі, і *плачуть,* і *кричать* дуже. Див. ст. 19.

У науковій мові виключена можливість уживати дієприслівника в такій позиції, бо його можна б помилково зв'язати з підметом, тобто з частіше вживаною його (дієприслівника) позицією, а цим затемнилося б розуміння вислову. Але белетристичній мові така дієприслівникова позиція може в потребі надати певного кольориту.

3. Переходжу до тієї знаної в українській мові позиції дієприслівника, де він постав з колишнього іменного дієприкметника в дативі. Тут маємо два випадки: 1) коли дієприслівник походить із дієприкметника, що в'язавсь із предметом, тобто коли дієприслівник постав із другого датива, що був в апозиції до предмету в дативі (предмет становив собою перший датив); 2) коли дієприслівник походить із дієприкметника в дативній формі, що сам становив собою предмет — це так званий перший датив. Перший з цих випадків здебільшого виявлений в конструкціях безпідметових, проте є деякі ухилення, — про це нижче.

Приклади на дієприслівники з 2-го датива: — Так *мені* обридло *лежачи* Лев. I, 492. А *йдучи* туди, доводилось *йому* побачить і тих навіжених людей Стор. 498. *Глянувши* у щілину, так *мені* і блиснуло у вічі усе пекло ib. 410. Не подоба ж би була *мені, ведучи* свою повість, раз-по-раз зупинятися Кул. VI, 5. Ой летіла зозуля через сад куючи, да вже ж *мені* надокучило, на цім світі *горюючи*. Ой летіла зозуля та сказала куку, да вже ж *мені* докучило, сюю *терплячи* муку Метл. 259. Горе *мені* на чужині, родини *не мавши* ib. 58. Як тій *зозулі* в саду *куючи,* так вашій *сестриці,* там *горюючи* Чуб. V, 751. А вже *мені* докучило, серце-дівчино, таляри *носячи* ib. 314. Ой як тому *каменю* під водою *лежачи,* ой так *мені* молодцю, на чужині *живучи,* чужим людям *годячи* ib. 464. *Тобі ж* добре, по новій світлоньці *ходячи,* а мені тяжко, на морозеньку *стоячи* Кол. і щ. Гн. I, 12. [25]

Як сказано, можуть бути ухилення від безпідметових конструкцій, а саме при пасивних дієсловах-присудках на *-ся* можлива конструкція підметова: — *Слухаючи* дівчину, *чувся йому голос* із його хати МВ. II, 80. *Побачивши* тебе учора, *світ мені повернувся* Кв. Одинцем стоїть у використаних джерелах Стороженківська фраза — Може *копаючи* той колодязь, *бог нам поможе* скарб викопати Стор. 87, — де підметова конструкція зв'язана з активним дієсловом-присудком. Така конструкція може тьмити розуміння вислову: дієприслівника можна б помилково зв'язати з підметом, тобто з звичною його в підметових реченнях позицією.

Паралельно з дієприслівником, що з другого датива, українська мова знає й інфінітив у конструкціях безпідметових. Можна й казати: — Так мені обридло *лежати*. Тобі ж добре по новій світлиці *ходити* і д. У підметових конструкціях може дієприслівник у вказаній позиції мати паралельний дієслівний особовий зворот. Можна й казати: — *Як слухав* дівчину, чувся йому голос із його хати. *Як побачив* тебе учора, світ мені повернувся.

Дієприслівниками цього походження можна заміняти невластиві українській народній мові звороти на означення часу, обставин, що виражені речівниками дієслівного походження на *-ння* з прийменниками *при, по, після* та ін. у фразах без граматичного підмета, де дієва особа стоїть у дативі: — *При читанню* йому здалося, що ... треба замінити на: — *читаючи,* йому здалося, що...; замість: — *По скінченню* роботи треба їм додому їхати, — природніше: *Скінчивши*

роботу, треба їм додому їхати. Тут можна й уживати особових зворотів: — *Як він читав,* (то) йому здалося, що... *Як вони скінчать* роботу, (то) треба їм додому їхати. Звороти з дієприслівниками надаються до лаконічного, енерґічного стилю.

Приклади на дієприслівники з 1-ого датива: — Холодно, *вдягнувшися* в одно Ном. 640 (Холодно *тому, хто вдягся* в одно). Наскучило, миленького *ждучи* Метл. 252. Та біда й *не женившись,* та біда й *оженившись.* Чужий лоб *скубши,* треба й свого наставити Ном. 11932. *Не знавши* біди, не буде добра ib. 2202. *Мовивши* слово, треба бути паном ib. 10671. Коло води *ходивши,* не можна, щоб не замочитися ib. 5990. *Пішовши* за мужика, треба покинути об собі думати Кв. 313. А *хотівши* купити копу паші, тепер треба заплатити 4 рублі Н. М. 1918, 3, 90. Чи не тяжко, чи не важко та за старого заміж *ідучи* Чуб. V, 489. Між чужими людьми *живши,* ні до кого говорити ib. 463. *Не копавши* криниченьки, водиці не пити; *не сватавши* дівчиноньки, із нею не жити ib. 311.

Не сіявши, не оравши, не буде й жито родити Метл. 86. *Вандруючи,* ніжки болять, а *роблячи,* ручки Приказка. На човничок *сідаючи,* веселечко гнеться Чуб. V, 570. Заміж *пішовши* — бідна голowонька; дівкою *бувши* — людська розмовонька ib. 279.[26]

Приклади показують, що дієприслівник із 1-го датива має місце в безпідметових (переважно) і в підметових конструкціях. І дієприслівники з 1-го датива можуть мати паралельні звороти з інфінітивом і з особовим дієсловом: — Коло води *ходивши,* не можна, щоб не замочитися. = Як хто коло води *ходить,* (то) не можна (йому), щоб не замочитися. — Кожний із паралельних зворотів має свій відтінок. Зворот із особовим дієсловом відтіняє дієву особу; він може й до розволіклого стилю надатися.

Звороти з дієприслівником, що з 1-го датива, як на це і вказують паралельні звороти з інфінітивом та з особовим дієсловом, мають значіння умовности: — *Не знавши* біди, не буде й добра = *Як не знати* біди, (то) не буде й добра.

Цього дієприслівника, як і дієприслівника з 2-го датива, можна використати на заміну невластивих українській мові зворотів — дієслівних речівників на *-ння* з наведеними вище (ст. 30) прийменниками. Замість: — *При означуванню* напряму вітру треба... — слід сказати: — *Означуючи* напрям вітру, треба...; замість: — *По скінченню* дослідів треба... — слід сказати: — *Скінчивши* досліди, треба... Розуміється, тут можна застосувати й особових дієслівних зворотів і інфінітивів із злучними словами *як, коли:* — Як *означувати* напрям вітру...; як *означують* напрям вітру..., як *хто означує* напрям вітру...

До конструкції, де дієприслівник із другого датива, близько стоїть така конструкція з дієприслівником, де замість першого датива маємо приймен. у (в) з ґенітивом: — *Прощаючись* із дідовою могилою, у *кожного* (=кожному) тремтіли на очах сльози Стор. 343.[27]

4. Переходжу до тієї конструкції з дієприслівником, де його по-

зиція проти дієслова-присудка здебільшого самостійніша, як позиція дієприслівника з першого датива. Відзначаю тут два випадки:

1) де чинність дієслівна та дієприслівникова зв'язані з собою якимсь стосунком до однієї особи: — Козака *не чарувавши*, не буде ходити Метл. 86 = Як козака не чарувати, то *(він)* не буде ходити. Тут особа (козак) у стосунку до дієприслівникової чинности є підмет, у стосунку до дієслівної чинности може бути предмет. — Скільки то сліз вилилося матусиних, *слухаючи*, а опісля *згадуючи* МВ. I, 269. (= як *матуся* слухала, а опісля згадувала). (Івасенько) пас коня свого вороного. Коня *пасучи*, твердо *заснучи*, ой прилетіло три зозуленьки Чуб. III, 289 = Як (*Івасенько*) коня пас, твердо заснув, (то) прилетіло *(до нього)* три зозуленьки. А *привівши* перед пана, кайдани опали Чуб. V, 958. = А як привели (*його*) перед пана, кайдани (*йому*) опали. *Гледючи* на них, така спала думка на мою душу Стор. 247 = Як (*я*) гледів на них, така спала (*мені*) думка на мою душу;[28]

2) де обидві чинності, дієприслівникова та дієслівна не зв'язані з собою однією особою: — *Даваючи* нам гроші, у канцелярії була суматоха.[29] Він (Бог) об'явить твоє діло через те, на що й не думаєш, та *об'явивши* це, тут одкриються усі злії діла, об яких уже люди й забули розиськувати Кв.: Пор. таку конструкцію у французькій мові: — L'action accomplie le but est atteint. Lui mort nous n'avons point de vendeur. L'assemblée finie chacun se retira chez soi. Також де дієприслівник є поняття неособове: — Вже *смеркаючи* через превелику силу, мов рачки, доповзла вона до города Кв.

Дієприслівники в усіх указаних конструкціях, де вони постали з іменних дієприкметників, що в'язалися з предметом або що самі становили предмет, можуть мати, як на це скрізь указувалося, паралельні звороти з особовими дієсловами-присудками, також звороти з інфінітивом у фразах безпідметових. Ці дієприслівники можна в науковій мові використати в усіх тих випадках, на які вище вказано. Белетристика, де мова проти наукової меншу заховує точність, ширше дозволяє використовувати дієприслівники вказаного походження, — розуміється, там, де на це є потреба: стиль від цього набирає певного кольориту.

5. Українські дієприслівники ту ще мають особливість проти російських і польських, що в них часто інакше переданий часовий стосунок до дієслова-присудка. Як обидві чинності, дієприслівникова та присудкова, відбуваються одночасно, але не мають вираженого часового значіння, — це здебільшого буває в загальних твердженнях, приказках, прислів'ях тощо, де чинність, що в дієприслівнику, стосується до всіх моментів чинности присудкової, — то дієприслівник часто буває у формі минулости: — Горе мені на чужині, родини *не мавши* Метл. 58. Розумний не стратить надії, треба сподіватись *живши* МВ. I, 209. Чого сидіти отакеньки, руки склавши, *не мавши* ні діла, ні розваги МВ. II, 113. *Живши* у світі, його не втечеш МВ. I, 214. Коло вівтаря *служивши*, з вівтаря й жи-

вися Ном. 10422. *Боявшися* вовка, в лісі не бувать Ном. 4230. У злиднів *живши,* хоче з перцем їсти Ном. 5340. Кланятися чужим богам, *мавши* свої Ном. 4790. Не слід мені, *бувши* у цьому важному чину, лишнє слово сказать Кв. 58. Що божий день молюсь, щоб вона була щаслива, — так як же *молившись* об однім, буду сам робити друге; *молившись* об її щасті, сам буду її топити? Кв 59. Він мені більш прибавить і ще буде прибавлять, *бачивши* моє старання Кв. 68. ...їм треба усе розказати, тільки як скажеш тепер, а вони, мене *не знавши,* подумають, що я якийнебудь ледащо Кв. 51. Свого товариства не знатимеш довіку, *не знавши*, як жили, як побивались і як працювали інші народи і товариства Кул. VI, 503. От у цьому то й лихо, що дитина і серцем, і умом жахається свого учителя замість того, щоб його любити, а *любивши* розуміти Кул. 558. Нехай же я на цю біду *живши* не дивлюся Чуб. V, 383. Потолочать тобі жито, за волошками *бігавши* діти Черніг.

У польській та російській мові дієприслівник стоїть тут у формі теперішности.

Російським та польським дієприслівникам у формі теперішности відповідають українські дієприслівники у формі минулости і тоді, як дієслово-присудок є у формі минулого часу; це буває в тих окремих, не загальних твердженнях, де часовий стосунок обох чинностей, дієприслівникової та дієслівної, виражений у минулому.

Приклади: — Пам'ятав неборак усяку лайку і бійку, що витерпів *служивши* Кул. VI, 95. Втомилася вже й пані *сердившись* МВ. II, 140. Ой на морі та на камені, там два янголи воду пили, а *летівши* говорили Чуб. IV, 75. І *варивши* обід, і *подававши* на стіл, Маруся заливалася слізоньками, *відгадувавши* певно, що востаннє бачить свого Василечка Кв. 61. То *плакавши,* то поклони *бивши,* розкраснілася Галочка Кв. 479. Я, *водившись* з хлопцями, допитавсь, чия це нова хата МВ. I, 57. Ми вже й ноги відтоптали, *ходивши* до свата Барв. 387. — І українська мова знає тут дієприслівника у формі теперішности: — Ой блиснула грімниченька, густу хмару *розриваючи*; засияли козаченьки, дібровою *проїжджаючи* Кул. I, 166. Ой не голуб затуркотав, у віконце *добиваючись*: загомонів козаченько, любим словом *озиваючись* ib. 166. Чи мало ж то своєї слави загубили, *ходячи* на ту погань? Кв. 29. Він дожидав, *не мовлячи* слова, духу *не зводячи*, блідий, зомлілий МВ. I, 277.

Часом між присудком та дієприслівником мова вживає злучника *та,* щоб надати тій чинності, що перед нею злучник, легкого відтінку протиставлення і щоб одтінити часову послідовність обох чинностей: — Вечірня зоря ще не погасне, а світова вже займається, і *блисне* віз та вже *докотившись* до схід сонця Кв. 41. Чуючи про все, як той п'є, гуляє, гроші процвиндрує... то Левко *узявши та* старому Макусі й розказав Кв. 57. Не дуже я добре зробив, що *не розпитавши* Василя *та* й *покликав* його до себе Кв. От *увійшовши та* мовчки й *став* біля дверей Кв. 166. Вона *взявши та* за тії шкурки *та* на вогонь *скинула* Рудч. I, 82.

Б. Пасивні дієприслівники.

Широко вживає українська мова пасивних дієприслівників на *-но, -то,* що походять від іменних пасивних дієприкметників у формі ніякого роду (neutrum), у фразах безпідметових, де в основі лежить невідома причина даного явища: — Ой у полі жито копитами *збито* Метл. 102. Під білою березою козаченька *вбито.* Що *вбито, вбито* та й *затягнуто* в жито, червоною китайкою личенько *покрито* Чуб. V, 828. А журавля *узято,* в чужу землю *загнато* ib. 461. *Посаджено* квіти близько винограду Чуб. IV, 67. Тополю *істято* і гілля *забрато* Метл. 155. *Нищено* міста красні, чимало козацтва *зведено* з світу, багато дівчат і жінок у полон *забрато* МВ. На коморях *давано* в султанський скарб повну оплату за скот і невільника, що *займано* і *хапано* на Вкраїні Кул. VI, 56. Козацькі чуби, ті, мовляв, оселедці, *попереймано* в татарви ib. 39. Всюди по великому руському світові *слухано* її (пісню) з уподобою і *переймано* ib. 569. Козаками в Татарщині *звано* таке військо, що в йому були самі улани, князі та козаки ib. 37. Звідтіля *вожено* хліб у грецьку землю ib. 42.

Як видно з прикладів, функція пасивних дієприслівників на *-но, -то* присудкова.

Справедливо зауважує д-р В. Сімович,[30] що українській мові невластиві, — як це має місце в російській мові, — звороти з пасивними дієприслівниками та з помічними дієсловами *було, буде*; по-українському не можна казати *було зроблено, буде зроблено,* а тільки *зроблено.* На це вказують наведені вище приклади, де з російської мови виходячи, можна б до багатьох дієприслівників приставити *було,* — українська мова на це не дозволяє: в ній пасивний дієприслівник на *-но, -то* вказує тільки на *минулість.* Де треба пасивним зворотом визначити прийдешність, там можна застосувати пасивного дієприкметника у функції присудковій: *це буде зроблене* (а не: це буде зроблено), він *буде покараний* (а не: його буде покарано).

Куліш уживає пасивного дієприслівника й із часточкою *б* на означення гаданости: — Хто *б* на те поваживсь, *покарано б* того смертю Кул. VI, 67.

Як пасивні дієприкметники, як і пасивні дієприслівники знані в українській мові не тільки від доконаного стану дієслів, а й від дієслів недоконаних префіксованих, — це видно з наведених прикладів.

Поданий тут і до пасивних дієприкметників на *-ний, -тий* матеріял вказує, що українська мова дозволяє паралельних зворотів уживати на означення в минулому пасивного присудкового поняття: підметові конструкції — книжка *написана* чистою мовою, усі матеріяли *зібрані* докупи, і безпідметові конструкції — книжку *написано* чистою мовою, усі матеріяли *зібрано* докупи. У мові обидві конструкції потрібні. У підметових реченнях сила зосереджена на підметі, отже де є потреба відтінити підмет, там можна вжити

підметової конструкції. Пор. *Ви є* у нас від самого царя *настановлені* Кв. *Кожна днина є вкрадена* у Бога Федьк. Матусина *небога була оддана* туди за коваля Ляща МВ. У садочку *позрубувані були* старі *дерева* МВ. — У безпідметових конструкціях уся сила вислову зосереджена на присудкові — пасивному дієприслівникові, що містить у собі поняття *хтось зробив*: — Козаченька *вбито* (= хтось убив). *Посаджено* квіти (= *хтось посадив* квіти). Отже, коли з логічних причин не може бути того поняття *хтось зробив*, то й безпідметова конструкція з пасивним дієприслівником-присудком неможлива. Неможлива є безпідметова конструкція у фразах: — Вся гора вкрита була високим лісом Стор. 314. Закінчення поширені по західніх говірках. Темна його (результату) причина од нас укрита Кул. VI, 340. — Не можна отже сказати: Коли ми поглянемо на дику рослинність, що нею *вкрито* (треба: що нею *вкритий*) цілинний степ... Це все від того, що у нас не тільки засівний матеріял буває засмічений, а ще більше *засмічено* (треба *засмічені*) польові ґрунти.

Про невластиву українській мові конструкцію пасивного дієприслівника з інструменталем дієвої особи див. у дальшому параграфі.

§ 3. Невластива українській мові конструкція: пасивний предикат або пасивний атрибут (ev. апозиція) з інструменталем дієвої особи.

У сучасній літературній мові часто подибуємо конструкцію фрази, де інструменталь дієвої особи стоїть у залежності від пасивного присудка хоч у формі пасивного дієприкметника на *-ний, -тий,* хоч у формі пасивного дієприслівника на *-но, то,* хоч у формі 3-ої особи однини чи множини пасивного дієслова на *-ся*: — Головну увагу з в е р н у т о м н о ю. Це вже п о д а н о н и м до відома. Злодій з а б и т и й м і л і ц і о н е р о м. Н и м в и д а ю т ь с я к н и ж к и. Така конструкція невластива українській мові. Треба казати: Головну увагу я звернув. Це вже він подав до відома. Злодія вбив міліціонер, — або: — Злодій вбитий від міліціонера. Він видає книжки. Тобто конструкція тут здебільшого активна, з особовим дієсловом. Зокрема щодо фраз із присудком — пасивним дієприслівником на *-но, -то,* то вони не тільки граматично безпідметові: в них узагалі нема дієвої особи, в дієприслівникові-присудкові лежить поняття *хтось зробив* (див. вище ст. 34—35); інструменталь дієвої особи тут зайвий і з логічних причин неможливий. У фразі — *Походжено* та *породжено* вороними кіньми Чуб. V, 52. — інструменталь не є дієва особа, а знаряддя: хтось походив та побродив вороними кіньми. Отак, якби сказати: злодія вбито *ножем*. Також: — Село *військом* (інструм. знаряддя) сплюндрують Шух. 274. Гроші, кажуть, закопано і затоптано *кіньми* НКл. 36. — В усіх цих випадках може бути питання *чим?*, а не *ким?* Інструменталь узагалі можливий (у пасивних зворотах)

там, де можна вжити питання *чим?* Це питання стосується не тільки до виразного поняття знаряддя; поняття, що виражене в інструменталі в пасивному звороті, може бути виражене номінативом у відповідному активному звороті: — Ці маєтності *відкуплені* у татарви... *польською кров'ю* Кул. VI, 618. Переходить він у *вироблений мертвою схоластикою* світ. ib. 620 (у цьому прикладі пасивний дієприкметник не править за присудок, але стосунок його до інструменталя такий самий). *Дослідами* німецького вченого давно вже доведено, що... — Можливі тут і активні звороти з особовими дієсловами: — Переходить він у світ, що виробила мертва схоластика. Досліди німецького вченого давно вже довели, що...

При пасивних дієприкметниках, також при пасивних дієсловах на *-ся* інструменталеві дієвої особи в російській мові може відповідати в українській мові ґенітив дієвої особи при прийменнику *від:* — Будь воно *прокляте від мене* Пир. Ти янгол *від Бога присланий,* щоб мене пожалувати Кв. Був *спокушуваний від сатани* Гр. Земля *від Бога зроблена* Гр. Ти ще будеш *битий від мене* Гр. Хмельницький, *поставлений від царя* замість Мазепи, знаходився тоді в Гетьманщині Стор. 325. Коли судилося йому (українському народові) розвитись, то розів'ється він не так, як йому звелять *навчені від чужоземців* сусіди Кул. VI, 172.[31] І хоч вони й жили під державою руською за часів Петра Великого, а в своїх розпорядках *урядкувалися від гетьманів* Стор. 325. — Цей ґенітив дієвої особи з прийменником *від* може бути й при дієслівних речівниках на *-ння*: — Було й не без *підучування* народу *від* притиснених чи завидливих *попів* і *ченців благочестивих* Кул. VI, 338.

§ 4. Інфінітив.

Інфінітив інколи зберігає в українській мові іменне поняття там, де в російській літературній мові можна б сподіватися речівника: — Принесла *снідати.* Подала *вечеряти.* Та йди лучче додомоньку *вечерять варити* Пісня. Варила *обідать* НКл. 71. Вона мала від нього *їсти* та *пити* та всякі убори Шух. 275. У тім місті мали вони усього: гроші, *їсти, пити* ib. 106. На зворот *своє бути чи не бути* у Кулішевій фразі — Найпишніший цвіт европейської аристократичної цивілізації і глибокі пласти темного простолюддя боролись тут за *своє бути чи не бути* Кул. VI, 172 — треба дивитися, як на перенесене з Шекспірового »Гамлета« to be or not to be, зворот, що став фразеологічним і може за одно загальне поняття правити (*своє* бути чи не бути).

А. Інфінітив із особовими дієсловами.

1. Підметовий (суб'єктивний) інфінітив, тобто інфінітив, що стосується до підмета і що вкупі з особовим дієсловом становить одно присудкове (предикативне) поняття (вона *хоче їсти),* може від особового дієслова відмежуватися злучником *щоб* там, де з погляду

літературних звичок можна б не вживати злучника: — Як же лягла на постіль, так і *не подумала, щоб спати* Кв. 52. Вісь вломилась, чоловік *хоче, щоб підв'язать* якнебудь ib. *Пішли, щоб* землю *озирать,* де їм показано селитись Котл. — Це явище можна б прикласти, де є потреба висунути чинність, що в інфінітиві.

Підметовий інфінітив має місце й там, де з погляду літературної мови можна б частіше сподіватися підрядного речення,[32] із злучником *щоб:* — Понесу я йому їсти, чи не *скаже* мені *сісти* (= щоб я сіла) Чуб. V, 199. *Скажемося поховати* обоє в одній ямці ib. 209. *Скажи ж* собі, пане-брате, домовину *зробити* ib. 385. *Хвалилася бити* ib. 454. *Хвалилися* три ляшеньки козаченька *вбити* ib. 385. Послав гонців до царя, що він іде до його в гості і *жде вітатись* з їм на цім полі Нар. 321. Діти мої, діти! Є вас як цвіту по всьому світу, тільки вас коло матери *нема* потомлені віка *звести* МВ. І, 54.

Підметовий інфінітив, що зв'язаний з особовим дієсловом злучником, має в українській мові паралельні собі дієслівні форми минулого часу: — А я роду не такого, *щоб любила* (= щоб любити) ледачого Гр. Не втямив з ляку, *де б сховався* Гр. Хто б мав таке слово пишне та красне, *щоб* так, як на картині, *змалював той манастир* Кул. Чорна Рада. Хто такий дурний, *щоб* сам на себе *визнавав* таке? МВ. II, 119. І ходили собі, кошики плели, так із пруття, *аби жили* Яв. 27. Все ті гроші з собою носить, *аби не згубив* ib. Зрадилися, *куди б пішли* Шух. 208. Зажурилася перепілонька, *де б* вона гніздечко *звила* Гн. Кол. і щ. 258. Ой мати, хочу їсти, та боюся в погріб лізти, та боюся, *щоб не впала* Ном. 10850.[33]

Пор. також: — Де б я тебе заховала Рудч. І, 214. Де б я вас дів. Що б я робив та ін. проти відповідних зворотів у безпідметових конструкціях із інфінітивом: — Де (б) мені тебе заховати, де (б) мені вас діти, що (б) мені робити та ін. Ці особові дієслівні звороти можливі тільки з часточкою *б;* інфінітивні можливі і з названою часточкою і без неї.

2. Форми минулости від доконаних дієслів *узяти, ся (яти), стати, почати, зачати* та ін. у сполученні з інфінітивом надають чинності, що в інфінітиві, характеру починання в минулому, як у російській літературній мові форми минулого часу від *стать, пуститься, приняться* та ін. — Вийшла стара мати, *узяла нарікати* Гн. г. 201. Ой не встиг козак Перебийніс та до могили доїхати, як *узяв* джуро, як *узяв* малий з пистолів *палити* Метл. 40. Вилізла на дзвіницю, *взяла* на ґвалт *бити* Гр. *Взяла* дівчина білі руки *ламати* Гр. Як *узяв* він *їхати* Гр. *Узявся творити* просто літературу Єфр. іст. письм. 336. Виїхавши за городок, *узялися стріляти* Гр. *Взяла* мила *утікати* ґустими лугами Чуб. V, 92. Як *узяла перти,* — вигнала з води Рудч. І, 88. *Взяли їхати* Яв. 265. Тоді *взяв* дуже *плакати* Яв. 240. Злодії... *взяли* під дубом огонь *класти* Яв. 226. Син *взяв кричати* на старого, а старий *взявся просити* Яв. 25.[34] — У галицько-українських говірках інколи чути тут форми минулости і від *яти:* — Як *яли* її *дзюбати* дзюбками, *яли* їй *проповідати* Яв. 32. *Яв* він їй *казати* Яв. 263. Вона тоді в ноги як *яла утікати.* ib.

Летів орел через море, *почав* воду *пити* Чуб. V, 287. Писане ж слово руське... (Литва) *почала способити* до своїх грамот і уставів Кул. VI, 418. *Зачав* на ту сопілку *грати* Яв. 235. Та *зачав* милий з конем *потопати* Чуб. V, 376.

Став у скрипку *грати* Шух. 4. Прийшла ж її мати та й *стала лаяти* Чуб. V, 341. Дивилися чорні очі та й *плакати стали* ib. 309. *Став* козак *дрімати* ib. 278. *Став прохати* у старости до себе Нар. 238. А ще гірше *стали сміяться* Катрі й Хвесі Нар. 323.

Пустився з нею *іти* з ліса Шух. 152. *Пустився* я *йти,* коли дощ Гр.

Усі вказані дієслова, крім дієслова *стати,* можна у відповідних формах прикласти до інфінітива головного дієслова, щоб надати чинності характеру починання в прийдешності: — Візьму працювати, почну читати та ін.

Від доконаного дієслова *стати* із значінням починання при інфінітиві головного дієслова можливі в українській мові тільки форми минулого часу. Російська мова вживає й форм прийдешнього часу від *стати.*

Щодо форм на означення прийдешности від дієслова *яти,* то вони тепер уходять у склад форм прийдешнього часу: робитиму, писатимеш. Ці форми у наддніпрянських говірках не мають тепер двійности в значінні і становлять одну граматичну форму, так само, як і *буду робити, будеш писати.* Потебня вважає, що форми *робитиму, писатимеш* зберігають іще кінцевими *-му, -меш* і д. відтінок починання і що вони значінням відрізняються від форм прийдешнього часу з *буду, будеш...,* хоча й признає, що інколи важко значінням відрізнити обидві ці форми — Зап. II, 366 — 367.

Щоб живіше віддати той відтінок починання в минулому, мова замість форм минулого часу вживає при інфінітиві форм прийдешнього часу або форм вольового способу (imperativ): — Дід, послухавши баби, і *зачне* дочку *бить* Рудч. II, 55. Як *візьме розмовляти,* біле личко цілувати Чуб. V, 103. От Галя й *почни кректати* та охати Рудч. I, 134. — Живістю, рухливістю присудкової чинности стоять близько до вказаних вислови, де за присудок править самий інфінітив, що при йому можна б здогадатися пропущеного особового дієслова з відтінком починання. — Прийшли, аж сидить; *гукать* — не чує Нар. 139. Я одхибнувсь кудись, а вони кавуни *красти* Гр. — Так само й у російській мові.

3. Звороти, де присудкова чинність виражена інфінітивом з особовими формами від дієслова *мати,* можуть певним своїм відтінком відповідати російським безпідметовим зворотам із дативом дієвої особи: — Не знаю, з ким *жити* маю Метл. 78. = рос. Не знаю, с кем мне жить (= с кем мне жить придется). Як я *маю* до тебе *ходити,* коли нас будуть вороги судити Метл. 44 = рос. Как мне к тебе ходить... Хто *має* діток *доглядати,* то той буде ці віти ламати Метл. 272 = рос. Кому за детьми смотреть, тот...

У таких зворотах — Як вас *маємо звати?* Гр. Щось *маю* тобі *сказати.* Скоро вже й весілля *малось бути* Гр. Чи зійшло сонце? —

Мало зійти вже Гр. — особові форми від *мати, ся,* що вкупі з інфінітивом становлять присудок, значінням дорівнюють у російській мові особовим формам при інфінітиві від быть должным без відтінків быть обязанным, быть принужденным, вынужденным: я *маю* ще сьогодні листа написати — »я должен еще сегодня письмо написать«, — але рос. »я должен письмо написать« в тому розумінні, що обставини мене змушують листа написати — я *мушу* листа написати; рос. »я должен письмо написать« в розумінні «я обязан письмо написать« = укр. я *повинен* листа написати.

Особові форми від *мати, ся,* при інфінітиві можуть вказувати на намір і відповідати російським особовим формам від *намереваться, собираться:* — Козак дівку вірно любить, зайняти не сміє: тим я її не займаю, що *сватати маю* (= р. собираюсь, намереваюсь сватать) Метл. 105. А ці воли за що *маєте продати?* Гр. Голуб голубоньку та покинути *має* Метл. 78. Через тиждень Леонид Семенович *мав виїхати* до Києва Лев.

В одному з сурядних реченнів, що з них складається зложена фраза, форми минулого часу від *мати, ся* при інфінітиві можуть указувати на нездійснений намір; причина нездійсненого наміру становить у таких разах зміст дальшого сурядного речення: — *Малося йти* в город, та дощ не пустив Гр. Подай, мила, білу руку, щоб бачили люде, що *малася* чужа *бути* — тепер моя будеш Гр. Прийшов до сонного, *мав* його *зарізати,* аж тут де взявсь N, оборонив Кв.

4. Сполучення *було, було б* з інфінітивом значінням дорівнюють зворотам *слід було, слід би було* при інфінітиві: — Перше *було напитися* та й поговорити Чуб. V, 280. *Було не йти* в Крим по сіль ib. 457. *Повчитись було* у кривого Хоми Кв. *Було* тобі, моя мати, цих брів *не давати,* та *було* тобі, моя мати, щастя й долю *дати* Пісня. *Було б не рубати* зеленого *дуба,* було б не *сватати,* коли я нелюба Пісня.

Відзначаю тут зворот *щоб було* при інфінітиві у непрямому значінні рос. что бы стояло при інфінітиві: — *Щоб було взять* казанок та тоді і гроші забрать, а то, бач, не преразуміли НКл. 46.

Б. Зворот номінатив + інфінітив, що значінням відповідає безособовому дієслову + інфінітив у конструкціях безпідметових.

Паралельно до безпідметових конструкцій типу »(мені) хочеться робити« із дативом дієвої особи або без його, де дієслово у звичній безособовій формі (3-я ос. однини) вкупі з інфінітивом становить присудок, українська мова знає звороти, де замість дієслова є відповідний речівник у номінативі: — А кому *хіть* (= а кому хочеться) прокльони на свою душу *ухватить?* Нар. 238. *Неподоба ж* би була мені, ведучи свою повість, раз-по-раз *зупинятися* Кул. VI, 5. *Неподоба* зірці без місяця *ізіходити; неподоба* дівці до козаченька *виходити* Пісня. Не до всякого номінатива є відповідне безособове

дієслово, напр.: — *Неспромога* мені це *зробити.* Гр. *Несила* мені це *зробити* Гр. Така її досада гризе, що вони вкупці, а *розлучити несила* МВ. — Замість датива дієвої особи може бути відповідний атрибут, що стоїть у згоді з підметом: — *Неспромога моя* наймита *держати* Гр. Де у фразі *нема* слова, що стоїть у згоді з речівником у номінативі (як — неподоба *була,* неспромога *моя),* там цей речівник може набути прислівникового значіння, і конструкція тоді споріднена з такими конструкціями, як *»жаль* мені *кидати* вас«, *»треба привикати«,* де теперішні прислівники *жаль, треба* були колись речівники-номінативи.

В. Інфінітиви *знати, чути,* що значінням відповідають прислівникам *відомо, видно, чутно.*

У фразах — А коні *не знати,* де подівались Рудч. І, 112. *Не знати,* кому тепер віру дати. Сліди *знати. Не знати,* де поділася Яв. 187. Це я *не знати,* чого злякалася Барв. 195. Тільки й *чути,* що через греблю по лотоках водиця цідиться Кв. Клект орлячий з-під хмари *чути* Ном. 499 — інфінітиви є того самого значіння, що відповідні прислівники *відомо, невідомо, видно, чутно.* В українській мові вживаніші тут інфінітиви проти прислівників; у літературній російській — навпаки, переважають прислівники *известно, неизвестно, видно, слышно* проти інфінітивів *знать, не знать, видать, слыхать.*

Також у підрядному реченні (із злучником *щоб)* у значінні минулого часу: — Гроші, кажуть, закопано і затоптано кіньми, *щоб не знать* сліду НКл. 36.

Г. Самостійний інфінітив.

У фразах — Чи їсть, чи п'є, чи говорить? — Не їсть, і не п'є, а *говорити* (= а щодо того, щоб говорити, рос. а что касается...) говорить Кв. Злодіяка такий, що ні з чим не розминеться: і цигана обдурить, і старця обікраде, а пити (= а щодо пиття), так не переп'є його й Данилка Кв.[35] — інфінітив у позиції самостійній, тобто ні від дієслова, ні від імення незалежний, висовує ту чинність, що має на собі психічний наголос і що повторюється в особовому дієслові. Такий інфінітив може покривати собою злучні звороти *а щодо (того, щоб), а що* з інфінітивом або з відповідним дієслівним речівником: а щодо того, щоб пити; а що пити; а щодо пиття. Див. § 16. Злучні звороти, п. 38.

Самостійний інфінітив знає й російська і польська мова.

Ґ. Інфінітив при речівниках та прикметниках.

1. Інфінітив при речівнику може і значіння атрибутивне мати, і на ціль вказувати: — Не *звір* я людську кров *пролити* Гр. І вже мала *признаку пізнавати* його Шух. 125. Нарядив він новий *серп* пшениченьку *жати* Гр. Чи Бог *дитина* дурнів *слухати* Ном. 4120. Чи не було

річеньки утопиться мені, чи не було *кращого улюбиться* мені Чуб. V, 537. Один *колос* діток *годувати,* другий *колос* челядь *годувати,* третій *колос* горільці *куриться* Чуб. V, 555. Вложив він сюди ввесь *дар* свій *промовляти* серцем до серця Кул. VI, 476. *Ополонка* воду *брать* Шевч. *Вода* дітей *купати, машина шити.*

Такого роду інфінітивом можна заміняти дієслівні речівники на *-ння* у надто часто вживаній у сучасній літературній мові і мало в народній мові вживаній позиції ґенітива, що залежний від речівника, див. § 12. Замість: тіла, що мають властивість притягання, треба: — тіла, що мають *властивість притягати;* замість: — спосіб збирання матеріялів, спосіб швидкого піднесення продукції сала й м'яса, краще: — *спосіб збирати* матеріяли, *спосіб* швидко *піднести* продукцію сала й м'яса.

На заміну інфінітивами дієслівних речівників на *-ння, -ття,* що стоять у ґенітиві і що залежні від другого речівника, проф. Є. Тимченко каже: »Ґенітив дієслівних на -ня, -тя, напр.: Абы блуд забытя старых и досконалых рѣчей в забыте не привел AS. I, 123 (1502); под час поѣманя єго святой милости од Жыдовъ Пом. у м. III, 22; — прощай, прощай, люба моя, прийшов час розстання Гол. I, 375 не властивий народній мові: у таких випадках замість дієслівних речівників на *-ня, тя,* ми подибуємо інфінітив, напр.: Прийшов час родити дитину Чуб. II, 41«.[36]

Інфінітив може тут мати перед собою злучника *що* або *щоб:* — Там перелазик такий є, *що перелазить* Гн. 6. Машина, *що шити;* вода, *що* дітей *купати* і вода, *щоб* дітей *купати.* Злучник *що* може бути при інфінітиві тільки атрибутивного значіння; *щоб* може бути і при інфінітиві атрибутивного значіння і при інфінітиві з значінням цілі.

Інфінітив атрибутивного значіння, із злучником *що* чи без його, може інколи мати паралельний прийменниковий зворот із речівником у ґенітиві: Машина (що) шити = машина до шиття; вода (що) купати, ся — вода до купання.

2. Інфінітив, що при прикметниках, має вкупі з прикметником функцію присудкову: — Огонь і вода *добрі служити,* але *лихі панувати* Ном. 10302. *Широкі* ворота *увійти,* та *вузькі вийти* Ном. 5362. *Цікавий* він *був* її *видіти* Шух. 250. Хто не звик правди поважати, той завше *ласий панувати* Ном. 1132. Найму собі цимбали, щоб ніженьки дримбали, найму ще собі баса, бо *робити не ласа* Чуб. V, 1155.

Інфінітив із другим номінативом та другим дативом див. при дієсловах із другими відмінками, § 6, Є.

Д. Інфінітив з ґенітивом.

Інфінітив перехідного значіння, стоячи по особовому дієслові, має по собі часто не акузатив, а ґенітив. Приклади: — *Пішли* у Безверхий хутір *короваю бгати* Кв. Приїхала до свого двора *квіток* пришивати Метл. 197. Іде ж моя мати *калини* ламати, а за нею мій

братічок *зозулі* стріляти Метл. 257. А як прийдеш *ніжок* мити, я й знов учеплюся Грінч. М. III, 320. Іде до сусіди *невістки судить* Чуб. V, 751. Вийшла свекруха *невістки* будити ib. 693. Прийшов до їх *жорен* позичати Рудч. I, 37. Пішли з нами молоді дівчата зеленого *жита* жати Чуб. V, 535. Вийшла мати *воріт* одчиняти ib. 661. Ой перестань, козаченьку, *люлечки* курити ib. 937. Забулась взяти з собою малої *дитини* ib. 630. *Сіней* забула замкнути Рудч. I, 20. Діждав *рясту* топтати Ном. 4814. Хто ж його навчив *листів* писати, *книг* читати? Чуб. III, 306.

Зрідка маємо й ґенітив після інфінітива, що входить у склад прийдешнього часу з особовими формами *буду, будеш* і д.: — Буду *хати* підмітати, малі діти колисати Чуб. V, 833.

Такий інфінітив, що з ґенітивом, має своє походження з колишнього супіна (давня дієслівна форма на — tъ: * bьratъ, * datъ проти інфінітивів, * bьrati, * dati). Супін мав місце по дієсловах руху і мав при собі ґенітив. Згодом, коли форми супіна змішалися з старим інфінітивом, то перенесли свою конструкцію з ґенітивом і на старий інфінітив. Отож тепер інфінітив із ґенітивом стоїть не тільки по дієсловах руху, а й усякої іншої чинности. Але старий інфінітив, що мав при собі акузатив, і собі вплинув на інфінітив, що з супіна, так що часом і по дієсловах руху і по дієсловах іншого значіння стоїть інфінітив із акузативом: — Поїду доганяти *літа* молодії Чуб. V, 362. Покинь *гусоньки* завертати Гр. і паралельно: — Покинь *відер* набивати Чуб. V, 428. Прийшла ж тая удівонька *пшеницю* глядіти Чуб. V, 856. Женіть *барани* пасти Яв. 71.

Проф. Є. Тимченко думає, що конструкції з акузативом властивіші західнім говіркам.[37] По таких із вищеподаних прикладів, як: — *Сіней* забула замкнути Рудч. I, 20. Діждав *рясту* топтати Ном. 4814. Хто ж його навчив *листів* писати, *книг* читати. Чуб. V, 306. — можна судити, що ґенітив може тут мати місце і через вплив тих особових дієслівних форм, що взагалі з ґенітивом в'яжуться: *забути чого, діждати чого, навчити чого.*

Ґенітив має також місце і по інфінітиві, що при особовому дієслові з запереченням: — Не хоче мати віддати *дівчини* за його Метл. 109. Не хотів я, мати, *сирітоньки* брати Чуб. V, 409. Не вміла нас шанувати, як *здоров'я* свого ib. 83. Не знали наші батьки *панщини* робити ib. 1064. Не хоче чоловік *правди* говорити ib. 635. Я не зарікався *иншої* любити ib. 388. Не сказали мати *теї дівчини* брати ib. 312.

Інфінітива з ґенітивом мова вживає по прислівниках заперечних і незаперечних у фразах безпідметових: — Гайдамацьких *грошей,* кажуть, страшно брать: вони нечисті НКл. 52. Ніде ж мені *гнізда* звити Чуб. V, 211. Нема чим *ватри* розкласти Шух. 156. Годі, жінко, годі, любко, *цього* говорити Пісня. Годі вам по винницях *горілок* курити, по броварнях пив *варити* Кул. I, 15. Дума про Ів. Коновч. Жаль мені кидати *тебе молодої* Чуб. V, 45. Тяжко мені кидать *тебе молодої.* Пісня. Ой шкода мені *літ* утрачати і козацької *вроди* Чуб. V, 1038. Де ж тобі, мила, шитої *(сорочки)* узяти Метл. 269. Ой брате мій, брате, де *неньки* узяти Бал. 92.[38]

Також із акузативом: — Ой годі, мати, *сьльози* проливати. Чуб. IV, 171.

Ґенітив буває також при інфінітиві в безпідметових фразах із заперечними займенниками: — Ні до кого ласкавого прихилити *голоівоньки* Чуб. V, 456. *Ярої пшениці* (ні з ким буде) у снопи в'язати ib. 869.

Характеристична є конструкція особового дієслова руху з ґенітивом, де інфінітива нема, але де, виходячи з звичніших конструкцій, можна б його здогадатися: — Хай *виряджає* його *молока* до зайців Шух. 127. Ой *піду* я до сусідочки *відра* Чуб. V, 642. Ой *піду* я та до другої (сусідки) *вогню* ib. 643. *Біжи соли* Пир. *Піди коржиків* ib. Через кілька день я знов вернувся до хазяїна, *кинувся сиру*, а його й слід простив Нар. 159.

Такі конструкції могли постати під впливом тих рясних конструкцій, де ґенітив при інфінітиві, що з супіна, є по дієсловах руху.[39] Могли вони утворитися й незалежно від інших конструкцій.[40] Відзначаю, що у вказаній конструкції в ґенітиві є ім'я матеріяльне (рос. вещественное), тобто ґенітив має характер партитивний.

§ 5. Дієслівні речівники.

У народній мові дієслівні речівники на *-ння* не мають того широкого застосування, що в літературній. Це з багатьох причин зрозуміло, а надто в науковій термінології. Проте сучасну літературну мову треба очистити від деяких невластивих, чужих українській мові конструкцій з дієслівними речівниками: ті конструкції не засобляють літературну мову, а занечищують її: народня мова знає відповідного значіння інші конструкції. Про це нижче.

Найчастіше вживану в народній мові конструкцію з дієслівними речівниками на *-ння, -ття* в акузативі по прийменнику *на* маємо по дієсловах руху. Така конструкція здебільшого вказує на ціль. Позицією і загальним значінням такий дієслівний речівник збігається з інфінітивом, що з давнього супіна: — *Вибігла* його мила *на розпитування* (= розпитувати) Чуб. V, 673. Да *піду* я у садочок *на гуляння* (= гуляти) ib. 545. *Пустив* коня вороного *на попасання,* сам *приліг* к сирій землі *на спочивання* (= спочивати) ib. 777. Під вечір (сонце) *іде* зовсім *на спочивання* Гр. Да *поїдем,* братці, *на прогуляння, на розглядання* Чуб. III, 283. *Переїхав* у цей замок *на життя* (= жити) з своїм посемейством Стор. 425. І те *піде на докінчення* (= щоб докінчити) хати Етн. 42. — Крім останнього прикладу, де можливий вплив літературної мови,[41] ніде дієслівний речівник не має по собі другого залежного речівника в ґенітиві.

Де зворот із прийменником *на* та з дієслівним речівником в акузативі є не по дієслові руху, а по речівнику, там цей зворот має значіння атрибутивне: — *Годину* урве собі *на гуляння* парубоцьке МВ. II, 11.

Поки докопаєшся до каміння, то грошей піде, а *(грошей) на ламання* треба ще Гр. *Водиця на вмиваннячко, рушничок на втиран-*

нячко — З пісні. І в цій позиції дієслівний речівник може мати паралельні конструкції з інфінітивом: водиця (що, щоб) вмиватися, рушничок (що, щоб) втиратися. Пор. вище § 4, Ґ. І тут дієслівний речівник не має по собі другого залежного речівника в ґенітиві.

Вказую на зворот *на вічне віддання*, що має значіння прислівникове: — Позичив ледачому гроші, десь на вічне вже віддання Гр. Шість кабанів чорт мав, бідному чоловікові дав і на вічне віддання пропало Гр.

На невластиві українській мові звороти з дієслівними речівниками на *-ння* та з прийменниками, що в народній мові їм відповідають звороти з дієприслівниками, особовими дієсловами та з інфінітивами, вказано у відповідних місцях при дієприслівниках, § 2, і при інфінітивах, § 4. Ще раз даю на увагу деякі характеристичні з уже раз наведених прикладів, і додаю нові. Замість: — при досліджуванню цього питання, при означуванню напряму вітру, при пристосуванню до нового способу життя, по дослідженню або після дослідження цього питання, по скінченню дослідів та ін., де в дієслівних речівниках виражена назва чинности, — треба: *досліджуючи* це питання, *означуючи* напрям вітру, *пристосовуючися* до нового способу життя, *дослідивши* це питання, *скінчивши* досліди та ін. Можливі тут і інфінітиви, і особові дієслівні звороти: — як *досліджувати* це питання, як хто *досліджує* це питання. Обминаючи тут дієслівні речівники, рівночасно обминаємо й так рясні у сучасній літературній, а так мало народній мові властиві ґенітиви, що від речівників залежні. Замість: — Але вияснити походження форм поезії без змалювання походження самого слова... треба: — Але вияснити походження форм поезії, *не змалювавши* походження самого слова... а ще краще й простіше, хоч і з певним відтінком, бо більше висунений дієслівний елемент: — Але вияснити, звідки походять форми поезії, *не змалювавши,* звідки саме слово походить... Замість: — Для дослідження цього питання... краще: — *Щоб дослідити* це питання. Замість: — Його прислано для перевірення правильности дослідів... треба сказати: — Його прислано *перевірити* (чи *вивірити)* правильність дослідів... або: — Його прислано, *щоб він перевірив* правильність дослідів... або: Його прислано перевірити (або: щоб він перевірив), чи правильні досліди. — Ці три паралельні конструкції мають певні відтінки одна проти однієї, і ми можемо дати перевагу тій чи іншій конструкції, як до того, який елемент хочемо висунути у фразі: особовий (щоб він перевірив) чи неособовий (перевірити), речівниковий (правильність дослідів) чи прикметниковий (чи правильні досліди). Замість: — Можна не допустити вівсюг до розсіювання ним свого насіння... треба: — можна не допустити, *щоб вівсюг розсіяв* своє насіння... або: — Можна не допустити *вівсюга* (вівсюг), *щоб він розсіяв* своє насіння. Замість: — Кожний прогаяний... день погрожуватиме засміченням ґрунту вівсюгом... треба: — кожний прогаяний... день погрожуватиме *засмітити* ґрунт вівсюгом. —

У Кулішевій фразі — Приїжджають до тебе з Січи *за-для узяття тільки подарунків* (Чорна Рада) — можна підкреслений зворот вважати за полонізм.

Російське за *неимением* дається по-українському перекласти зворотом *не мавши.*

Морачевський у своєму перекладі євангелії обминає інфінітивами та особовими дієслівними зворотами такі конструкції, де дієслівний речівник має залежний від себе відмінок, як ото — Сей перепис був перший, як *став править* Сирією Квириній (Л. 2, 2), — а в Лободовського: — *за орудування* Квириніевого Сирією; у Мор.: *розмножаться* усякі кривди (Л. 24, 12), а в Лобод.: — через *прибільшення* беззаконства; у Мор.: — як скінчив Ісус навчати учеників своїх (М. 11, 1), а в Лобод.: — як скінчив Ісус *нарозумлення.* В тім Морачевський намагається обминути узагалі речівників там, де їх можна замінити дієслівними зворотами: — і земля *трястиметься* там і там (М. 24, 7), у Лоб.: — буде *землетрясення* місцями; у Мор.: — от лежить він, *щоб попадало й повставало* (Л. 2, 34), у Кул. і в Лоб.: — на *паданнє і вставаннє:* у Мор.: — *Тинявся* я на чужині, а ви дали мені притулок (А. 25, 35), у Кул.: — Був *чужинцем* і ви прийняли мене. — П. Житецький на це каже: »Взагалі ми бачимо, що Морачевський тягне до розімкненої мови, де дієслівні елементи, мають перевагу над іменними, а сурядні речення над підрядними, — це цілком відповідає складові української народньої мови«.[42]

Українська мова, обминаючи дієслівні речівники з прийменниками *при, по, для* та ін. у вказаних невластивих їй зворотах, знає їх здебільшого з прийменниками *на, за.* Про звороти з прийменниками *на* та з дієслівним речівником в акузативі див. вище. Звороти з прийм. *на* та з дієслівним речівником у льокативі мають значіння часове: — Криваві чвари татарські... почались хиба на скінчанню XV століття Кул. VI, 40 — див. Часові звороти, § 20. Звороти з прийм. *за* та з дієслівним речівником у ґенітиві теж мають часове значіння і відповідають російським часовим зворотам з прийм. *при, во время:* за його царювання, за нашого господарювання (а не: під час його царювання, ані теж: при його царюванні, рос. при его царствовании, во время его царствования), — див. § 20. Часові звороти.

Спинюся на стосунку речівників дієслівного походження на *-ння, -ття* до інших речівників дієслівного походження, передусім речівників чоловічого роду нулевого суфікса (похід, спад), речівників чол. роду з суфіксом -к- (*-ък) (спочинок), речівників жіночого роду з суфіксом *-к-* (*-ък-; *-ьк-) (намовка, приключка) та ін.

Ідучи за російською та польською літературною мовою, де дуже рясні дієслівні речівники на *іе,* українська літературна мова надто часто творить дієслівні речівники на *-ння, ття* там, де, з народньої виходячи мови, треба б іншого творення ужити. Рясні форми на *-ння, -ття* в літературній мові надто обважують вислів, вносять одноманітність і мало волі дають у словотворі дієслівним речівникам

іншого творення, а цим стираються потрібні для багатства літературної мови семасіологічні відтінки.

За вказане явище в російській мові в Буслаєва сказано: »Старо-руська й народня мова вільніше, як книжна, вживають речівників із родовою ознакою, без суфікса, напр. *повыка* (привычка), *нуда, понуда* (понужденіе), *немога* (изнеможение), *хода* (походка), *топъ* (топаніе), *шипъ* (шипѣніе) і т. ін. Згідно з природніми властивостями нашої мови Пушкин уживає слів *хлопъ* и *топъ* замість хлопанье і топанье: »Лай, хохотъ, пѣнье, свистъ и *хлопъ«*, »людская молвь и конскій *топъ* 1.127. Жуковськ. »отъ топа конскаго дрожали« VI, 98« — Бусл. 1, 120—121.

Що в українській мові стосунок між дієслівними речівниками на *-ння, -ття* та дієслівними речівниками нулевого суфікса переважно спадається з точним явищем у російській мові, то сказане в Потебні за російську мову дається й до української мови прикласти: »Стосунок імен на -ъ до імен на *н-ие, т-ие* приблизно такий, як у німецькій мові der Spruch, der Sprung до речівників з інфінітива das Sprechen, das Springen. — *ние, -тие* це тільки йменння чинностей, що дуже рідко переходить в іменння осіб та в іменння конкретних речей; для свідомости вони видимо дієслівні і вносять у речівник відтінок тривалости свого дієслова. Через те, наприклад, *смотрѣніе, обоняніе, осязаніе, разумѣніе, пониманіе, прикосновеніе, объятіе* це чисті тривалості (длительности) з цілком фіктивними субстанціями, а слова, як *видъ* (чуття), цсл. *обухъ* (обоняніе), *слоухъ, прикосъ, въкоусъ, разоумъ (оу-мъ)*, означають здатності, що виступають, як діячі або знаряддя, і більше держать того, хто говорить, на рівні мітичного мислення. *Нюхъ* n. ag. v. instr. (= ім'я діяча або знаряддя: у него нюхъ есть), як n. action. (ім'я чинности) — конкретне, але не конче одноразове: табаку на одинъ *нюхъ;* звідсіля — понюшка табаку: *нюханье* — тільки многоразова чинність. *Засовъ* (и *совъ* въ *совокъ*), *насосъ, заборъ, запоръ, заваръ, ожегъ* (обпален, кіл; кочерга), — *уторъ* — конкретні речі, знаряддя: *выгонъ, сгибъ* руки, *выгибъ* рѣки, *подъѣздъ* къ дому, *въѣздъ* на гору, *подъемъ* на гору, п. ноги, *расколъ* пера, *нарывъ, прорывъ, наплывъ* (на дереві) — місця й речі, з цим порівн. n. action. (— ім'я чинности): *кованье, засовыванье, сосанье, насасыванье, запиранье, обжиганье* та ін. Наслідки й речі, що виставлені, як наслідки чинности: *удой, уловъ, недородъ, посѣвъ, припѣвъ, нажинъ, ужинъ* — кількість нажатого хліба.

Якщо йменння на -ъ означають чинності, то різниця між ними та йменнями на *-ніе, -тіе* все ж зберігається. (Тут наведено першу фразу з поданої вище цитати з Буслаєва О. К.). Здебільшого більша абстрактність імен на *-ніе, -тіе* спадається з їх більшою тривалістю і меншою означеністю, закінченістю; більша конкретність імен на -ъ з їх одноразовістю, яка відмінно від одноразовости дієслова на *-н-* не є доконче *миттьовість*: отже »почути *крикъ, свистъ, пискъ, звонъ, вой, ревъ, зовъ, призывъ, окликъ«,* — можна один, хоча б і протяжний, *кричанье, вытье* — тривале. Отже

взглядъ і глядѣнье, взглядыванье, *выстрѣлъ* (Schuss) і стрѣлянье (Schiessen); *чехъ, вздохъ* і читанье«. Зап. III, 119—120.

В українській мові дієслівні речівники нулевого суфіксу чоловічого роду дуже поширені.

Даю приклади на деякі з них, що їм у російській літературній мові відповідають дієслівні речівники на *-ние (-нье), -тие (-тье)*: — Нема *похопу* (влечения) до роботи Гр. Ізійде віщання наше на *пробуд* (пробуждение) сонних Кул. VI, 581. Або може ...вкинутись у той дурний комфорт, у ту ідольську роскіш, що нема їй ні міри, ні впину, ні *наситу* (насыщения) ib. 532. Нас так тяжко тіснять і пригнічують необачні... ми і в тісноті і в *пригніті* (притеснении) Кул. — Гр. *Присвят* (посвящение) усіх моїх творів землякам ib. *Прокид* (пробуждение) від сну ib. Мрячить їм *нетям* (непонимание) пам'ять ib. Держаться жаданням неситим своїм... *Задоволу* (удовлетворение, удовольствие) неситої страсти ib. (Також: — Це вона говорить із якимсь *задоволенням* Барв. 218). Гроші ті (скарб) заклинені, бо той, що клав, казав: котра рука поклала, то та хай їх візьме; отже той *заклин* (заклятье) мусить вигоріти Шух.—Гр. То не вогонь паше, то лице Мотрине, то не іскри сиплються, то її *кльони* й *прокльони* (проклятие) Мир.—Гр. По що ж ти їм цей *попуск* (послабление, попущение) попускаєш. Кул.—Гр. Повінуло тоді по хуторах поетичним *надихом* (вдохновение, наитие) ib. Із цього благословенного навіки *поваби* (влечение) виникла їх думка... ib. Гріє її своїм *подихом* (дыхание) Барв. 537. Я йому дав сокиру до *схову* (хранение) Гр. З *одкладу* (откладывание) не буде ладу Ном. 11006. Яким повів очима навкруги, ніби шукаючи в прозорній воді її чарівничого *одсвіту* (отражение) Лев. І, 265. З невмирущими авторами »Марусі« та »Катерини« почали вже простувати до *воскресу* (воскрешение) староруської бояновщини Кул.—Гр. Приймуть ще тяжчий *осуд* (осуждение) Гр. (Також *осуда* людськая Чуб. V, 397). *Перешепти* (перешептывание) нічні із ницаками злими Кул.—Гр. Що ти гріхи мої перебираєш? *Переступу* (преступление, нарушение закона) дошукуєшся грізно? ib. Коли б єси над тим *перебрехом* (перевирание, извращение фактов) знялась, котрим письменство в нас що-року багатиться ib. Він було сам без *загаду* (напоминание, приказание) своє діло справляє; а без *попиту* ніде тобі в світі і на малий час не одгодиться Гр.

У наведених фразах дієслівні речівники є або назви чинностей не в їх тривалому процесі, або назви наслідків чинностей. Того самого значіння можуть бути безнаросткові (= безсуфіксові = з нулевим суфіксом) дієслівні речівники жіночого роду: — То *намова* (наущение, внушение, подстрекательство) доконче була, бо він сам не годен те зробити Гр. А нині жаль, *зневіра* (недоверение, сомнение) серденько облягли Гр. Знов у *знемозі* (изнеможение) впала Тетяна на траву Барв. 540. Страшно тебе й слухати, що ти мене на *покусу* (искушение) підводиш Стор. Мав час на *роздуму* (размышление) МВ. — ГР. Це найкраща *оберега* (предостережение, предохранение) від худоби Гр. Застугоніла кінська *тупа* Стор. 202.

Смерть не так страшна, як *осуда* людськая Чуб. V, 397 (пор. вище *осуд*). Одного пригода — другого *пересторога* (предостережение) Ном. 3908.

Рідше народня мова творить на назву нетривалої чинности або її наслідку дієслівні речівники чоловічого роду з наростком *-к-*: Наум пристав до його з *розпитками* (= розпитами) Кв. Там собі великий та довгий *опочинок* мали Гр. (Пор. Карим очам спання нема, ніжкам *одпочину* Чуб. V, 577). Діти знов напались на батька, щоб ішов до церкви, щоб не робив сім'ї *осудку* (пор. вище *осуд, осуда)* Гр. А то й собі риба на *споживок* (потребление) ішла МВ. II, 75. — Такий самий стосунок до чинности можуть мати також мало в цьому значінні поширені дієслівні речівники жіночого роду на *-ка*, де *-к-* є в безпосередньому сусідстві з коренем: — Така йому *приключка* (приключение) була Гр. Може в них була така *намовка* (=намова), Бог їх зна Гр. *Споминка* (= спомин = споминок) про всесвітній потоп Кул. — Гр.

Цього творення дієслівні речівники на *-ка* сучасна літературна мова часто застосовує в мало властивому їм значінні назви чинности і в її процесі і в її наслідку, як ото д о с т а в к а, п е р е в о з к а, та ін. Де треба вказати на назву нетривалої чинности або наслідку чинности, там краще по-українському казати *достава, перевіз* та ін.; у розумінні назви чинности в її тривалому процесі (див. нижче) треба *доставлення* чи *достачання* та ін. Як назви чинности або її наслідку українська мова знає й дієслівні речівники на *-анка*, що їм відповідають інфінітиви на *-ати, ся*: — Пізно приїхали, бо трапилась *гаянка* (замедление, проволочка) і вісь зламалась Гр. *Поранка* = поранина = порання Гр. *Мовчанка* (= мовчання) не пушить, головоньки не сушить Ном. 1117. Козаки після *побиванок* (поражение) під Кумейками на Говтві і Стариці позаходили в Московщину Стор.—Гр. Посходяться де на *гулянку* (=гуляння, рос. развлечение) під неділю або під свято Мир.—Гр. Вівці тоді саме вийшли на *даванку* (кормление скота) Гр. Сподівалась я невісточки, як ластівочки, собі на втіху. Пішла моя *сподіванка* слідом за рекрутами МВ. II, 12. Я пішов до *бранки* (набор рекрутов), та не здався Шух.—Гр. *Оранка, сіянка* — останні слова переважно в значінні часу, коли орють, сіють.

Дієслівні речівники на *-ка*, також *-анка*, мова творить переважно на назви речей на підставі чинности: у такому значінні наросток *-к-* у речівниках жіночого роду дієслівного походження *найчастіше* застосовується. Лежали по землі... дві дошки на *підкладках* з колодочок Лев.—Гр. Я не повірю на слові, хай дасть мені *розписку*, своєю кров'ю написану Гр. Одежина суконна чорна з сірою *підшивкою* Гр. На *опадці* (впадина) гарне жито родить Гр. Дарма, що голий, та в *підв'язках* Ном. 5071. *Схованка, читанка, писанка, крашанка* і д. і д.

Де треба вказати на самий процес чинности, її тривалість, там мова застосовує дієслівні речівники на *-ння, -ття* від недоконаних дієслів: — Моє ж *панування* — гірке *горювання* Чуб. V, 761. А жаль

мені *дівування,* дівоцького *прибирання* ib. 42. Втомлюєтеся добре тим *писанням* Гол. *Бранням* не збідніеш Гр. Набридли синові жінчині *туркання* Гр. Юрба хлопців, їх *тупцяння* і їх підлесливість Гр. Дає нам закон громадянського життя і розумового *прямування* (стремления) Кул.—Гр. За *спанням* та *лежанням* і сорочки не будеш мати Ном. 11301. Як вам не обридло те *гнівання?* Гр. Буде *каяття* на світі — *вороття* не буде Шевч.

Один наросток має в мові різні значіння, як і різні наростки можуть одним яким відтінком спадатися з собою. Мова може бути тільки за переважний відтінок у значінні даного наростка. Так і дієслівні речівники на *-ння, -ття:* означаючи переважно назву чинности в її тривалому процесі, де їм (речівникам) відповідають недоконані тривалі дієслова, вони можуть означати назву чинности нетривалої, і назву чинности як наслідку процесу, і назву речі, місця (як і вищеподані безнаросткові і наросткові дієслівні речівники чоловічого та жіночого роду), де їм відповідають доконані дієслова або недоконані нетривалі дієслова: — Бува там у громаді якесь *знаття* потайне, що прочуває непевну правду доразу МВ.-ГР. Ой згадай про мене, здійми *кляття* (порівн. *кльони, прокльони)* з мене, горлице сивенькая Гр. Я без *попитання* не брав Гр. (порівн. А без *питу* ніде тобі в світі і на малий час не одгодиться Гр.). Бувають і *неполаднання* між сусідами Етн. 43. Щире *привітання* Стор. За господським *дозволінням,* за риб'ячим *приказанням,* щоб мені було горщище-киселище і бухон хліба Рудч. II, 87. Нехай ляже *прокляття* на йому Лев. I, 527. *Заклинання* як гадина укусить Гр. Все тут по-иначому: що снідання в *підобідання* (= підобідній час), а обід аж ік полудню Гр. Не знаю, що в *криття* (р. верх платья), що в рукава Ном. 13516. На столах *питення* (питіння) і *їдення* (їдіння) Рудч. I, 75. Яв. 34. Ой уставай, моє *милування,* уже готове тобі *снідання* Чуб. V, 593. Під одним *накриттям* (покрівля) дві хаті Гр. Ото прийшов чоловік з другого села на *поховання* (похорон) та й сам умер з холери Гр. І все твоє *надбання* (надбане добро, надбанок) пожакують Кул.-Гр.

Як сказано, різні наростки можуть одним яким відтінком спадатися з собою. Важко значінням відтінити підкреслювані дієслівні речівники одного кореня у таких, наприклад, фразах: — Погоня вставала, мене в тернах на *спочиві* минала Гр. Під вечір (сонце) іде зовсім на *спочивання* Гр. Там собі безпечне дев'ятого дня *спочивок* має Гр. Також: — Чому не вивчив? — Яка ж воно *вчінка,* як не дають книжок? Гр. А що я витерпіла з тим *учінням* МВ.-Гр. Рибу і спродував людям... а то й собі на *споживок* ішла МВ. II, 75. Коли що й робиться, то видно, що не для свого *спожиття,* не для себе МВ.-Гр.

Дієслівним речівникам на *-ння, -ття* в їх переважному значінні — назві чинности в її тривалому процесі — можуть інколи відповідати дієслівні речівники безнаросткові, або з наростком, у формі множини: — Пусти дочку на *гулянки* (= гуляння) Чуб. V, 170. Сміх — не *реготи* Гр. Піти на *звіди* Гр.

Проти дієслівних речівників на *-ння, -ття* більше відтіняють тривалість чинности та її повторність дієслівні речівники на *-анина* від дієслів, що в них інфінітив на *-ати*: поранина, хапанина, балаканина, морганина (рос. постоянное моргание), латанина (рос. постоянное накладывание заплат): — Докучила мені оця латанина: що день божий латки латаю Гр. — Ці речівники на *-анина* вносять собою у вислів певну емоціональність, відтінок нетерплячости, досади.

Більша тривалість чинности відтінена й у речівниках дієслівного кореня: на *-ня:* — Це йому так від *сидні* сталось Гр. Не до *сидні* мені Рудч. II, 208. Без його і *гульня* не гульня Шевч. Це буде на два годи *балакні* Гр. — І ці речівники вносять певний емоціональний відтінок.

Вказую також на речівники з наростком *-б-а,* що деякими відтінками збігаються з речівниками на *-ння, -ття* від відповідних дієслів, означаючи переважно назву чинности в її наслідку, також у її тривалому процесі: — Слухайте, панове-молодці, як то жіноцька *клятьба* (пор. кляття) дурно йде Гр. Шкурка за *чиньбу* не *стане* Ном. 10571. (р. Овчинка выделки не стоит). Вже сонечко дошкулює — ото *рійба* (р. роение) піде Гр.

Дієслівні речівники на *-ння, -ття* мають в основі свого творення відповідні пасивні дієприкметники минулого часу на *-ний, -тий.* Російська мова творить префіксовані пасивні дієприкметники минулого часу тільки від доконаних дієслів (осужденный, приобщенный, изследованный, примененный), а відповідні недоконані дієслова можуть мати пасивні дієприкметники тільки теперішнього часу (осуждаемый, приобщаемый, исследуемый, применяемый). Утворені у величезній своїй більшості від доконаних дієслів російські дієслівні речівники на *-ние, -тие* розширили проте своє значіння, і такими російськими дієслівними речівниками, як и с с л е д о в а н и е, п о з н а н и е покриваються відповідні українські дієслівні речівники і недоконаного і доконаного значіння: *досліджування* і *дослідження, пізнавання* і *пізнання* (відомо ж бо, що українська мова творить пасивні дієприкметники на *-ний, -тий,* отже й дієслівні речівники, і від доконаних і від недоконаних префіксованих дієслів). Перекладаючи російські дієслівні речівники, не треба цього факту з ока спускати і як до потреби вжити дієслівного речівника чи доконаного чи недоконаного значіння.

Ще кілька слів за наголос у дієслівних речівниках на *-ння.* Р. Смаль-Стоцький [43] одностайно наголошує другий з кінця склад, отже й *боронéння, бавлéння.* До недавнього ще (1917—1918 рр.) наддніпрянські *засідáння, зібрáння, питáння* замічені переважно на *засíдання, зíбрання,* також *пи́тання,* очевидно під західнім впливом. Порівн. також у Грінченківському словнику *розлучéння, доручéння.* Слово, що в Грінч. словнику має форму *обáчіння* з на-

П р и м і т к а. Проте й у російській мові є деякі дієслівні речівники, що утворені від префіксованих тривалих дієслів, переважно з наростком *-ива:* изнашивание, подбадривание.

голосом на третьому з кінця складі (може під впливом ритмічного наголосу в наведеному на це слово прикладі: — Знайшла мене ой смертонька в чужій стороні, май же, сестро, обачення на діти мої), я записала в містечку Буслав'ї[44] у формі *обаче́ння*: — Вони не мають на людей обаче́ння.

§ 6. Особливості в конструкціях із особовими дієсловами.

Про особові дієслова при інфінітиві див. § 4, А.

А. Особові форми від *бути*.

1. Форма *є, есть.* У народній мові дієслово *є, есть* може не тільки самостійного бути значіння, а й помічного, коли воно входить у склад зложеного присудка (предиката). Переважно це буває у фразах питайних або в тих підрядних реченнях, які з головними реченнями в'яжуться злучними словами *що, де, коли, куди, який, чий* та ін., тобто словами, що ними починаються відповідні питайні фрази: — Здорові були, свині! А чиї ви *есть*? Рудч. I, 5. Що ти *є*? Шух. 2. Та чиє ти *есть*? Март. 191. Вовк вже знав, де той пташок *є* Яв. 49. Тільки ніде не цілуйся з меншою сестрою, де вона *є*, бо забудеш мене Рудч. II, 123. Там бо ляцький дух дізнав, що то *есть* руський дух, та й почав його бороти Кул. VI, 29. Не признавався, що то він *є* тато Яв. 179. Там в аптеці знають, до чого воно *є* належне ib. 256. Ні, я тебе не пущу, бо я не знаю, що ти таке *є*, у болоті найшовши Гн. 55. Їхали запорожці до цариці на показ, які вони *є* Март. 225. Зазнаю чужої сторони, яка вона *є* МВ. I, 8. Я ні справника і нікого з судящих, що то *є*, і в вічі не бачив, і які вони *є* на твар Кв. 294. Усі начальники знали, що він *є* бравий улан Кв. Коли в чоловіка хліба *есть* достаток, то в нього в дому всякий буває статок Ном.

Також: — Вы *є* у нас від самого царя постановлені Кв. Мужича правда *есть* колюча Котл.[45]

За помічне дієслово *є, есть* в українській мові Потебня каже: »Третя особа однини *есть, є* при дієприкметниках на *-л-* раз-у-раз опускається, дарма, що вона при йменнях частіше трапляється, як у великоруських говірках і в літературній мові«. Зап. II, 248. Заховати *є, есть* у значінні помічного дієслова в зложеному присудку тоді заходить потреба, коли піднести треба присудкову (а не атрибутивну) функцію прикметника чи дієприкметника. Російська мова не має в цьому потреби, в ній бо закінченням відрізняють присудкову функцію від атрибутивної.

Часто вживана в сучасній мові у перекладах форма *суть* є форма діялектична, західня: — *Суть* у вас волойки у три радойки Голов. II, 4.[46] *Суть* в мене діти Чуб. V, 856. — На Наддніпрянщині форма теперішности *є, есть* замінила собою всі особові форми від *бути*.

Про підрядні речення без дієслова *є, есть,* що його б із погляду літературної мови можна було сподіватися, див. Іменні підрядні речення.

2. Форми передминулого часу і звороти з *було*. Українська мова, відмінно від російської, заховує форми передминулого часу *почав був, хотіла була, зробили були* і д. Часто ці форми вказують на чинність, що відбулася перед другою, здебільшого минулою, чинністю: — Зникла в Криму республіка, що *спорудили були* славні генуяне Кул. VI, 40. *Дізнався був* владика, що сліпий старець чинить у божому домі одправу і заборонив МВ. Сонечко перше *було* ліпше *світило*, як тепер Гр. Бо цей син мій *умер був* і ожив; *згинув був* і найшовся Морач. перекл. еванг.

Найчастіше звороти з формою передминулого часу бувають того самого значіння, що російські звороти з *было* та з формою минулого часу головного дієслова (хотел было читать, но помешали): чинність не доходить своєї завершености, а причина незавершеної чинности пояснена в наступному реченні: — *Пішли були* хлопці, щоб його вирятувати, так не можна й близько підступити Стор. 293. Поблідла, затрусилась, зовсім *була впала*, так кума її піддержала Кв.

Українські звороти з *було* і значінням різняться від форм передминулого часу. Форми *було* (і *бувало*) стоять із формами теперішнього часу і надають чинності в минулому недоконаного й повторного характеру: Вона *було* ввесь двір *веселить* собою, як зорею МВ. А ще *було*, як *намалює* що небудь та *підпише*..., що це не кавун, а слива, так тобі точнісінько слива Кв.

Отже не: — На зборах постановили було виплачувати по..., але з огляду на дорожнечу... (з протоколу), а — На зборах *постановили були*... У Квітки-Основ'яненка зворот було думав у фразі, — Це йому дяк таке списав, як він було думав залицятися до протопопівни — русизм, думаю.

Формам передминулого часу може часточкою *б, би* й умовність бути надана: — Як *би* ми *були знали*, то ми *б* тебе *були не пустили* Шух. 68. *Щоб була* я матусеньки *слухала*, то *б була* я дівонькою *гуляла* Чуб. V, 347.

3. Опущені помічні дієслова *був, була, були*. Форми минулого часу *був, була, було*, що з часточкою *б, би*, тобто з значінням умовности, гаданости, у зложених фразах, — як у реченнях підрядних, так і в головних, — можуть бути опущені, коли вони входять у склад зложеного присудка: — *Не рад би* ти (= не рад би ти *був*) моєму братіку, як би в гості прийшов Рудч. I, 85. *Як би маленький*, так задавила б Нар. 161. Ой *коли б ми позапрягані*, то може би ми й орали; ой *коли б ми та засватані*, то ми б роскіш мали Чуб. V, 276. Ой *коли б я зозуленька*, коли б крила мала, то б я тую Україну кругом облітала ib. 402. *Ой як би ж я підпалена*, я б горіла, не курилася ib. 684. На пасіку треба чоловіка, *щоб не хапкий* Гр.

Близько до цього факту стоїть і — Закопано і затоптано кіньми, *щоб не знать* сліду НКл. 36 (= щоб не знать *було* сліду).

Б. Минулий час замість прийдешнього.

Де є певність, що доконана чинність у прийдешньому відбудеться, там її інколи можна уявити собі в минулості, як щось уже завершене, тобто можна замість форм доконаного прийдешнього часу вжити форм минулого часу: — сьогодні; завтра ж то, як *увійшла* (зам. *увійде)* в хату, так неначе й не вона: смутна, невесела, очі понурить, сидить, ні з місця Кв. Мовчить, мовчить, і коли в хаті нема ніякого діла, то й *пішов* (= піде) собі ib. Нехай же коли мати хоч трохи зморщиться... вже Оксани з хати не виженеш, вже все *забула* (= забуде) ib. Зачепи ж її хто словом, спитай об чім-небудь, зараз зирк з-під своїх війок, вже й *догадалася* (= догадається), з якою думкою питають її, вже такий і одвіт дасть ib. Там така була розумна, бойка, моторна: що ти їй стань тільки на догад закидати, а вже й *розкомпонувала* (= розкомпонує), що куди йде і до чого ib.[47] Також: — Бодай воли живі *були* (будуть), а плуг поламався Метл. 6.

В. Форми теперішнього та прийдешнього доконаного часу і форми вольового способу із значінням гаданого способу *(conditionalis)*.

У підрядних реченнях із значінням умовности, гаданости, де чинність протиставлена чинності, що в головному реченні, мова здебільшого вживає форм теперішнього й прийдешнього часу, також вольового способу, і з заперечною часточкою *не* і без неї. Особове дієслово головного речення є тоді у формі теперішнього або прийдешнього часу. Приклади без *не:* — Тільки ніде не цілуйся з меншою сестрою, де вона *є* (где бы она ни была), бо забудеш мене Рудч. II, 123. Терпи Грицю, хоч яка спека Ном. 2400. Куди *гляну,* що *заговорю,* то все їх згадаю МВ. I, 15. Хоч скільки *молися,* з біди не вимолишся Гр. Хоч що *буде,* не оглядайсь Гр. Хоч як мені *буде* невпокійно, хоч як *тужитиме* моє серденько, а я всміхнуся МВ. Хоч хто *казатиме,* не слухайсь Гр. Хоч де *будеш,* то я тебе знайду Гр.

Приклади з *не:* — Ти її слухай, що вона тобі *не скаже* Рудч. II, 116. Скрізь, де *не піду,* де *не поїду,* скрізь бачу вбогих людей МВ. II, 144. Хоч який горобець *не* маленький, а серце має Ном. 3320. Хай чорт як *не скаче,* а ти гріха не берись ib. 6140. Дурня де *не посієш,* там і вродиться ib. 6190. Коли *не прийду* до церкви, то все паски святять Гр. Де вже я хату *не поставлю,* то біди без тебе наберусь Етн. 32.

Де особове дієслово головного речення є в минулому часі, там минулого часу є й особове дієслово в підрядному реченні: — Тільки як старий *не заходив,* нічого не *говорила* про себе МВ. I, 126.

Російська літературна мова віддає ці звороти здебільшого гаданим способом: кто бы ни говорил, что бы то ни было.

Г. Дієслівні форми в непрямій мові.

Переказуючи чиїсь слова непрямою мовою, тобто підрядним реченням, можна зберігати форми прямої мови: — Я розказав, що перш *держіть* прямо, аж поки буде дві дороги, тоді повернете управо Нар. 96. Сказала, що *їдь* та *купиш* мені у паски шахрану Гн. 23. Сказав, що *пийте* і *гуляйте,* тільки *не впивайтесь* Гн. 88. Мене одна полюбила, після в очі сказала, що *я тебе не кохала* Чуб. V, 232. Як не дав йому король Жигимонт Август якого жаданого староства, загрозив він тоді короля, що *піду,* мовляв, служити або турецькому султанові або московському цареві Кул. VI, 60. Шлюбу не розірве: казав бо при вінчанні, що *не покину* її аж до смерти Гр. Перше говорив, що й хати нові *поставлю* у три віконця, а потім то й старі розвалились МВ. І, 86. Намене на те, що *не йди* за його МВ. II, 22. Ой казали синяки, що *ми* зроду солодкі Пісня. Вона йому одказала, що *не вмію* жати Грінч. М, III, 315. Казав же ти та берестоньку, що *не пущу* з себе листоньку Чуб. IV, 373. Отак і парубоцтво кинеться підглядати за своїми дівчатами, що божилися, що поки жива *буду, любитиму тебе, а ти вмреш і я* за тобою, щоб і лежати укупці Кв. 111. Люди просили, що *не займайте* Київщ. Оцю приповість треба усякому тямити, що менш *говори,* а більш *роби* Кв.

Порівн. також у Гоголевому »Ревизорі« Осипові слова: »Трактирщик сказал, что *не дам* вам есть, пока *не заплатите* за старое«. Знає цей факт і російська народня мова, а інколи він і в літературну просовується: »Статс-секретарь Коковцев заявляет, что как не относиться к русскому правительству и его деятелям, но грабежем *мы не занимаемся«.*[48]

Форми прямої мови в підрядному реченні, зрозуміла річ, не до самих дієслів стосуються, а й до займенників: — Каже йому, що брат *твій* прийшов і заколов батько *твій* теля годоване. — Кулішів і Пулюїв переклад »Нового Завіту«.

Форми прямої і непрямої мови в підрядному реченні можна б розмежувати і відтінки висловів: форми прямої мови надаються там, де вислів має бути живіший.

Ґ. Особливості в уживанні форм вольового способу.

Російська мова, не маючи форми 1-ої особи множини вольового способу, заміняє її в потребі доконаною формою прийдешнього часу: предположим, скажем, посмотрим і т. ін. Українська літературна мова йде за російською, дарма що має й першу особу множини для вольового способу, і каже: скажемо, візьмемо, допустимо, що...; Господеві помолимся — замість казати *скажім(о), візьмім(о), допустім(о),* що...; Господеві *помолім(о)ся* Порівн. — *Даймо* на теє, що воно було заєць, а хто ж його курей поїв? Гр.

Замість описових зворотів на означення 3-ої особи вольового способу з слівцями *хай, нехай* можна вжити й форми вольового способу в 2-ій особі однини, — від цього вислів стає живіший: — *Зроби* (= хай зробить) усяк собі скриньку і *забий* кришку наглухо Кв. Вже й не *думай* її ніхто зайняти Кв. Про мене хоч вовк траву *їж* Гр. *Зачепи* ж її хто словом... вже й догадалася Кв. *Уваж бо* всяке, що то за довге лихоліття було для всього нашого краю Кул. VI, 462.

Слівце *хай, нехай* при першій особі однини вносить у зворот відтінок вольовости: — *Нехай я* своїми лошатками *прийду* Рудч. I, 108.

У вольових висловах із присудковим ім'ям чи присудковим прислівником, при слівцях *хай, нехай* на означення 3-ої особи однини та множини вольового способу, може й не бути помічних дієслів *буде, будуть:* — *Нехай одчинені* двері: тепла найде в нашу хату Гр. *Нехай* нашим ворогам *тяжко* Гр. Нехай так. У таких зворотах, виходячи з їх сталої, від часу незалежної вольовости, можна, думаю, вбачати опущене помічне дієслово *є, єсть,* а це явище звичне.

Тут іще до речі буде вказати на неукраїнську форму вольового способу для 1-шої особи множини х о д і м т е з російського, думаю, и д е м т е. У російській мові закінчення *те* підсилює значіння вольовости, — українська мова не має в цьому потреби: на означення вольовости в 1-ій особі множини вона має спеціяльний суфікс.

Д. З в о р о т и з п а с и в н и м и д і є с л о в а м и н а *-ся.*

Незвичний до російської літературної мови українець трохи чи й зрозуміє як слід такі ото звороти, як — Зразки ґрунту б р а л и с я... виготовленим приладдям. Зразок д і л и в с я (тобто не сам ділився, а хтось його ділив) потім на шари... кожний шар д о с л і д ж у в а в с я окремо. Діти р о з п у с к а ю т ь с я на два місяці та ін., де таким дієсловам-присудкам на *-ся,* як *братися, ділитися, розпускатися* та ін. надано невластивого їм у підметових фразах пасивного значіння. Українські дієслова-присудки на *-ся* мають у підметових фразах здебільшого значіння активне. І взагалі українські дієслова на *-ся* здебільшого активного, а не пасивного значіння. *Ділитися, розпускатися* це не значить б у т и д і л е н о м у, р о з п у щ е н о м у, а *самому ділитися, самому розпускатися.* За одну ніч *вибудувався* (сам, а не хтось його вибудував) такий дім Гр. І хліб у печі *випікається* (сам випікається, а не *його* випікають). І Василь під вікном озивається Гр. Не *самі* вікна *одсуваються* Чуб. V, 699. Тут (дерево) як почало (само) *рубаться, котиться, складаться* Рудч. I, 91. Щоб моя капусточка *приймалась* і в головки *складалась* Ном. 261. Пісня *сама співалася* Лев. — Гр. Як би то *дались* (не *були дані,* а *самі дались)* орлинії крила, за синім би морем милого знайшла Шевч.[49] У Грінченковому словнику до дієслів на *-ся,* що їм у російському поясненні дано пасивне значіння, нема прикладів, крім поодиноких випадків, та й до них здебільшого джерел не подано: — У їх коні *не заводяться* на ніч у хлів. Вівці *виганяються*

рано вранці до ватаги. *Закидається* невід у воду. Проте й у Номиса: — Із пісні слово *не викидається* Ном. 13115; у Шевченка *забутися* в пасивному значінні: — *Забудеться* горе; у Стороженка: — І хоч вони жили під державою руською за часів Петра Великого, а в своїх розпорядках *урядкувалися* від гетьманів Стор. 325.

Незможна, розуміється, річ у літературній мові обходитися без дієслів на *-ся* в їх пасивному значінні, як це здебільшого й має місце у народній мові; проте, де можна прикласти часто вживані народні конструкції, там нема потреби вживати мало, а то й зовсім невластивих народній мові конструкцій. Подані вище чужі українській мові звороти треба замінити на: — Зразки ґрунту *брано* (або активно: *брали)...;* зразок *ділено* (або: *ділили)* на шари... кожний шар *досліджувано* (або *досліджували)* окремо. Дітей *розпускають* на два місяці.

В українських західніх говірках, як і в польській мові, знані пасивні дієслова на *-ся* в безпідметових зворотах: — Ой чому ся так не стало, як ся говорило під явором зелененьким, де *ся воду пило.*[50]

Е. Особливості в числових формах дієслова-присудка.

Де дієслово-присудок є перед двома, а то й більше, підметами, що з них перший чоловічого роду у формі однини, то воно може мати паралельні форми: форму множини і форму однини; остання стоїть у згоді з першим підметом чоловічого роду: — *Жили* собі дід та баба Гн. 15. *Були* дід і баба Яв. 240. *Були* бідний ксьондз та й дяк Яв. 189. *Був* дід та й баба Яв. 169. *Був* дід та баба Гн. 6. *Був* брат і сестра Гн. 8. *Жив* собі дід та баба. *Був* собі котик та півник.

Де підмет має при собі соціятивний інструменталь (інструменталь при прийм. з) в однині, там дієслово-присудок може бути в однині і в множині: — *Увійшов* той чоловік із господарем у хату Гр. Сокіл з орлом *купається* Чуб. V, 1053. Гора з горою *не зійдеться,* а чоловік з чоловіком *зійдеться.* Приказка. Кіт переляканий з лисичкою *пішли* Рудч. І, 23. Як на особливість у Гоголевому стилі В. Істомин вказує на множинну форму дієслова-присудка при підметі з соціятивним інструменталем: — Приказчик, соединившись с войтом, *обкрадывали* немилосердным образом.[51]

Де підмет є в однині, а соціятивний інструменталь у множині, там і дієслово-присудок буває в множині: — Бойчук з дванадцятьма товаришами *напилися, наїлися* Шух. 247. Брат із ватажними парубками *звиваються, частують, додають* охоти.

Де підмет складається з займенника 1-ої та 2-ої особи однини, *я* і *ти,* там дієслово-присудок здебільшого у формі першої особи множини: — Серденько моє, ледаща ми обоє: коли б я, а то й ти *не хочемо* робити Чуб. V, 684.

Де в склад підмета входить числівник із речівником або самий числівник, там дієслово може бути або неособового значіння у 3-ій

особі однини, або особового значіння у множині. В однині: — А де *узялося* дев'ять розбійничків Чуб. V, 913. *Було* три брати Яв. 215. 7 ксьондзів *прийшло* Яв. 220. Як *було* у царя три сини Гн. 6. У царя *було* дві дочки Гн. 3. *Було* собі три брати Рудч. I, 159. Там *ішло* три козаки та несли ж вони по ножику Чуб. V, 444. Ой два сини *оре*, чотирі *молоте*, а дванадцять дочок за постать *заходе* Пісня. А в тій церковці три гроби *стоїть* Чуб. III, 447. *Летить* чотирі утиці Гр. *Ночує* три бурлаченьки в тебе Чуб. V, 639. *Гуде* три голубочки ib. 838. Майстрів дванадцять *будує* дім Яв. 27. Підійшов один під вікно, а два *стоїть* і *слуха*, що будуть балакати пани Гн. 20. По-над синім морем три козаки *ходить* Чуб. V, 161. Ой у полі *стоїть* три тополі, ой там *сидить* три козаки в неволі ib. 329. У множині: — *Ходять* сім корів Гр. При тім столику три гості *сидять* Гн. Кол. і щ. I, 172. *Приїхали* до вдовиці три козаки в гості Чуб. V, 903. Вісім розбійничків спать *полягали* ib. 913. *Хвалилися* три ляшеньки козаченька вбити ib. 385. *Були* три доньці Шух. 71. Де *взялися* два купчики М. 98. *Приїхали* три козаки ib. 105. *Відклонилися* одинадцять тому дванадцятому ib. 65. Вже *пропали* тих других п'ятдесят ib. 76.[52]

Виходячи з цих паралельних присудкових форм, Потебня дає таке правило: на питання *хто?* відповідають звороти з дієсловом-присудком у множині. На питання *скільки?* відповідають звороти безпідметові з дієсловом-присудком у звичній безособовій формі — 3-ій особі однини, в минулому часі ніякого роду.[53] Ці безпідметові звороти Потебня так розуміє: »Присудок у »пять ихъ шло« — безпідметовий, проте числівник при йому, як думає й Міклошич, стоїть у номінативі, який є не теперішній, а давній підмет, його вже не мають за субстанцію, що творить чинність». Зап. III, 452.

Думаю, що такого роду звороти з дієсловом-присудком безособового значіння можна вважати за переходові від підметових до безпідметових зворотів. Переходовість позначається в самому хитанні між двома конструкціями на підставі їх значіння.[54]

Потебня вважає, що в українській мові треба тут за правило мати дієслова-присудки в їх особовій формі, тобто у множині. Поданий тут матеріял показує, що в українській мові перевагу в цих зворотах мають дієслова-присудки неособового значіння, тобто в однині 3. ос. ніяк. р.

Такого самого переходового характеру є звороти, де підмет-речівник із поняттям кількости, не на питання *хто? що?*, а на питання *скільки?* (див. Зап. III, 444); дієслово-присудок тут здебільшого неособового значіння: — Ой там *стояло* мужів *громада*, мужів громада, велика рада Чуб. III, 440. Не один *десяток тисяч* люду військового козацького *полягло* головами Кул. VI, 276. *Понасідало* ціла *купа купців* і *почали* деркотати про свої ґешефти.[55] Тут підмет-речівник переходить у прислівник, і фраза набирає неособового значіння. Порівн. *Сила* роботи було, де *сила* вже прислівник. В останньому прикладі присудок *почали* вказує, що й форма множини тут іще силу має. Можна отже сказати: більшість членів *постановило*

і *постановили,* також у згоді з речівником кількости *постановила.* Усі ці три паралельні звороти мають свої відтінки.[56]

Виразно підметові звороти з паралельними, однинними та множинними, формами дієслова-присудка маємо там, де підмет в однині є збірного *особового* значіння: — *Молодяж* тепер пісень тих *не ведуть* Кан. Та *решта* втекли Шух. 271. Поспільство *кинулося* з тими козаками і за годину всіх жовнірів *вибили* Літопис Самов. 60. Можливо, що в останньому прикладі форма *кинулося,* що стоїть у граматичній згоді з підметом, держиться під впливом безпосереднього сусідства підмета; де безпосереднього сусідства нема, там очевидно значіння збірности має в уяві перевагу над підметовою формою, і присудок здебільшого буває у множині. Значіння збірности може в уяві перевагу мати й там, де підмет і присудок у безпосередньому з собою сусідстві. Можна казати: *більшість вважає* і *більшість вважають.*

Як підмет *кожне* або *кожний* стоїть по присудкові, то присудок може й у множині бути: — *Порозходилися кожний* у свою дорогу. *Пішли кожне* додому. — Думка, зосередившися на моменті збірности в присудку, розчленовує ту збірність на складові одиниці в підметі, що стоїть після присудка.

Також у множині може бути дієслово-присудок, до підмет — займенник *дехто:* — Хоч Тихон і не казав нікому, куди і за чим він їде, хоч йому *дехто* знов *сміялись* і *докладали* Кв. *Дехто* з людей *находять* там гроші і тепер НКл. 61.

Порівн. також у Куліша: — Любили козакування хлібороби й ремесники, славили його в піснях своїх, і скоро *кому* не поталанило, скоро *кому* яка напасть або пригода, *ішли* в козаки Кул. VI, 188.

Отже, де у функції підмета є займенник, що значінням своїм обіймає поняття збірне особове, то дієслово-присудок може бути у множині.[57]

Є. Дієслова з другими відмінками та інші паралельні звороти.

1. Другий номінатив та інші паралельні звороти.

В українській мові другий номінатив, тобто речівники та прикметники в номінативній формі, що здебільшого входять у склад зложеного присудка, більше заховавсь, як у російській, а надто польській мові. Заміна другого, тобто присудкового номінатива новішим [58] присудковим інструменталем не має в українській мові того поширення, що в російській та польській мові. Цим явищем українська мова збігається з сербською. Див. Зап. II, 181.

Передусім про стосунок другого номінатива до присудкового інструменталя. Коли в російській літературній мові можна в присудковому номінативі вбачати здебільшого істотну, незмінну ознаку, а в присудковому інструменталі — ознаку неістотну, змінну,[59] то

українська мова сильно ухиляється від цього правила. І на це вказують такі, наприклад, конструкції з номінативом та з інструменталем: — Тепер же я ні *дівкою,* ні *вдова.*[60] Торба мені *жінка,* кий у мене *братом* Ном. 4646. *Суддею* був ведмідь, вовки були *підсудки* Гребінка. Або такі приклади, де часова, змінна ознака виражена в номінативі: — Зробився ще *кращий,* ніж був Рудч. І, 128. Я ще вчивсь склади писати, бо був *ще хлоп'я* Кв. — На підставі фактів в українській мові можна дати таке, у великій мірі узагальнене, правило: в інструменталі виражена неістотна, змінна ознака; в номінативі може бути виражена і істотна, незмінна, і неістотна, змінна ознака, — цим українська, передусім наддніпрянська, мова архаїчніша від російської та польської мови. Див. у Потебні: »Узагалі в східньо-українській мові, рівняючи її до російської літературної, швидче помітна більша архаїчність у вживанні номінатива, ніж навпаки, у польській мові«. Зап. II, 515. Сказане ближче освітлено поданим нижче матеріялом.

Приклади на другий номінатив при особових формах від *бути;* другий номінатив — речівник: — Усі начальники знали, що то він є бравий *улан* Кв. Не признавався, що то він є *тато* Яв. 179. Я *швець* і мій батько був *швець* Нар. 298. Старі були собі заможненькі *хазяї* Стор. 79. Івашко був добра *дитина* Стор. 156. Дарма що *попович* був, а діло знає і мужицьке Етн. 40. Чоловік *п'яниця* був, а жінка ще й більше п'яниця Гн. 20. Вони були найрозумніші *люди* свого часу Кул. VI, 502. Слізки ронила і здихала, що Турн-князьок не буде *зять* Котл. Я твій *товариш* буду щирий ib. Чи будем ми собі *брати?* ib. Тоді б Турн первий *лицар* був ib. — Другий номінатив — прикметник: — (Шевченко) поставив перед нею (пам'яттю) українця, *який* він єсть тепер Кул. VI, 488. А вони були *панські* Гн. 20. На це він був здорово *ласий* Стор. 196. Старший (брат) був *багатий,* але був злодієм, а молодший був *бідний,* але був чесний ґазда Яв. 193.

Приклади на інструменталь при особових формах від *бути;* інструменталь — речівник: — То був *волом,* а то хочеш зостатися *конем* Ном. 1865. Я *лакеєм* був Кан. Колись то була птиця: жайворонок — *царем,* а *царицею* — миш Рудч. І, 141. Я буду над тобою *матір'ю* ib. 91. Буде *зятем* Яв. 70. І був вже *ксьондзом* ib. 23. Пострілений був *чоловіком* тої любаски, *Штефаном* Шух. 267. — Інструменталь — прикметник: — Як було усе ваше, так і буде *вашим,* і я й сам ваш Кв. Покіль я був *молодим,* так мене й жалували, а тепер я старий, так мене й б'ють Рудч. І, 13. Яким схочеш, *таким* будь Чуб. V, 397. А це (ми) були *малими,* то було розказувала нам баба Гн. 10. — Деякі з поданих тут прикметників в інструменталі українська мова дозволяє ще й уживати їх у номінативі. Можна ще казати: — Покіль я був *молодий.* А це ми були *молоді.* Треба обминати другого номінатива там, де через збіг двох номінативів може вийти непорозуміння: — В погоду і смутний *веселим* буває Ном. 602; непорозуміння б викликало: — В погоду і смутний веселий буває.

Такі подані вище звороти, як — Пострілений був *чоловіком* тої любаски, *Штефаном* Шух. 267. — властиві західньо-українським говіркам: »Західньо-українські звороти »коби ми був милий *вірним«* невластиві східньо-українським говіркам, де треба номінатива: »будь здоров!« і »будь здоровий і щасливий« Метл. 59: ой тепер я бачу, що *твоя* не буду ib. 172; ой хоч лютая (зима), хоч нелютая, не буде *такая,* як літо було Метл. 149«. — Зап. II, 520.

Де при присудковому йменні дієслово *є, єсть* у його помічній функції опущене, там імення присудкове звичайно буває в номінативі: — А ти стара мати — *порадниця* в хаті Метл. 242. Мені ж твоєї худоби не треба, ти ж в мене *худоба* самая ib. 47. Ледащо син то батьків *гріх* Котл. — Проте, де треба внести в зворот те значіння дієслова, що воно по-російському здебільшого виражене в особових формах від *являться,* (она является причиною), там у певних висловах імення присудкове виражене інструменталем, при якому нема помічного дієслова: — Накажи ти мому роду, що я *сиротою* Чуб. V, 422. Я ж не *причиною,* що болить Гр. Которії *причиною* до нашої розлуки, бодай же їм не минули з того світа муки Чуб. V, 315. — Тут з опущеним дієсловом в'яжеться поняття самостійніше, ніж у попередніх зворотах із номінативом. Потебня має ці звороти з інструменталем за питомі українські, архаїчні, не запозичені з польського; думку свою він підпирає тим, що й у сербській мові, вказаним явищем дуже архаїчній, можливий у цих зворотах інструменталь — Зап. II, 516.

Де у фразі є помічне дієслово *є, єсть,* або де його й немає, але де з ним не в'яжеться той самостійніший відтінок, що є в російському »являться« тощо, там інструменталь неможливий; присудкове йменння в таких разах є незмінна, стала ознака підмета. Галицько-українські звороти, як »історія єсть учителькою життя«, Потебня має за запозичені з польської мови. — Зап. II, 515. Також Богумил і Житецький вбачають у такому інструменталі при *є, єсть* польський вплив: »Помічаючи в народній мові форми подібні до польських, українські письменники ще більше додавали польської закраски« і далі: — »Помітні сліди польського синтаксису у вживанню відмінків: предикативний аблятив у польській конструкції (»Кто хочетъ пріятелемъ быти свѣтовѣ, то єсть непріятелемъ Божіимъ«. »Всѣ люде грѣшніи суть хорыми«)[61]. Виходячи з подібного факту в російській мові, Потебня думає: »Отже *есмь,* як і *былъ* тощо, у функції злучки (copula) з номінативом, у функції присудка з інструменталем, хоч і як би важко було вловити їх лексичні відмінності, є різні дієслова, синтактичне бо вживання не є щось байдуже проти змісту, як сорочка на тілі, а навпаки, його можна відокремити від цього змісту тільки штучно і не як слід«. — Зап. II, 516.

Паралельно з другим номінативом та з інструменталем українська мова знає при особових формах від *бути* й конструкції з прийменником *за* при речівнику в акузативі: — Він год шість був *за сотника,* а це вибрали громадою за п'ятисотника Гр. Ще й на весіллі в його старшої дочки *за дружку* була Лев. Колись це було *за*

зброю людям Є. Будь мені *за* гірню *скелю* Кул.—Гр. Буде *за зятя* Яв. 70. Будемо собі *за товаришів* Шух. 167.[62]

При дієприслівнику *бувши* прикметник здебільшого буває в номінативі: — Латин і серцем і душею *далекий* бувши од війни Котл. Юнона з неба увильнувши і *гола,* як долоня, бувши, по-паруб'ячи одяглась ib. Менше звичний тут інструменталь: — На землі вони живуть і всяке їх бачить і знає..., що, бувши дуже *письменними* і *головатими* на яке инше діло, до української словесности ані доторкаються Кул. VI, 501.

У фразах підметових при інфінітиві *бути,* що з особовим дієсловом, може бути і номінатив і інструменталь; від прикметників здебільшого номінатив, від речівників здебільшого інструменталь: — Гріх, люди, гріх не минає, він *має бути відкуплений.* Стефаник. Я *хочу бути молодий.* Уповала, мамцю, на жупани, *думала бути* за ним *пані*: уповала, мамцю, на керею, *думала бути попадею* Метл. 237. Подай, мила, білу руку, щоб бачили люди, що *малася чужа бути* — тепер моя будеш Гр. Як я *маю зелена бути* Пісня. Як *не хочеш,* серце, *дружиною бути* Чуб. V, 177. — Також прийменник *за* з акузативом: — Я *не хочу* тобі *за милую бути* Чуб. V, 368. Також: Як я *можу весела сидіти* Черн. Див. другий датив при інфінітиві у фразах безпідметових, ст. 64.

Як на відмінний від російської літературної мови факт у Гоголевій мові, В. Істомин вказує на присудковий номінатив замість інструменталя в конструкції: — Что мужики должны быть *помещики,* а помещики будут мужики Мертв. Души, ор. с. 56.

Другий номінатив та інші паралельні конструкції при інших дієсловах. Дієслова *вдатися, видаватися, здаватися, показатися, стати, ся, зоставатися, лишатися, (з)робитися, вчинитися, (в)родитися, (ви)рости, вийти, виходитися, іти, прийти, їхати, сидіти, стояти, лежати, лягти, (на)з(и)ватися* та інші, що разом із присудковим іменням становлять зложений присудок, мають імення прикметникове здебільшого в номінативі; речівникове ймення при тих дієсловах, де може бути речівник, може як до лексичного значіння даного дієслова бути хоч у номінативі, хоч в інструменталі.

Удатися. Удався високий, здоровий, Стор. 129. *Удалась* така *лінива* ib. 55. Такий *дурний* та *божевільний вдався* Рудч. II, 176. Дитина *вдалась гарна* та *утішна* Нар. 242. А я зроду *така вдалася* МВ. Як хто *вдасться дотепний,* то й насміється з нечистої сили Кул. VI, 432.

Показатися, здаватися. Красива показалася мені Кв. Земля *здається однакова,* а жито росте неоднакове Гр. *Вищий* од верстви (брат) *здавався* Котл. Він *здавався* і *нікчемний,* та був розумний і непевний ib. Пор. *Дивно* тільки *здалось* йому, що Черевань про те ані гадки Кул.—Гр. Також: — Сам собі *таким здався* Кул. VI, 444.

Стати. Вже вони не діти, а вже *стали парубок і дівчина* гарненькі Гр. Гряниця... від чорноморських степів *стала инша* Кул. VI, 41. *Стали багаті* зараз Гн. 15. Ночі *стануть темні* Остер. Такий *став*

гарний Рудч. II, 11. *Став невидний* Шух. 66. Пише власною рукою, бо вже й *письменний став* Стор. 182. Вона до його якось *тепленька стала* ib. 136.

При дієслові *стати,* як і багатьох інших (див. нижче), другий номінатив маємо здебільшого в прикметниках; речівники при *стати* мають у величезній більшості форму інструментальну, — в інструменталі зрідка й прикметники бувають: — Недавно я *вдовою стала* Чуб. V, 594. Вони *стали* собі *побратимами* Шух. 2. *Став діdичем* той бідний Яв. 19. Може б ти мені *став товаришем* Шух. 132. Вона *стала шинком,* а він торгує водкою. Вона *стала морем,* він плава уткою по воді Гн. 22. От з того часу і *став* на неї *гонителем* Кв. Брати... *стали* у війську *старшими* Яв. 90. — *Статися* тільки з інструменталем: — Хто *стається вівцею,* того вовк із'їсть Ном. Ввесь край від Німана до Чорного моря *стався руським* Кул. VI, 176.

Стати, ся також із прийменником *за* та з акузативом: — *Стала* йому дячиха *за матір* Стор. 156. Зараз *став за війта* Яв. 96. *Станься за дуба* і стій Яв. 114. *Стань за тверджу* недвижиму Кул.— Гр. Він мені *за дитину* рідну *став* МВ. *Став за професора* Є. Тісна домовина *стала* мені *за* веселую *світлицю* Кв.

Зоста(ва)тися, лишитися. Тепер же я *сиротина* у світі *зосталась* Чуб. V, 747. А цар *зостався голий* у лісі Рудч. II, 160. Діти *зоставались нехрещені,* парувались невінчані Стор. 426. Уже до смерти *зостався самотний* і *неласкавий* МВ. Так йому рот *роззявлений* і *зостався* Кв. — При *зостатися, лишитися* речівники здебільшого в інструменталі: — *Лишилися сиротами* Шух. 197. То був волом, а то хочеш *зостатися конем* Ном. 1865.

(З)робитися. А ти *зробися слаба* Шух. 117. *Добрі зробилися* ib. 77. Мене така млість напала, що аж сам собі *важкий зробився* Гр. *Величня зробилась* Москва не однією стихійною силою Кул. VI, 577. *Багата* така *зробилась,* що страх Нар. 13. Уже *зробилась мала* зовсім МВ. — Речівники при *зробитися, вчинитися* в інструменталі: — *Хазяйкою зробилась* невсипущою на все село Рудч. I, 179. А хлопець *зробився кертиною* Яв. 17. Нечестивій долі *слугою не вчинилася* Кул. VI, 489. І прикметник буває тут в інструменталі: — Хоч же б і всі ви *поробились письменними* Кул. VI, 540.

(Ви)рости, вигнатися, виходитися, уродитися. Великий рости, здоровий будь. *Які високі* та *товсті повиростали* (дерева) Стор. 267. Той хлопець *виріс великий* Яв. 242. За рік *виросла рівна* з мамою. Григор *вигнавсь такий,* як тополя Гр. Ласо їсть, на м'якому спить та *така виходилася,* що молодиця хоч куди Кв. *Яка* біда *уродилась, така* й *згине* Ном. 5044. Речівники при *вродитися* здебільшого в інструменталі: — Инший... *вродився недотепою* Кул. VI, 504.

(На)з(и)ватися. Город *звався Картаген* Котл. Через такі ярмарки це вже не *слобода звалася,* а містечко Кв. Парубок *називався Івась* Кв. Такий старший *звавсь отаман* Кул. VI, 39. І був один убогий, *звався Лазар* Морач. переклад. єванг.

Також з інструменталем: — Ті водяні гаї, що *звалися Великим Лугом* Кул. VI, 67. Тоді вони *звані були гайдуками* Шух. 81. Пор.

також: — Дав мені ім'я *Кулиною* Чуб. V, 482, де інструменталь залежить від ужитого тут звороту »дав мені ім'я« у значінні »назвав«.

Іти, ходити, бігти, стояти, сидіти, лежати, лягати та ін. Розступися, сира земле, ой я *піду жива* в тебе Гр. Я *йтиму* до пана *голий* Рудч. II, 191. Я *босий не піду* перед суд Яв. 201. *Смутний хожу*, невеселий, бідний чоловік, що не маю щастя через весь мій вік Чуб. V, 476. *Ходить* Маруся вже *розчесаная* Метл. 74. Так пусто в селі, хоч *голий біжи* Ном. 39. Чого, Маруся молодесенька, чого *сидиш смутнесенька?* Метл. 220. Знемоглася і *лежала понура* МВ. *П'яні* спати *полягали* Котл. Хоч *живий* у яму *лізь* Ном. 42. В коморах, що посеред двора *стояли насипані* повні вівсом і всяким борошном Кв.

Вона йому й *не снилась така* Кв. *Молода* я *віддалася* Чуб. V, 562.

Той син дуже *мудрий вивчився* Яв. 4.

Мати його дуже *ласкава* й *привітна* до всіх *ставилася* МВ. Мати й *приставилася* наче *хвора* Нар. 334. Також: — *Приставився таким бідним* Рудч. I, 1.

Дієслова *правити, найнятися, служити* мають при собі прийменника *за* з акузативом: — Скриня моя *за стіл править* Барв. 435. Стала я дівкою і *найнялася за наймичку* в одного багатого чоловіка Лев. А *служив* він *за* старшого *рибалку* Нар. 168. *Служив за голову* Стор. 193. Дуже рідко *служити* з інструменталем: — Дід *служив* на майдані *майданчиком* Рудч. II, 13.

На підставі поданого матеріялу можна зробити висновок, що при вказаних помічних дієсловах прикметники здебільшого знані у формі номінативній, натомість речівники навпаки — у формі інструментальній або акузативній з прийм. *за*.[63]

Властивіше українській мові, напр., сказати: — Праця *зосталася нескінчена*; листки *виростають довгі*; спроби *показалися невдалі* ніж: — Праця з о с т а л а с я н е с к і н ч е н о ю; листки в и р о с т а ю т ь д о в г и м и; спроби п о к а з а л и с я н е в д а л и м и (з рукопису).

Де особове дієслово є у функції самостійного присудка, там речівник чи прикметник при йому, не бувши присудковим іменням, а здебільшого на час або на стан вказуючи, є у формі інструменталя: — Учинила твою волю, пішла заміж *молодою* Чуб. V, 494. Давно, ще *малими*, пішли ми в Хитовий байрак НКл. 12. Ще *малими* пасли ми вівці біля Виноградної балки ib. 14. Правобережжя, рідна земля »козацького батька«, оддана ляхам *безлюдною* Кул. VI, 336.

Виразно розмежувати значінням конструкції номінативні від інструментальних там, де обидві конструкції можливі, трохи чи й зможна це річ. Не раз ми в мові натрапляємо на факти, де одну думку можна двома й більше способами віддати, і той чи інший спосіб вибирають здебільшого напівсвідомо. Так само й тут: це належить до тонких відтінків стилю.

2. Другий датив і паралельні конструкції з інструменталем.

Як у підметових зворотах заховався при першому номінативі-підметі другий номінатив-присудкове йменння, так у безпідметових зворотах із інфінітивом при першому дативі дієвої особи, предметі, заховався другий датив — присудкове йменння: — Як мені *зеленій бути,* коли мене дівчата стопчуть Чуб. III, 158. От з такою бідою як йому *не бути смутному, невеселому* Кв. 166. Як же мені *такій бути,* чуже діло роблячи Чуб. V, 917. Як мені, братці, *веселому бути* ib. 1208. З чого мені *ситій бути,* коли я дубки гризла Рудч. II, 178. Ой як мені молодесенькій *не сидіти смутнесенькій* Метл. 220. Часом першого датива нема, але його легко догадатися: — Приложи ти, моя мила, до голови рути, клади рано і ввечері, щоб *здоровій бути* (= щоб *тобі* здоровій бути) Чуб. V, 364. Годі *сидіти смутному.* Годі, березо, *зеленій стояти* Чуб. V, 990. Щоб перед Богом *правому буть* Пир. Також датив у безпідметових зворотах при активному дієприслівникові: — Нащо мені женитися, *бувши молодому* Чуб. V, 620.

Рідше маємо тут у народній мові інструменталь: — Як же мені *зеленою бути* Чуб. V, 386. Як же мені *не бути смутним* та *невеселим* Рудч. II, 119.

3. Другий акузатив і паралельні конструкції.

Як і інші другі відмінки, так і другий акузатив ще заховується в українській мові. Відповідний до нього перший акузатив є здебільшого особовий займенник у функції предмета: — Застанеш мене *молодицю* МВ. Мене покидаєш *дужу, здорову* Метл. 55. Витягли Веклу зовсім *мертву* Кв. Ой їду, їду в велику дорогу, тебе покидаю *дужую, здорову* Kolb.—Wol. 301. А твій батько заколов годоване теля, що побачив його *здорового.* Морач. переклад. еванг. І раді б то, побачивши його *живого* й *здорового* Стор. 421. Спасибі твоєму батьку, що тебе *такого гарного* зробив Нар. 367. — Першого акузатива може й не бути, але його можна б з попереднього речення здогадатися: — А може зледащіють її діточки, її соколи ясні, що тепер виряджає *хороших, добрих* і *щирих* (= що тепер виряджає *їх* хороших, добрих і щирих), а доведеться може побачити *таких,* що бодай не діждати нікому МВ. Мене мати породила, *нехрещену* положила Шевч. Вона мене не жалувала, *силувану* заміж оддала Гр. Ой нумо, братця, коники гнати, щоб *живеньку* застати Чуб. V, 367.— Де перед перехідним дієсловом заперечене слівце *не,* там замість другого акузатива може бути другий ґенітив: — Я думала, що ти мене *живої* не пустиш Рудч. I, 121.

На місці колишнього другого акузатива маємо тепер інструменталь із значінням часу або стану: — Сотворив мене Бог *дівчиною* Чуб. V, 482. Прокляла мене мати *малою дитиною* Пісня. Любив

я тебе *дівчиною,* любитиму *молодицею* Пісня. Мати моя, мати, чом не вміла прикопати малою *дитиною* Чуб. V, 602. Ой, як тебе, синку, та *маленьким* женити ib. 280. Далась мене, моя мати, заміж *молодою* ib. 213.

На місці колишнього другого акузатива маємо тепер прийменника *за* з акузативом при дієсловах *обирати, обібрати, вчинити, визнавати, вважати, мати, ставити* (у розумінні рос. *считать чем*), *взяти, найняти* та інші. При деяких дієсловах може й інструменталь бути, — див. нижче. Відповідного значіння російські дієслова мають при собі переважно інструменталь.

Обібрали його знов *за війта* Яв. 97. Ні писати, ні читати, а хочуть *за ватажка обібрати* Гр. *Обирати* можна й *на кого*: обрано на голову, на представника. Також: — Чабани татарські *вибирали* з-проміж себе *старшим,* хто був найдотепніший Кул. VI, 39. Старі пані *вчинили* мене *за шапаря* й *за отамана.* Гр. *Визнано за потрібне* ОК., Дума, що дурень його *вважає за чорта.* Гр. Ми тебе *за святого вважаємо* Гр. — У Куліша маємо і вказану конструкцію, і рідше інструменталь: — Тим королі попускали їм попуск у всіх їх звичаях і розпорядках, *вважаючи* їх *за людей* малих і непотужних Кул. VI, 185. Його невеличкі повісті можна *вважати* тільки *за ескізи* ib. 439. Козакування почали *вважати* собі *за* найкращу *славу* ib. 54. Також: — А вже себе *славними* на ввесь світ *уважали* ib. 20. Куліш у близькому до *вважати* значінні вживає дієслова *розуміти* з інструменталем: — Пани *розуміли* Вкраїну другою *Польщею,* і всюди почали заводити право польське Кул. VI, 165. — Нас *ні за віщо має* Етн. 36. *Маючи за взір* і за модло Кул. VI, 172. В усякому ділі вони *за взір* Византію собі *мали* ib. 28. Кожний з них *мав* старшого *за ворога* ib. 22. Чужої дитини не *май за свою* Ном. 1196. Перше *мала за милого,* тепер за п'яницю Чуб. V, 401. Щоб їх *за взір ставити* Кул. VI, 502. Мене вже на задньому возі *посаджено за вартового* ib. 546. *Взяти за зятя* Етн. 35. Волиш чорнявую та *за милую взяти* Чуб. V, 237. Я тебе *найму за вівчаря* Шух. 70.

Настановляти, -вити здебільшого з інструменталем: — *Настановлено старшим* і *суддею* над усіма низовими козаками... Яна Бадовського Кул. VI, 72. *Отаманом* його вільними голосами *настановляли* ib. 228. Пан його... *прикащиком настановив* Нар. 215. Його громада *титарем настановила* Барв. 424.

Також з інструменталем: — (Запорозці), *знавши* його славним *лицарюгою,* закликали через посланців до себе на Низ Кул. VI, 108. Там воно й *величало* їх своїми *гетьманами* ib. 181. *Козаками* в Татарщині *звано* таке військо, що в йому були самі улани, князі та козаки ib. 37.

При *звати, називати* може при 1-ому акузативі стояти й номінатив: — Мене *звуть Андрій* Корчака Лев. Все те вкупі *звали* вони *Січ* Кул. VI, 66.

Ж. Особливості в уживанні відмінкових форм при інших дієсловах.

1. Ґенітив при дієсловах.

У російській мові трохи не всі перехідні дієслова, що мали при собі колись ґенітив,[64] через аналогію з іншими перехідними дієсловами замінені конструкцією з акузативом. Українська літературна мова тут здебільшого йде за російською. Тим часом народня мова здебільшого заховує конструкцію з ґенітивом: — див. нижче. Наводжу часто уживані дієслова, що відмінно від сучасної російської літературної мови мають при собі ґенітив. Про ґенітив при інфінітиві див. § 4, Д.

Ґенітив буває при дієсловах:

Вчити, ся, вивчати, ся, навчати, ся, навчити, ся: — Я її *розуму* навчала Гр. Його *розуму* навчили Яв. 228. Пригоди учать *згоди* Ном. 1751. І *письма* вивчив і *латини* всякої вивчив Нар. 292. Батько знов його вибив і віддав *ковальства* вчитись Гр. — У Шевченка з-російська сказано: — І чужому научайтесь, — треба: І *чужого* научайтесь; також російський вплив у Стороженка: — Я тебе навчу пісням і думкам Стор. 210, — треба: — Я тебе навчу *пісень* і *думок*. Треба казати: — Учу дівчинку української *мови* (а не *українській мові*). Також при *уміти, знати* може бути ґенітив із відтінком партитивности: — Олексій знав *письма* Кв. *Мови* їх уміла Етн. 38. Вмію *співаночок, казочок*.

Глядіти, доглядати, виглядати, берегти, стерегти, боронити та інші споріднені значінням дієслова: — Гляди, як *ока* в голові Ном. Гляди, дядьку, *порядку* Ном. Нікому чумакові доглядати *смерти* Гр. А хто ж буде доглядати козацької *смерти* Чуб. V, 375. Буду тебе... як *ока* берегти Кв. І найменший пташок свого *гнізда* боронить Етн. Зб. XVI, 349.[65] Староста Панько вимагає, щоб міщане і посспільство стерегли *замку* Кул. VI, 52.

Глядіти рідко з акузативом: — Прийшла тая удівонька *пшеницю* глядіти Чуб. V, 856 — і рідко з інструменталем: — Я буду глядіть і твоїми *бджолами* Нар. 256 (див. нижче при дієсловах з інструменталем); також рідко з інструменталем при прийменнику *за:* — Нам треба глядіть і *за* кумовою *пасікою* Нар. 257.

Ждати, чекати, сподіватися, надіятися, виглядати та інші близькі значінням дієслова: — Ой діжду я тієї *години*, що й мене згадає Чуб. V, 466. Добре роби, доброго й *кінця* дожидай Гр. Ждала мати *дочки* в гості Чуб. V, 471. Лінивий все *ночи* чекає Приказка. По негоді надійся *погоди* Е. Зб. XIV, 441.[66] *Панночки* сподіваємось Гр. Чумак... сподівається *смерти* Чуб. V, 1031. Виглядає, як каня *дощу* Гр. Своєї *пори*, своєї долі мовчки виглядала Кул. VI, 489.

У західніх говірках може бути й *заждати кому*: — Заждіть *мені* одну годину. Вони *йому* заждали Шух. 82.

Названі дієслова можуть мати при собі й прийм. *на* з акузативом.

Слухати, чути, також із приростками *вислухати, послухати, почути* та інші близькі значінням дієслова, що ґенітив при них має здебільшого відтінок частинности (партитивности): — Послухали доброї *поради* високошановного народолюбця Гр. Слухай мене *молодої, порадочки* мої. Чи чули ви, люди, такої *новини:* Кл. Кв. 100. Слухай, сину, мого *слова* Чуб. V, 421.

Де вказаного відтінку партитивности нема, там здебільшого акузатив: — Хто все знає, хто *все* чує Шевч.

Казати в розумінні *розказувати, співати, грати, танцювати,* та інші подібного значіння дієслова: Кажи *казки* — не вмію, кажи *байки* — не смію Гр. Я люблю, як хто *казок* розказує Гн. 9. Як граю *»Долі«* або *»Зради«,* собаки виють під вікном Гр. Як заграє *московщини,* на всю Польщу чути Чуб. V, 469. Чого ж це, братіку, завів такої *жалібної?* МВ. Затягли Запорожці *веселої* і покрили Дніпр байдаками НЗап. 106. Співай, кобзарю, ще *такої* Гр. Витяг з-за пояса сопілку, висвистує *якої* зна Гр. Якої вам заблагоразумиться старої *пісні* заспіває Кан. Співають жартовливих *пісень* Етн. 46—47. Ой заспівай, соловейку, хоч одної *пісеньки* Чуб. V, 318. *Метелиці* та *гопака* гуртом віддирають Гр. Напившись горілки, музика і вчистила *горлиці* Кв. *Співати* також із акузативом: — Сидить дівка у садочку, *пісеньку* співає Чуб. V, 243.

Завдавати, зазнавати, дізнавати та інші дієслова подібного значіння, де ґенітив із відтінком партитивности: — А вже мої руки та дізнали *муки,* а вже мої ноги зазнали *дороги* Чуб. V, 735. Не завдавай серцю *жалю,* бо я в чужім краю Пісня. Серцю *жалю* завдаєш Чуб. V, 249. Зазнаю чужої *сторони* МВ. Дізнає злющий злої *муки* Кул. — Гр. При *зазнавати,* де нема партитивного відтінку, там акузатив: — Павло Підзубень дуже тямущий чоловік, *всяку старовину* молодою головою зазнає Гр.

Вживати, заживати, — жити: — Вживай *світа,* поки служать літа Ном. 5931. Зажила вона собі ще того щасливого часу *слави* доброї панночки Барв. Гей, хто хоче *роскоши* зажити? Чуб. V, 344. Також із акузативом: — Не барзо дорогії *напитки* вживає Гр. Вживають вони *щуку-рибаху,* ще й *соломаху* з водою Гр.

Запобігати, -бігти (рос. приобретать, -бресть, добыть): — Запобіг *лиха* Ном. 1834. Аби де запобіг якої *копійчини* Етн. 48. Чого ти хотіла, *того* й запобігла Чуб. V, 826. Не хочуть у вельможних *ласки* запобігти Кул. — Гр. *Запобігати кого* і *перед ким* у розумінні рос. заискивать перед кем: — Самі люди *мене* запобігали Барв. 175. Менший *перед більшим* запобігає Гр. У розумінні рос. предупредить, предварить, *запобігти чому:* — Запобігти цій лихій *пошесті* Кул. VI, 620.

Не набігати, -бігти тропи. — Є доля у всякого, та не набіжить чоловік *тропи* Барв. 416. Про *набігати, -бігти кого, що* і *на кого, на що* див. нижче при акузативі.

Навикати чого і *до чого:* — *Чого* бик навик, того й уночі реве. Приказка. Я вже навик до чумацьких *звичаїв* Кул. VI, 546.

Шукати, пошукати, вишукувати: — Ходить свиня коло млина, шука *поросяти* Грінч. М, III, 254. Шукай *душі* якої Яв. 9. Ой піду я в поле, пошукаю *долі* Чуб. V, 29. *Иншої* шукаєш ib. 45. Чи *дороги* шукаєш? ib. *Шукати* рідко з акузативом: — *Телятко* шукаю Чуб. V, 69. У західніх говірках *шукати за ким, чим:* — Іду, мамо, в світ *за ним* шукати Яв. 121. Я *за патиччям* шукаю ib. 25. Іду *за нею* шукати ib. 53.

Вивідувати: — Оце такий пан, що мабуть *ума* вивідує Гр.

Питати, ся (рос. спрашивать у кого): — Ти що думаєш? — пита *Катрі* МВ. Що питаєш оцеї *зозулі?* Чуб. V, 25. Питався чорт *баби* Ном. 198. Де дієслово *питати, ся* стосується і до речівника особового і до речівника неособового (рос. спрашивать *кого о чем),* там особа може бути виражена в ґенітиві з прийм. *у (в),* а неособовий речівник — у ґенітиві: — Став же *в мене* козаченько та *доріженьки* питати Метл. 96. Козак *у дівки правди* питає Чуб. V, 489. (Див. також нижче, при акузативі: — *На здоров'я* тебе, брате, буду питати Гр.) Може й такий стосунок бути, що речівник особовий є у формі ґенітива, а займенник *що* в акузативі: — *Що* питаєш оцеї *зозулі?* Чуб. V, 25. Про *питати, ся* у значінні рос. спрашивать о ком, о чем див. нижче при акузативі. *Питатися* в розумінні *шукати, напитувати:* — Піду ж я до комори питатися *зброї* Чуб. V, 887.

Напитати: — Напитав собі *роботи* Чуб. V, 519.

Просити: — Там дівчина... *циганочки* просить Чуб. V, 420. *Сестри* просила, щоб дала Пир.

Радитися (рос. советоваться): — Сестра знов радиться *опришка* Шух. 113.

Позичати, -чити: — Курашечко-чубашечко, позич мені *крилець* Чуб. V, 306. Позич, голий, *сорочки* Ном. 4547. Також із акузативом: — Ой соколе, соколоньку, позич мені *крила* Пісня.

Забути, ся: — Забудуть всіх цих *бід* своїх Котл. *Сокири* забулись Нар. 353. Також *забути, ся за що, на що,* див. нижче при акузативі.

Братися, взятися, держатися, додержувати, ся, горнутися, чеплятися, вчепитися та інші близькі значінням дієслова: — Воно гарненьке, не аби-яке і *граматки* береться Гр. Береться инших *способів* 6. Ти *гріха* не берись Ном. 6147. Як снасть псується, то чоловік *ума* береться. Ном. 10198. *Братися* також *до чого:* — Болото береться *до коліс* Гр. Взявсь, як реп'ях *кожуха* Ном. 2745. Коли найнялася, то нехай держиться *хати* Лев. *Щетини* тримається Чуб. V, 1174. Бенькетує шляхта, іграючи в карти, а козаки-лейстровики додержують *варти* Кул. І. Той, що *Домахи* горнувся МБ. *Горнутися, пригорнутися* і *до кого:* — Не пригорнеться вже серденько моє *до його* Метл. 66. Рідко *пригортатися й кому:* — Пригортайся дівчинонько, *другому* такому Чуб. V, 199. *Кого* біда учепиться, *того* тримається руками і ногами Ном. 2170. І чепилася біда *воза* Яв. 148. Вчепився, як сліпий *плота.* Приказка. *Чеплятися, вчепитися* також *за що* і *до чого:* — Чепляється, як сліпий *до плота,* Ном. 2747. Як реп'ях той учепиться *за* латані

поли Шовч. Не хапайся *дурниці,* не будеш сидіти в темниці Ном. 7068. Заліз він у яму, але хопився її *запаски* Яв. 265.

Зворот з наведеними тут дієсловами з прийменниками мають певний відтінок проти безприйменникових зворотів: прийменники конкретніше визначають стосунок до об'єкту.

Дієслова руху з префіксом *до-* із значінням наближення до чого можуть безпосередньо мати при собі ґенітив, тобто вони можуть і без прийменника *до* бути: — Ниточка доведе *клубочка* Ном. Самотужки кращого *життя* доходив Є. Дійшовши... тієї *правди...,* що безкраїй і безмірний космос... дає нам закон громадянського життя і розумового прямування Кул. VI, 583—584. По ниточці дійдеш *клубочка* Ном. Не дійшли *злодія* Ном. Не ходи, мій синоньку, доходишся *лиха* Чуб. V, 887. Я вже тобі доїду *кінця* Ном. Дохоплюється воно тепер *вершків* мистецтва Є. Багато бо єсть таких книжок, до нашого діла потрібних, *которих* ні за які гроші не доскочиш Кул. VI, 6. *Правди* тут голосами мирськими не дошукувались ib. 22. Сам починаєш свого *анахронізму* доглядатися ib. 535. Як би вона встала, то б *неба* дістала Стор. 23.

Різниця між відповідними прийменниковими зворотами (з прийм. *до*) та безприйменниковими та сама, що вище.

Дієслова з префіксом *до* — у зворотах із значінням »доходити кінця певного часу« мають при собі ґенітив без прийменника *до*: — Бодай тобі... так важко конати, як тепер мені *віку* доживати Чуб. V, 732. Нехай козак *роченька* дослужить ib. 259. Дослужив *місяця* й пішов Кан.

Дієслова з значінням *віддалення від чого,* як *уникати, втікати, вбігати, збавляти, (по)збутися, цуратися, встерегтися* та інші подібного значіння мають при собі ґенітив: — Живши у світі, *його* не втечеш МВ. І, 214. Та й не знаю, як ще другої *біди* вбігла, що мене не бито МВ. Не втекла я нещасної *долі* Чуб. V, 552. Бігала і не вбігала нещасної *долі* ib. 124. Тепер мені *турми* не втікати ib. 729. Близьких сусідів *хліба* й *соли* безневинно збавляв Гр. Можна половою й самому зерну *ціни* збавити Кул. VI, 452. Як віддамо сироту, то збудемось *клопоту* Чуб. V, 977. Сахайтеся *брехні* Гр. Хоч і надів жупан, все не цурайся *свитки.* Приказка. Домашнього *злодія* не встережешся Ном. 11096.[67]

Того самого значіння дієслова з префіксом *від- (од-)* можуть беспосередньо мати при собі ґенітив, також із прийм. *від (од):* — Власних *скарбів* одбігали Гр. (Перевертні-русини) відбігли свого рідного *люду* і його *звичаїв* Кул. VI, 169. Чайченко зовсім *дому* одбився МВ. Одсахнувся *жінки* й *дитинки* Гр. Також: — Вона від його одсахнулася.

Ненавидіти з ґенітивом (і з акузативом, див. нижче): — Я своєї *сестри* ненавижу Чуб. V, 929. (Мати) молодої *невісточки* незнавиділа ib. 709.

Старатися, розстаратися, роздобутися, здобутися, настачитися, дороблятися та інші близькі значінням дієслова: — Треба ще й майстрам *грошей* розстаратися Етн. 42. Як розстараєтеся *грошей,*

заплатите мені Гр. Треба нам старатися *людей,* щоб сина визволити Рудч. I, 79. Панська ласка літом гріє, а на зиму *кожуха* треба старатися Ном. *Старатися* можна й *на що:* — Як потягнувся на юшку, то розстарайся й *на петрушку* Гр. Роздобулись якось наші Кітлівці *човнів* М. Пр. 245. *Роздобутися* можна й *на що:* — Ніяк не роздобудешся ні *на що* Кв. II, 9.[68] Сам собі *лиха* здобувся Нар. 378. Доброблявся *хліба,* зійшов на діда. Приказка. І *прядива...* не настачишся Гр.

У близькому значінні й *дбати* з ґенітивом: — Як іти в рай, так і *дров* дбай Ном. 200. Також *дбати за що, про що, чим:* — див. нижче, при дієсловах із акузативом та з інструменталем.

Оглядатися (чи нема кого): — По воду пішла, оглядається *Василя* Кв. Звична конструкція: — Оглядайся *на* задні *колеса* Ном. 4305.

Розважитися: — Чи так вона всім по душі прийшла, чи не було їм тоді *чого иншого* розважитись, тільки так комахою і налазють МВ. *Розважитися* й *чим* можна.

Ще наводжу кілька часто вживаних дієслів, що мають при собі відмінні від російських прийменники з ґенітивом.

Знущатися, сміятися, насміхатися, кпитися, тішитися з кого, з чого та інші подібні значінням дієслова: — Слуги знущались *з його* Гр. Цікаво їй було, *з чого* так безжурно, так весело молотники сміялися Барв. Чи ти *з мене* смієшся Чуб. V, 196. Дівка... *з парубка* сміється ib. 879. Насміхається *з* того *неборака* Гол. А я з жалля, з запечалля *з батька* усміхнувся Чуб. V, 652. *З мене,* молодої дівчини, не кпися ib. 78. Не тіштеся *з* моєї *біди* ib. 22. Да вже ж мені *з* твоєї *доньки* знущатися годі ib. 422. *З жінок* лютими муками знущалися Кул. VI, 236. У Стороженка — Знущатись *над* старими людьми Стор. 61. Знущаються *над* нашим *людом* ib. 496 — російський, думаю, вплив.

Сміятися, насміятися, глумитися можна й *кому, чому:* — Не буде мені просвітку, будуть *мені* сміятись Кв. Хоч *йому* дехто сміялись і докладали Кв. Насміялась верша *болоту,* коли оглянеться, аж і сама в болоті Ном. Вона багато *Богові* глумилася Шух. 251.

Змінитися, змарніти з виду (і *на виду):* — *З виду* змінився Стор. 181. Чого ж ти, синочку, *з личенька* змінився Чуб. V, 661. Ой не плач, дівчино, *з личенька* змарнієш ib. 345.

(Пі)знати з чого (також і *по чому):* Пізнати *з мови,* якої хто голови Ном. Я його *з лиця* знаю Чуб. V, 1092.

Багатитися з чого, користувати, ся з чого: — Як би ми вміли користувать *з города,* як німці Гр. І благо тому чоловікові, котрий користується *з* цього *світла* Гр. Була їм честь і подоба тільки *з* самої *землі* багатитись Кул. VI, 140.

Кланятися, вклонятися, відклонятися, поздоровкатися до кого (також *кому):* — Пані вже поїхала і кланялася *до нього* Яв. 108. З України *до дівчини* козак відклонився Гр. Чоловік їхав і поздоровкавсь *до мене* Гр.

Грати (в розумінні забави, а не гри інструментальної), *гуляти* мають при собі прийменника *у (в)* із ґенітивом, як речівник в однині, із акузативом, як речівник у множині; в останньому випадку може й не бути прийменника: — Гуляють *у тісної баби* Гр. Діти бігають, гуляють *в ціці-баби, в хрещика* Гр. Будемо грати *в свого козиря* Гр. Гуляють *у карти* Рудч. I, 107. Пішов *карти* грати Яв. 15. *Пани карти* грають ib.

2. Датив при дієсловах.

Дякувати, віддячити. вибачати, -чити, простити кому (а не з-російського к о г о) : — Чого сидиш, Марусенько, чом не дякуєш *батеньку* Метл. 225. Подякує *мені* Нар. 186. Буду завсегда дякувати *вам.*[68] (Шевченко помилково об'єднав одним акузативом два дієслова, що мають по собі різні відмінки: — *Того* знають і дякують люди). Віддячим діявольським *синам,* — гукали громадяне Гр. *Подорожньому* і Бог вибачає Ном. Скажіть їм, щоб простили *мені бурлаці* за мою смерть на чужині Лев. Я знаю, що ти мене вірно любиш, а я тільки пожартувала, — збач *мені* те МВ. У західніх говірках також: — Вибачайте *на мене* Шух. 238.

Болить, кортить, свербить кому (і *кого* див. нижче при акузативі): — *Кому* кортить, *тому* й болить Ном. Ой болить *мені* та й головонька Кл. Кв. 132. Не болить *мені* головонька Гн. Колом. II, 57. Чужий біль *нікому* не болить Ном. Зав'яжи мені головоньку, бо то *мені* болить дуже Чуб. V, 87. *Козакам* кортіла воля, а не віра Кул. VI, 337. Кортить *тобі* таки домівка Гр. Ви *мені* і за вухом не свербите Гр.

Зневірився *чому* (і *вчому):* — Зневірившись тому *щастю* в своїй долі, тут ми дали йому знов віру Кул. VI, 475.

Сміятися, насміятися, глумитися кому, чому див. при ґенітиві *сміятися з чого.*

При дієсловах *брати, взяти, видирати* та інших близького значіння маємо в народній мові здебільшого датив, де літературна мова вживає переважно прийм. *у (в)* із ґенітивом: — *Вовкові* барана з горла не видереш Ном. 4853. Ой я візьму *багатому,* убогому даю. Пісня. Він пожалував і не брав *їм* мами Яв. 9.

3. Акузатив при дієсловах.

Про другий акузатив див. § 6, Ж, 3.

а) Акузатив однини в назвах неживих речей чоловічого роду. Сучасна літературна мова нехтує акузативними формами однини на *-а (-я)* від речівників чоловічого роду по перехідних дієсловах, як *написав листа, купив словника.* Явище це є величезного поширення по українських говірках, а надто в часто вживаних словесних сполученнях, і стосується воно здебільшого до речівників конкретного значіння, що становлять певну цілість: — Хто червоного *пояса* продає, а хто крапового *пояса* хоче МВ. — Гр. Мені *гостинця* несе Чуб.

V, 616. Дам тобі *таляра* ib. 190. *Стовпа* посліднього підкопую Етн. 39. Купець сказав, щоб нагрузили *корабля* Рудч. І, 109. Купиш дітям *гостинця* Рудч. II, 167. Вже добре *чуба* нагрів ib. 189. Розміняє *карбованця* Чуб. V, 964. Генерал... такого дав мені *потиличника* Стор. 39. Вітер лама *дуба* Шевч. У певних сполученнях бувають акузативні форми на *-а* і по неперехідних дієсловах із прийменниками: — Вони... лізуть *на дуба* ночувати Яв. 226. Дуб *на дуба* повалився Пісня. — Як видно з прикладів, явище це шириться на ті речівники, що мають у ґенітиві закінчення *-а (-я)*.

Вказане явище знає і російська народня мова, і польська, і білоруська.[69]

Де речівник чоловічого роду має в ґенітиві форми на *-у (-ю)*, — а передусім це стосується до речівників абстрактного значіння, — там форма акузативна дорівнює номінативній.

б) Акузатив множини в назвах тварин і в сполученнях числівників *два, три, чотири* з особовими речівниками. По перехідних дієсловах акузативні форми множини в назвах тварин здебільшого заховали свої старі закінчення, тобто вони схожі з формами номінатива, а не ґенітива: — Міняй *бики* на воли, аби дома не були Чуб. Старий *воли* випрягає Шевч. Ой коби я *коні* мала Гр. Виганяє чумак сірі *воли* та на раннюю росу Пісня. Пасе... баба *утята* Гн. 17. ... *курчата* пас Гн. 9. Випустив *зайці* Яв. 123. Продав свої *воли* Рудч. II, 169. Ой там Роман *воли* пасе Чуб. V, 404. Пустив *воли* на діброву ib. Там чабан *вівці* пас ib. 415. Поїла *всі кури* Рудч. I, 36. (Але з партитивним відтінком: — Вилазь та їж *курей* ib.). Пішов би я *вівці* пасти Чуб. V, 667. Нікому *воли* поганяти ib. 98. Там мій милий чорнобривий жене *воли* пасти ib. 76. — В останніх трьох фразах можна б чекати форм *овець, волів*: тут бо маємо ці назви або при інфінітиві, що при особовому дієслові руху, або при інфінітиві у заперечній конструкції. Та часте очевидно вживання »вівці пасти«, »воли поганяти« у такій мірі усталило ці сполучення, що вони рідко підпадають впливові такого оточення, яке вимагає ґенітивних форм. У певних зворотах старі форми заховалися й по прийменниках: — Не здужаю, брате, *на воли* гукати Чуб. V, 364.

Дуже рідко натрапляємо в назвах тварин по перехідних дієсловах на акузатив, що схожий із ґенітивом: — Бідна вдова, нещаслива, *волів* напуває Чуб. V, 982. Пустив *волів* в зелену діброву ib. 365. А возів доганяє, а *волів* випрягає ib. 524. В останньому прикладі у формі *волів* можна б вбачати й аналогію до форми *возів*, а ця форма має очевидно за підставу значіння дієслова *доганяти* в залежності від префікса *до*.

В акузативі подибуємо і форму *діти:* — Вона... родила *діти* в болях Яв. 3. Я покину *дітки* Чуб. V, 657. Я свої *діти* розлучила ib. 715. Погубила орлиця *діти* ib. 276. Паралельно існує частіше вживана форма *дітей*.

У західніх здебільшого говірках часто зберігаються давні акузативні форми множини й у назвах особових: — Я тобі дам самі *війти, начальники*, великі *пани* і царів Шух. 18. Забрав *жінки* ib. 138. По-

скликав *сусіди* ib. 142. Всі *люди* в селі виїла Яв. 239. Він бере чужі *хлопчики* Кан. Також у Куліша в »Історії« там, де стилеві надано архаїчного характеру: — Посилав Самійло *посланці* до брата Криштофа Кул. VI, 118. У таких зворотах із прийменниками: — Роздав гроші *на люди* Пир. Перечуєш *через люди,* що надруковано щось новеньке Кул. VI, 499. Як закричить *на слуги* Нар. 401. Ви смієтесь, що ми вірим *у відьми* Нар. 152.

Акузатив множини в зворотах із числівниками *два, три, чотири* і при особових речівниках здебільшого схожий з номінативом: — Мала вона *три сини* Чуб. V, 487. Маючи *по два, по три сини* Кул. VI, 17. Мав *три сини* Яв. 48. Здибав *два збуї* Яв. 52. Мав *три хлопці* ib. 193. Ой маю я *два служеньки, два братчики* молоденькі Чуб. V, 929. *Два ляшки* полюбила ib. 908. і *Двох ляшків* покохала ib.. 910. Послали на з'їзд *два представники* Пир.

в) Акузатив при дієсловах із запереченням *не.* Дієслова, що з запереченням *не,* можуть мати при собі предмет (object) не тільки в ґенітиві, а і в акузативі. Обидві конструкції хоч здебільшого й не різняться значінням, інколи проте можуть мати різні відтінки, — і це почасти збігається з відповідним явищем у російській народній і давнішій літературній мові.[70] У сучасній російській літературній мові акузатив по дієсловах із *не,* мабуть під впливом відомого в російських шкільних граматиках загального правила про ґенітив при дієсловах із запереченням, вийшов або виходить з ужитку, і цим стираються потрібні семасіологічні відтінки.

Використані джерела за мало дають матеріялу, щоб скрізь відтінити значіння вислову, де вжито акузатива. За загальне правило можна мати те, що де дієслово з запереченням або об'єкт, що при дієслові з запереченням, має на собі психічний наголос, там об'єкт буває у формі акузативній. У таких разах заперечній чинності може бути протиставлена друга, незаперечна чинність: — *Не грай* пісню, а *співай* її. Або об'єктові, що має на собі психічний наголос у фразі, також і наголошеному атрибутові, що з об'єктом зв'язаний, може бути протиставлений другий об'єкт чи атрибут: — Не вловили *долю,* а вловили *щуку* Чуб. V, 29. Як найдеш гроші, то не бери *всі* (гроші, а частину ОК) НКл. 70. Отже акузатив буває й там, де нема протиставлення у другому реченні чи слові, але де з контексту можна його здогадатися.

У таких підрядних реченнях із відтінком питайним, як — (вийду, подивлюся), чи не зачую, чи не зобачу свою вірную *дружину* Чуб. V, 81. (= *може* зачую, *може* зобачу) — де суб'єкт сподівається позитивного наслідку (*може* зачую), об'єкт буває в акузативі.

Проте, як сказано, в заперечних висловах ґенітив і акузатив здебільшого збігаються значінням. Співають: — Я своєї *дівчиноньки* повік не забуду Метл. 27. і Поки буду, не забуду *дівчину* чорняву Етн. Зб.[71] Дві ночі і *очі* не стикала Кан. Не згадають першу *долю,* не згадають нашу *славу, Січ,* козацьку *волю* Гр. Твої *діти* не вбиваю Гн. г. 214. Не доїжджаючи *милю* до Тульчина Стор. 25.

В останньому прикладі слово *милю* може й не відчуватися за об'єкт, а мати значіння прислівникове на питання *скільки*? Може тут ще бути залежність і від ритму, переважно в піснях та приказках, — а в піснях і від рими, також і від інших причин. У приказці: — Що вимовиш язиком, *то* не витягнеш і волом Ном. 1105. — акузативна форма *то* може бути і явищем атракції (що..., то...), і вимогою ритму.

Також дієслово *ненавидіти, незнавидіти,* що в народній мові знане й без заперечення. *Навидіти* те саме, що *любити*: — Він навидить цю дівчину Гр. Вони його дуже навиділи Гр., може мати при собі ґенітив і акузатив: — (Мати) молодої *невісточки* незнавиділа Чуб. V, 709 і (Мати) молоду *невістку* та незнавиділа ib. 710.

2. Акузатив мають при собі, відмінно від інших російських конструкцій, такі частіше вживані дієслова:

Коштувати: — Воно коштуватиме *їх* небагато Гр.

Болить кого, кортить, свербить та інші дієслова такого стосунку чинности до об'єкту: — Болить *мене* з чола голова Гол. *Тебе* зуби болять ib. Бо то ж *його* не болить ib. Болить *мене* голова Чуб. V, 794, 784; Грінч. М. III, 365. Болить *мене* головонька Гн. Колом, II, 55. Хто язик держить за зубами, то *того* нічого не кортить Ном. 1106. *Злодія* ноги сверблять Приказка. А багатого *брата* дуже у серце коле: де бідний набрав грошей Рудч. II, 143. Також із дативом, див. вище.

Радити, порадити (в розумінні *помогти, дати раду), підпомогти* мають при собі акузатив особи. — Хто ж і порадить *сироту*, як не ми МВ. Прийшов до тебе, дівчинонько, ти ж *мене* порадь Грінч. М. III, 217. Ой порадь *мене,* мати, як мені на світі жити Метл. 279. Прошу тебе та порадь *мене* Чуб. IV, 106. Порадь *мене,* дівчинонько, як рідная мати Гн. Колом. III, 190. Ніхто *мене* не порадить, *головоньку* мою Чуб. V, 325. Він *тебе* порадить Шух. 148. Із дативом у звороті: — А чи не можна *тому* що порадити, щоб він (упир) не ходив? Гр. Підпоміг *його* Яв. 144.

Зрадити: — Нехай мене мир не знає, коли я зраджу *тебе* МВ.

Нехтувати: — Вмисне тоді до неї горнеться, як старий батько тут буде, — як би його *волю* мав нехтувати МВ. *Нехтувати* й *чим* можна: — Ой одежа в його гарна, — коли ж він нехтує нею Гр.

Дієслова руху з префіксом *на-*, як *нападати, находити, набігати* та ін., можуть мати при собі безпосередньо акузатив: — Розбійники вдвох напали *мене* та й таскають Гр. Як нападе *його* Рудч. 86. *Мене* така жалість напала Гр. Велика журба *його* находить Шух. 188. *Його* найшли татари, набігли *його сонного* Гр. *Нападати, находити, набігати* і *на кого, на що*: — Набіг *на чоловіка* Гр.

Воювати кого: — Козаки воювали *татар* на займанщинах Кул. VI, 50.

Бороти кого: — Там бо ляцький дух дізнав, що то єсть руський дух, та й почав *його* всюди бороти Кул. VI, 29.

Опанувати кого, що (а не: *чим*): — І *пустиню* опанують веселії села Шевч.

Любувати що і *на що* (рос. любоваться чем): — Старий любував *картинку* Стор. 196. Любує *на землю,* що як писанка красується Гр. Також: — *Любував тим,* що він такий багатир Рудч. І. 161. Піп не налюбує тою *гречкою* Рудч. II, 208.

Відмінні від російських є деякі конструкції дієслів із акузативом і з прийменниками. В українській народній мові дуже поширена конструкція дієслів із прийменником *за* та з акузативом там, де відповідні російські та польські дієслова мають при собі здебільшого прийм. *о(об)* із льокативом, — сучасна українська літературна мова здебільшого вживає тут мало в даному разі народній мові властивого прийменника *про,* наприклад, *пам'ятати, забувати, дбати, говорити про кого.*

З прийменником *за* бувають дієслова:

Говорити, казати, дбати, забувати, пам'ятати, споминати, згадувати, знати, питати, ся, думати за кого та інші близькі значінням дієслова: — *За його* ніколи не говорила нікому МВ. Вони *за нас* говорять Чуб. V, 270. Не скажу тобі *за корови* нічого Метл. 264. А козаченьки *за віру* дбають Гр. (*Дбати* й *що*: — Нащо, мати, *ліки* дбати Чуб. V, 881. *Дбати* й *чого,* див. при ґенітиві, і *на кого,* див. нижче; *дбати* й *чим,* див. нижче при інструменталі). З другого насміхається, а *за себе* забувається Гр. Він забув *за військо* Шух. 13. *За дім, за родину* кажуть забувати Чуб. V, 992. Забули й *за горілку* Стор. 495. Батько не згадує *за Чайченка* МВ. Згадаєш *за мене* Чуб. V, 460. Я *за його* згадую Шух. 233. *За нього* споминала Чуб. V, 562. А *за Ганцина* не споминала Шух. 143. Я знав *за* того *хробачка* Яв. 9. Ця баба добре знає *за нас* Шух. 216. Коли подумаю *за яку* Чуб. V, 72. А *за дім* думку має ib. 998. А чом же мене *за роботу* не питають Нар. 244. *За* свою *маму* питала Чуб. V, 70. Не питають *за гріхи* ib. 919.

Рідше: — Буде *про мене* питати Чуб. V, 942. З цього розумно нам, що орда, мавши такого хана, дбала не *про війну,* а *про торги* з сусідами Кул. VI, 40. А що ж мені *про це* дбати Чуб. 1036. Як згадаю я *про його,* то зараз заплачу ib. 292. *Забувати* й *пам'ятати* можна й *кого, що,* (також *на кого, на що,* — див. нижче): — Тоді я *тебе* забуду, як очі заплющу Метл. 62. Буду *його* вовік пам'ятати ib. 395.

У західніх ґовірках *питають* і *за ким* — Я питаю *за маляром* Е. Зб. XVIII, 188,[72] *нагадують, здогадуються на кого:* — Тоді нагадав він собі *на дзвінок* Шух. 137. Аж нарешті здогадалися *на школяра* Яв. 227. З прийменником *на* можуть стояти такі часто вживані дієслова: *забувати, ся, пам'ятати, дбати, питати, ся* (рос. спрашивать о чем): — Щоб то було, як би всі багатіли, то б і *на Бога* забули Гр. *На тебе,* нивку, не забувалися Чуб. III, 241. Хто в пір'я поростає, той і *на бідного* пам'ятає Ном. 1457. Не дбає ні *на що* молода господиня МВ. Дівці треба й *на рушники* дбати Лев. А я *на тоє* не дбаю Гн. г. 201. Одного *на здоров'я* любенько питає

МВ. Прилетіла та тетерочка, питається *на здоров'ячко* Чуб. IV, 233. *На здоров'я* тебе, брате, буду питати Гр.

При дієсловах, що даються обняти загальним значінням ушкодити собі, як ото *розбитися* тощо, назва речі, що причиною шкоди, є у формі акузатива з прийм. *на:* — Вибила очі *на ключину* Чуб. V, 935. Повиколюєш *на стерниченьку* очі ib. 854. Пробила ногу *на будяк* ib. 1165. Не куй, зозуленько, темненької ночи, повиколюєш *на ліщиноньку* очі Чуб. III, 157. *На* біле *каміння, на* сіре *коріння* свої ніжки козацькі молодецькі побиває Дума — Гр. Також із прийм. *в:* — Або піду утоплюся, або *в камінь* розіб'юся Чуб. V, 233.

Дієслова, що походять від прикметників, як *слабувати, багатіти, бідніти* та інші, мають при собі, як і відповідні прикметники, прийменника *на* з акузативом: — Слабує *на груди.* Слабіє *на очі* Гр. Мова багатіє *на слова* й вирази Є. Поважчало тоді *на народ* Кул. VI, 21.

Бачити *на* свої власні *очі* Є. Бачив чорта *на* свої власні *очі* — отже як вас бачу Гр.

Чекати, зачекати, почекати, ждати на кого, на що здебільшого в західніх говірках (див. ці дієслова при ґенетиві): — Як би *на вас* чекав, то досі вмер би Гр. Зачекали *на тебе* Яв. 38. Жде *на чорта* ib. 150. Чорт жде *на воду* ib. 170. Вона *на нього* ждала Шух. 275. Хай *на мене* не жде Гн. г. 202. Почекала *на мене* Гол.

Сподіватися *на кого, на що* (також і *кого, чого* див. при ґенітиві): — *На* мої чорні *брови* не сподівайся Чуб. V, 429. Я ж *на тебе* не сподівалася ib. 552.

Вірити на кого (в розумінні *довіряти*): — *На його* пан вірив, як *на* рідного *батька* Гр. *На чужого* не вірять Гн. 56.

Вітати на що (також *чим*): — Молодички нахожі його звичайненько *на оздоровління* Галине вітають МВ.

Вибачати на що (також і *на чім,* див. при льокативі): — Їжте, умочайте, *на друге* вибачайте Гр.

Навчати, -вчити на що: — Чому ти їх *на розум* не навчиш? МВ. *На* добру *путь* навчати. Мав два сини, вивчені *на музики* Шух. 75. *На лихо* вчити Гр.

Звикати, -кнути на що (і *до чого*): — Ізвик *на дурницю* Ном. 4131.

Силувати на що (і *до чого*): — Може, кумо, ви будете дуже *на горілку* силувати Нар. 363.

Здати на кого: — Я хочу все своє знахірство здати *на тебе* Нар. 146.

Здаватися на що (і *до чого*). — Парася, Парася, *на все* ти здалася Нар. 365. Не здавайся *на підмову* Чуб. V, 355.

Спомогти на що: — *На що* Бог споміг, тим і приймаєм Гр.

Спромогтися на що: — Бідний чоловік не скоро спроможеться *на хатину* яку Етн. 48. Щоб *на* городянську *пиху* спромогтися Кул. VI, 532.

Заздрити, ся, завидувати на кого, на що: — Вони заздрять *на вас. На* велику *худобу* батьківську її заздрились Гр. І їдучи монахи позавидували *на* тії *гроші* Нар. 197.

Плакати, ся, жалкувати (в розумінні *нарікати*) *на кого, на що*: — Вона буде *на мене* плакать Нар. 243. Не плач ні *на батенька* ні *на матінку,* а плач ти *на* свою *воленьку* Чуб. V, 765. Не плачся *на* моє *горе* МВ. Не жалкуй *на* свою *матір,* що тебе згубила Чуб. V, 491. Ой не жалкуй, мій сину, *на мене*. ib. 876.

Змилосердитися на кого: — Поки прут найшов та відсердивсь, та *на* свою *миленьку* змилосердивсь Гр.

Вистаратися, розстаратися на що (також *чого,* див. при ґенітиві): — Як потягнувся на юшку, то й розстарайся *на петрушку* Гр. Поки вистарається *на неї* (хату), то півроку пройде Етн. 41.

Придивлятися на кого (і *до кого*): — Придивлялася я *на неї* пильно МВ.

Часто дієслову *роздивлятися, -витися* надають перехідного значіння, підганяючи його під російське р а с с м а т р и в а т ь, — с м о т р е т ь, і кажуть: — Ми роздивляємось книжку, вони роздивляються питання, замість казати: — Ми розглядаємо книжку, вони обмірковували питання. Треба казати *роздивлятися на кого, на що*: — Роздивляється *на* їх *коней* Лев. Увечері ходив і *на зорі* роздивляться Етн. 31.

Чутися, почуватися на що: — Чи чуєтеся, коники, *на силу,* чи підвезете княгиню Чуб. IV, 265. Вже не десять і не двадцять років Україна *на* свою самостійну *словесність* почувається Кул. VI, 436.

Грати в що і на що (в розумінні гри інструментальної): Ходить милий по гайочку, виграває *в сопілочку* Гр. Коника пасе, *в кобзоньку* грає Грінч. М. III, 21. Та й найняла козаченька *на скрипочку* грати Пісня. Навчив *у скрипку* грати Шух. 83. *На барабан* буду грати Чуб. V, 737. *В дудку* грає ib. 15. *На сопілку* грає ib. 403. *На скрипочку* грає ib. 275. Також: — *На бандурці* виграває Гр.

Витирати в що і *об що*: — Нема *у віщо* витерти сірника Гр. Витер вогню деревом *об дерево* Гр.

Прекладати над що (рос. ставить выше, предпочитать): — Ви себе прекладаєте *над Русь* і випрошуєте собі в руських землях маєтку Кул. VI, 103.

У народній мові часто кажуть *казати, говорити на кого* в розумінні к а з а т и, г о в о р и т и к о м у, д о к о г о: — Сказав *на* того *чоловіка*: іди сюди! Гр. І говорить *на його*: — А при кім ти живеш? Нар. 292. Дід каже *на дочку*: — Іди ти в хату, а я буду дрова рубать Гн. 19. Він тоді, мельник, каже *на дурака:* — Що ти привіз, попілу? Гн. 18. А баба й каже *на діда*: — Вези свою дочку, куди хочеш ib. 19. Ходім до мого батька, — змій каже *на його* Рудч. II, 186. От змій... *на цигана* каже: — Я як кину, то й не вернеться ib.

При дієсловах руху *іти, піти, ходити, їхати* та ін., також при дієслові *послати* та ін. об'єкт, що означає ціль, на яку скерована чинність, є прийменниковий зворот — *по* з акузативом: — Куди, сину,

виїжджаєш? — За границю *по дівицю* Чуб. III, 464. Пішли дівки *по ягідки* ib. 486. Не буду завжди ходити *по воду* Яв. 170. Циган пішов *по воду* ib. Поїдемо *по* того *птаха* ib. 46.

Рідко маємо тут прийменника *за* з інструменталем, — це здебільшого трапляється по західніх говірках: — Прийшли *за чоботами* Шух. 238. Поїхав *за крамом* ib. 187. Пішов *за гостіма* Яв. 43. Поїхали *за* тим *птахом* ib. 45. Послала ковалька *за мукою* Яв. 58. Пішов аж там до її вітця *за нею* ib. 114. От зайчик пішов *за їжею* Рудч. І, 29.

У західніх говірках кажуть: — Піти *у дрова* (= по дрова) Шух. 125. Пан пішов з панею в ліс *на ягоди* Яв. 60.[73]

Дієслова з інструменталем.

Такі часто вживані дієслова мають при собі, відмінно від російської мови, інструменталь:

Говорити, читати, писати, перекладати, вчити, навчати українською *мовою* (а не: на українській мові): — Поучали з церковної амвони рідних братів чужою *мовою* Гр. Пишуть вони иншими *мовами* Кул. VI, 501. *Нею* (мовою) бо говорено, *нею* й писано по нових осадах, що повстали після татарщини ib. 137. Нема в нас жадної науки, рідною *мовою* зложеної ib. 564.[74]

При дієсловах *раділи, радуватися, турбуватися, журитися, клопотатися, бідкатися, дбати* та інших подібного значіння дієсловах причина, яка викликає психічний стан, що в дієслові, виражена в інструменталі: — Раділи ж вони *їми* Рудч. І, 131. Він буде *тобою* радуватися Шух. 164. Не турбуйся ж ти, наша матінко, *нами,* як підростуть крильця, то розлетимося самі Метл. Не журіться *життям* вашим Гр. Чорні очі маю і *ними* не журюся Чуб. V, 136. Щоб було *чим* журитися ib. 519. Не журися, Семене, моїми *дітоньками* ib. 405. Нехай *мною* не турбують ib. 345. Клопочеться своїм *посагом* МВ. Козаки бідкаються *пасовищами* Гр. Ніколи чужим *лихом* бідкатись МВ. Піди в рай, то й *дровами* дбай Ном. 200. Добрий пан: ні б'є, ні лає, та *нічим* і не дбає Ном. 1217. (*Дбати чого, що, за що, про що* див. дієслова з ґенітивом і дієслова з акузативом).

Через аналогію мабуть із категорією дієслів цього значіння кажуть і *глядіти чим*: — Я буду глядіть і твоїми *бджолами* Нар. 256. Також: — Нам треба глядіть і *за* кумовою *пасікою* ib. 257. Здебільшого *глядіти чого,* див. при дієсловах з ґенітивом.

Нехтувати чим (і *що,* див. при акузативі): — Нехтувала дворською *службою* Кул. VI, 107. Вона *грошима* нехтує Гр.

Важити чим (рос. рисковать): — Не раз, не два я *здоров'ям* важив Чуб. V, 75.

Дорікати кому чим: — *Прогресом*... нам дорікатиме Кул. VI, 536. А вороги мої буяють, гірким *докором* дорікають Кул.—Гр.

При дієсловах страждання, як *пропадати, бідувати* та інших подібного значіння, причина страждання може бути у формі інструментальній: — Перестав *голодом* пропадати Гн. 46. Бідує таким *холодом* Гол. Вмирає *голодом* ib. Через аналогію мабуть і: — І вже прийдеться мені, сину, *голодом* сидіти Пісня.

Братися, узятися чим у розумінні *перетворитися в що, покриватися чим, перекинутися чим*: — Вгорі дуже холодно, як у нас зимою, через те й пара береться маленькими *бульбашками* Гр. Упав сніжок на обліжок та взявся *водою* Метл. Як не вимиєш довго глечика після молока, то він через день *кислотою* візьметься Гр. В їх від його лікарства усе в животі *брусом* побралось Барв. 325. Город глушіє, *бур'яном* понімається земля родюча МВ.—Гр. (Дочка) перекинулася сивою *зозулею* Чуб. V, 750.

По-українському здебільшого кажуть *слати, посилати, пересилати, відсилати, передавати, наказати, кланятися ким*, рідше *через кого*: — Треба передати *Йваном* Гр. Передав *мною* листа Черніг. Одсилає до дівчини буйними *вітрами* Чуб. V, 312. *Поштою* (а не по пошті) пересилати. Шле листи *товаришем*, не прийде сам Чуб. V, 377. Буду писати та пересилати чорними *орлами* ib. 306. (Щоб ти мені) *хлопцем* прислала їсти Яв. 67. Послала *песиком* Шух. 123. Послала мама *донькою* обід ib. 155.А дівчина та далеко, *ніким* наказати ib. 300. Накажу я до свого милого рідною *сестрицею* ib. 227. Накажу я до свого роду хоть чорною *вороною* ib. 456. Хоч сивою *зозуленькою* да накажи до мене ib. 881. Козак до дівчини *ворогами* да поклонився ib. 231. Також: — *Через людей* поклоняється ib. 278.

Верховодити ким: — Коли я змій, а ти прозмій, то ти *нами* будеш верховодити Гр.

Правуватися судом: — Вбогому з багатим шкода було *судом* правуватися Кул. VI, 300.

Інструменталь при дієслові є в таких тавтологічних зворотах, як — ревом ревти, дивом дивуватися, плачем плакати, криком кричати, реготом реготатися, ходором ходити, тугою тужити, сумом сумувати, їдом їсти, жерцем пожирати, слідком слідкувати та ін., — де чинність дієслівна підсилена того самого, що й дієслово, кореня речівником у формі інструментальній. Такий речівник сам собою часто може й не вживатися, і тоді він значінням ближче стоїть до прислівників. Приклади: — *Плачем* оплакав, *сміхом* обсміяв Кул.—Гр. *Напхом* напхати Лев.—Гр. Ще за колишніх часів живим би її *вразом* вразило МВ. Я сумувала *сумом* об їй МВ. Геть *намерзом* намерз Гр. Перво *тугою* тужила я тяжко МВ. Болить воно (серце) рівно, однаково, *болем* болющим МВ. Він *клятвою* заклявся Шух. 164: Ой там його усі... *дивом* здивували Чуб. V, 958. *Гоном* погнала чоловіка, щоб мерщій віз її матір Нар. 242. *Голодом* голодати Гр. *Набгом* набгали мішок конопель Гр. Приборкати їх на всій обширі, де вони посіялись вільними куренями, було не під силу королеві Степанові, бо прийшлось би переколотити великим *колотом* всю землю Кул. VI, 188.

Рідше замість інструменталя маємо тут прийменниковий зворот — прийм. *на* або *у(в)* з акузативом: — Отцева-матчина молитва в купецтві, в реместві *на поміч* помагає Гр. Кричати *у крик* Ном. Болем їй голова боліла, *у стук* серце стукало МВ.

У деяких подібних тавтологічних зворотах дієслівну чинність підсилює прислівник: — Не жаль мені доріженьки, що куриться

курно, а жаль мені матусеньки, що журиться *журно*. Пісня. Журилася удівонька, журилася *журно* Гр.

При дієсловах руху *їхати, іти, пливти, текти* та ін. дорога, що нею рух відбувається в одному напрямі, виражена у формі інструментальній: — А річки протікають *долинами* Чуб. V, 1001. Тече вода *берегами* ib. 281. Та понесуть тебе трьома *городами* ib. 278. А воно полетіло *землею* Яв. 52. Пущу голос *дібровою* Чуб. V, 456. Вовк біжить *житом* Рудч. II, 11. »...цей інструменталь означає дорогу руху, що на неозначеному протязі спадається з рухом. Різниця між акузативом в укр. »Їдуть вони *поле*, їдуть і *другеє*«, »*Дунай-море* плисти, *три річеньки* брести« та інструменталем в »їхати полем« є видимо в тому, що в акузативі... виражена міра руху, так що межі, наприклад, поля вміщаються в межах руху, тим часом в інструменталі *полем* поле тільки почасти спадається з межами руху«. Зап. II, 450. Інструменталь тут вказує на дорогу руху.

Близько до цього інструменталя місця стоїть такий інструменталь: — Дівчина *вікном* утікає Чуб. III, 147. Просив мене корчик розмарину, я *віконцем* подала Чуб. V, 384. Викинь мені *вікном* кожушину ib. 57. Стала мила *вікном* утікати ib. 604. Тут інструменталь вказує не на дорогу руху, а на самий напрям руху (Пор. укр. *кудою, сюдою, тудою*). Рідше маємо тут паралельно з інструменталем прийменниковий зворот із прийм. *через*: — Свекруха *через сінечки* іде Чуб. V, 701. *Через віконце* утікала ib. 589. Також із прийм. *у(в)*: — *У віконечко* втікала ib.

Як далеко сягає вплив інструменталя місця при дієсловах руху, вказує такий вислів: — Шуміла береза, як я *нею* (= повз неї) їхав Чуб. V, 212.

При дієсловах, що не мають значіння руху, інструменталь місця вказує, що чинність відбувається не в одному певному пункті, а взагалі в межах даного інструменталя: — Та туман *полем* та туман *полем* та туман туманиться Пісня.[75] *Горами* (= по горах), *ярами* (= по ярах) туман налягає Чуб. V, 320.

Близький до оце тільки вказаного інструменталя є інструменталь місця у таких випадках: — *Місцем* такі були здоровенні та глибокі байраки, що боже-світе Гр. *Місцями* й гарна трава — низом, а по сугробках погана Гр. *Домами* світло стало погасати.[76] Цей інструменталь є здебільшого у формі множини і має значіння розподільне (дистрибутивне) місцями = то в одному, то в другому місці = де-не-де. Порівн. часові вислови *часом, часами*.

При дієсловах спокою інструменталь вказує на спосіб, яким чинність відбувається, отже питання тут можна поставити не *де?, кудою?*, а *як?*: — Наші українці *селами* й *городами* сиділи[77]... вони посіялись вільними *куренями* Кул. VI, 188. Другі мабуть по далеких землях торгом ходили, поки собі корисне місце... вподобали і новим *городом*... сіли ib. 10. Запорожці сиділи *хуторами* і розводили садки НЗап. 62. Тоді ще хат було не дуже товсто, більш жили *куренями* ib. 74.

При дієсловах руху назва знаряддя чи засобу, що ними рух відбувається, є у формі інструментальній: — Як куди хто їде *конем* або *возом* Гол. Бики лишив в лісі, поїхав *ведмедями* додому Яв. 205. Хотів *конем* увесь світ об'їхати ib. 8. Везуть козака, везуть молодого та *сивими волами* Чуб. V. 282. Їде пан *чотирма кіньми* Рудч. II, 183. Бігнуть, пливуть *човенцями* Гр. Їде чумак *шістьма парами* Гр. Їхав москаль *буйволами* Гр. Близько стоїть і такий випадок: — Спорудили козаки собі пристановище... де Дніпро пішов *рукавами* і розливсь по лугах *заточинами* Кул. VI, 65.

Інструменталь із прийменниками.

Женитися, одружитися з ким (а не: *на кому*): — Як з дороги повернуся, то *з тобою* оженюся Чуб. V, 4. Не женися ти *зо мною* ib. 289. *Із иншою* оженився ib. 392. Оженився *з* Палажчиною *дочкою* Лев. У Шевченка, думаю, вплив російської складні: — Не женися н а б а г а т і й, бо вижене з хати.

При дієсловах *плакати, тужити, голосити, жалувати, журитися* та інших подібного значіння можливі дві конструкції: прийм. *за* з інструменталем і прийм. *по* з льокативом: — Він... так плаче *за* тим *песком* Яв. 63. Плаче дитя *за тобою* Чуб. V, 682. Нехай заплаче вся родина *за мною* ib. 878. Чи будеш ти, дівчинонько, *за мною* тужити? ib. 220. Як же мені *за тобою* не тужити? ib. 845. Не журись *за нами* ib. 856. *За мною* голосить ib. 73. Стали кувати, *за* вдовиним *сином* жалувати ib. 835. Жалує *за мною* ib. 480.

Плаче *по ньому* Гол. *По матінці* чорний ворон кряче, *по братіку* вся Вкраїна плаче Чуб. V, 738. Не одна дівчинонька *по козаку* плаче ib. 86. Чи чув, орле, об моїй голові, та чи журиться отець *по мені* ib. 441. Я тужу *по ньому* ib. 277. Щоб я більше *по милому* тута не журилась ib. 86.

Різниця в значінні між вищенаведеним *журитися ким* і тут поданим *журитися за ким* чи *по кому* є в тім, що перша конструкція ближча значінням до дієслів *турбуватися, дбати ким* і вимагає певности в тому, що об'єкт існує; журитися *за ким* або *по кому* ближче стоїть до *плакати, тужити за ким* (*по кому*): *журяться за ким, по кому,* коли об'єкт далеко або загинув.

Льокатив при дієсловах.

Українська мова ставить льокатив проти иншої російської літературної конструкції при таких часто в літературній мові вживаних дієсловах з приймен. *в(у).*

Кохатися, закохатися в чому: — *У химерному* кохатись, видумки сплітати Гр. *В обскурантизмі...* ми закохалися Кул. VI, 525. Запорожці дуже ще кохались *в* дорогій *броні* Стор. 351. Я кохався *в йому* ib. 180. *В роскошах* кохались Чуб. V, 860. Я закохався *в тобі* ib. 235. Цей Іваненко на пропале закохався *в ярмарках, у куплі* та *в продажі* МВ.—Гр.

Рідко *кохатися, закохатися в кого*: — Закохалась дівчинонька *в хлопця* молодого Чуб. V, 242. Що я *в тебе* та даремне, серце, кохаюся ib. 277. Коли б батько й мати так *в неї* не кохались Стор. 55. Закохався, як чорт *в* суху *вербу* Ном. 8749.

Також: — Вони кохалися *на це* (на обжинкові танці) Кан. Я *з иншою* закохався Чуб. V. 399. Кохалася з якимсь *крутиусом* Стор. 75.

Сидіти, стояти в головах, в ногах: — *В головах* сіла, *в ногах* сіла Чуб. V, 835. Я буду стояти у недолугого *в ногах* Нар. 122.

Палити, розпалити в печі, в грубі: — Прихожу, вона *в печі* розпалила МВ.

З прийм. *на.*

Розумітися, знатися на чому (а не *в чому*) в розумінні рос. »смыслить в чем«: — Розуміється, як Мошко *на перці* Ном. Теля не знається *на пирогах* Гр.

Вибачати на слові: — Вибачайте, люди добрі, *на* цім *слові* МВ.

Повірити на слові: — Я не повірю *на слові:* хай дасть розписку, своєю кров'ю написану Гр.

Покаятися на кому: — Покайтеся... *на мені,* як матери не шанувати Гр.

Погодитися на чому: — *На тім* погодилися Яв. 227.

Бути певному на чому: — Коли загублю, то вишукаю, бувай *на тому* певна, моя сива голубко МВ. Також: — Я *того* певна ОК.

Гризтися на чому: (-і *за що*): — Та й вже так *на* тії *пшениці* гризуться Яв. 17.

Чутися, почуватися на силі (також *на силу,* див. при акузативі, і *в силі*): — Сама Русь почувалась *на* своїй *силі,* сама вона робила своє діло без заправи польського і литовського ряду Кул. VI, 137. Чуйся *в силі* Чуб. III, 243.

Знемагати на силі, на силах: — Почав (Хмельницький) *на силах* знемагати Кул. VI, 291.

Поранити, скалічити, ослабити (та інші подібного значіння дієслова) *кого на тілі, на дусі* тощо: — Придавлено його й примучено *на тілі,* ослаблено його й скалічено *на дусі* Кул. — Гр. Він (переступень — рослина bryonia alba) зараз... поранить *на* цілім *тілі* Яв. 255.

Стояти на воротях: — Дід стоїть *на воротях* Рудч. I, 44.

Дієслова, як *сісти, лягти, стати, впасти, поставити, посадити, покласти* та інші, що чинність їх скерована на певне місце здебільшого прийменником *на,* знані в народній мові в двох конструкціях: здебільшого з льокативом, також із акузативом.

Із льокативом: — Сіли *на воротях* Бер. Сіли люди *на лавках,* взяли говорити Чуб. V, 156. Ти сядеш *на лаві,* а я *на ослоні* ib. 290. Не сідай ти *на вікні* ib. 464. Москаль перелякався і сів *на лавці* Нар. 387. Сів я *на скелі* біля Дніпра НКл. 53. Просимо до столу у свою господоньку, посаджаєм *на ослононьку* Метл. 200. Мене вже *на* задньому *возі* посаджено за вартового Кул. VI, 546. Ой привезли Бондарівну до нової хати, положили *на лавоньці* Чуб. V, 427. Поставлять (стола) *на місці на покуті* Етн. 48. Воно взяло той пас, що з нього здерло, повісило *на стіні* Яв. 52. Зліз на дерево, став *на гілляці* Рудч. II. 182. Поставимо *на вербі* Бер. Кішка лягає *на до-*

лівці Нар. 21. Шовкова трава *на косі* полягає Чуб. V, 279. Нехай ляже прокляття *на йому* Лев I, 527. Упала зозуленька *на хаті на стрісі* Чуб. V, 962. Да не вспіла в хату війти, *на порозі* впала ib. 563. Летіла пава, *на воротях* впала ib. 832. Також із прийм. *у(в)*: — Женив сина меншого і посадив *у другій* (хаті) Етн. 35.

Отже в народній свідомості ці дієслова гуртуються здебільшого довкола поняття *де?*, як у польській мові.

Порівн. також: — Сідає *за столом* Чуб. V, 802. (частіше *за стіл*, до столу, стола). Піду світ *за очима* Нар. 11.

Вказане явище, як показує матеріял, знане по всіх українських говірках, проте найбільше має поширення по говірках західніх. Там кажуть і — *Де* ти йдеш? Яв. 242. А ти мене *де* везеш? Яв. 185. Прийшов *там* Шух. 114. Не ходи, сину, *на вечерницях* більше. Пісня.

Загальноукраїньскі явища є: — Не знати, *де ділася* Чуб. 683. *Де не взялася* щаслива година, прийшла до мене милая дівчина ib. 15. Їдуть та їдуть, аж тут на степу *де не візьметься* вогонь Рудч. II, 75.

Паралельні конструкції з акузативом: — Сів він *на того коника* (загальноукраїнський зворот) Шух. 137. Сіли під вікном *на лавку* ib. 126. Пугач сяде *на верх* хати Чуб. I, 64. Пішов дрова рубати, *на дровітню* ліг спати Гр. Циган положив там *на лавицю* кожух Яв. 171. Хазяйка... покладе хліб і сіль *на стіл* Етн. 48. А сама пішла *у пшеницю* сидіти Чуб. V, 863. Вона вилила молока *на черінь* Нар. 339.

Порівн. також паралельні конструкції при дієсловах із прийм. *в(у)*: — Не думай же і *в мислях* собі того *не покладай*, що во віки вічні ми в тебе під опікою заставатимемось Кул. VI, 535. Не думав і *в головах* собі *не покладав* Гр. I *в голову* собі *не клала*, яке лихо мене там стерегло Стор. 7.

Що-дня він мед тягав та *в берлозі хова*в Глібів. (Запорожці) *ховали* добро хто *в землю*, хто *в скелю*, а инші *в Дніпро* НКл. 48.

З прийм. *о*.

Дієслова, що здебільшого мають при собі прийменника *на*, *за* з акузативом, інколи й інструменталь, зрідка трапляються ще з прийм. *о(об)* при льокативі: — Коли подумаю *об* якій *небозі* Чуб. V, 72. Я *об тобі* забуду ib. 906. *Об ділі* забулася ib. 638. Коли *об мені* наговоряться люди ib. 861. Ой перестаньте балакати *об мені* ib. 863. Не турбуйся, моя дівчино, *о* своїй *пригоді* ib. 349. Чи журиться мій батько *об мені* ib. 939.

З прийм. *по*.

Знати, *пізнати по чому* (і *з чого*, див. вище, при ґенетиві): — *По роботі* пізнати майстра. Знати галоньку *по політоньку* Ів. Кол. 172. Того сина *по* тих *листах* пізнав Яв. 132. За довільніших часів то *по співах* усе село знало, коли хата закладалась Етн. 45. Знати, знати *по личеньку*, що не спала всю ніченьку Чуб. V, 298. Пізнаю *по голосі* ib. 391. Не пізнала *по походу*, як *по голосочку* ib. 326.

Прозивати, ся по кому: — За запорожців на могилі був кіш гайдамацького ватага Ведмедя; — *по йому* так прозвана і могила НКл. 36.

Інші звороти з дієсловами відмінної проти російської конструкції див. у поданому вкінці фразеологічному словнику.

3. Деякі явища у словотворі дієслів.

Наводжу кілька поширених в українській мові способів творити дієслова, способів, що їм сучасна літературна мова мало, а то й зовсім не дає уваги.

1. Проти префіксованих дієслів літературної мови виставляю непрефіксовані слова народньої мови, включивши сюди й Кулішеву мову. Перехідні дієслова: — Давай *яснити* нам та баба, як, і що, і до чого, — аж набридла Гр. Вона не *яснила* всього, а так тільки сказала, натяком Гр. Постіль моя *спокоїть* трохи муку Кул.—Гр. Варенуха почала його *гарячити* Лев. I, 281. Спасибі, *довольнив* нас кум Гр. Треба двері *вузити,* а то широкі Гр. Старе, старе, що й само з місця не зведеться, а ще йому Бог віку *довжить* Гр. Коли *блазнить* тебе рука твоя, відітни її Гр. Платочок був наш, обох, а тепер вона його *своїть* Гр. Роса... *свіжить* світ божий Стор.—Гр. Образи з надістотнього миру любить вона (казка) *чоловічити* Кул. VI, 431. Писане ж слово руське... (Литва) почала *способити* до своїх грамот і уставів ib. 418. Старих людей турки *мертвили* Гр. *Щасливить* поглядом і поглядом карає Кул.—Гр. То *ширить* їм, то звужує границі Кул.—Гр. Тільки й *добрить,* що той світ, ніби вже в цьому світові нема ні добра, ні краси МВ. I, 44. Повиїдали... усю страву... нічим людей *гостити* Гр. Старого лиш *скорбили* (рос. причиняли скорбь) Гр. *Зброїти, низити, малити, тихомирити, новити, далити, коренити* та інші.

Неперехідні дієслова: — Писане слово руське все більш та більш почало *польщіти* Кул. VI, 418. Коли б єси над тим перебрехом знялась, котрим письменство в нас щороку *багатиться* Кул.—Гр. Усе теє пригодиться, що на полі *кірениться* Ном. 10135. Як стали мужики-лизуни *добритися* до панів та навчати їх хазяйнувати, то у панів стало погано жити Гр. Та нічого поститись, коли єсть де *міститись* Ном. 11547. Як усякому свою одежу давати, то вона ж не *новиться,* а все мизкається та мизкається Гр. *Малитися; зброїтися, далитися* та інші.

Проти відповідних префіксованих непрефіксовані дієслова дають висловові лаконічність, а з нею силу й вимовність. Подані в прикладах дієслова можуть широкий мати вжиток у літературній мові. Ідучи за ними, можна в міру потреби творити непрефіксовані дієслова там, де вислів не вимагає того відтінку, що його префіксом набуває дієслово. А замість довгих о т о т о ж н ю в а т и, у д о с к о н а л ю в а т и, с я та ін. краще б т о т о ж н и т и, д о с к о н а л и т и, с я.[78]

2. Від особових речівників чоловічого роду, що здебільшого вказують на певну професію або на уряд, який дана особа держить, українська мова рясно творить дієслова з наростком *-увати* на означення відповідної чинности: — Прадід і дід його *повковникували* в слобідських повках Кул. VI, 463. Бояре литво-руські, *намісникуючи* по городах і селах... ib. 420. Як же *заханував* після його син його Менгли-Гирей, тоді пішло все навпаки ib. 40. Довго пробував Предислав у німецьких землях *лицарюючи* ib. 48. Гарно *докторувала* Кан. *Склярувати, учителювати, секретарювати, директорувати, професорувати* та ін.

3. Сучасна літературна мова обминає широко вживаних у народній мові неперехідних дієслів від прикметників вищого ступеня, як *холоднішати, похолоднішати, більшати, побільшати, кращати, покращати* та ін. Вона їх здебільшого заміняє рідше вживаними в народній мові зворотами — помічними дієсловами та відповідними прикметниками вищого ступеня: с т а т и, с т а в а т и або р о б и т и с я, з р о б и т и с я х о л о д н і ш и м, б і л ь ш и м, к р а щ и м, — це обважує вислів. Приклади: — Діти *більшають,* більшають і клопоти Гр. Тюрма неначе *ширшає* Шевч. Олегові потуги *більшали* Кул. VI, 12. Великі світлиці (здавалось у пісні) *ширшали, довшали* Лев. З кожним днем мені *гидшає* Стор. Йому що-дня все *гіршає* Гр. Разом з пташиними піснями *голоснішає* пісня дівоча Лев. I, 339. Землі *меншає* і люди *біднішають,* бо ні з чого потягти Гр. *Жовтішає* листя на дереві Гр. *Ближчати, важчати, багатішати* та ін.[79]

Відзначаю ще широко у народній мові знане явище — дієслова з наростком *-і-ти* від прикметників: — Сонце підбилось — на дворі *гарячіє* Гр. Дорога *втяжіла* Гр. *Кругліти, водніти, багатіти* та ін. Проти відповідних дієслів від прикметників вищого ступеня *(багатіти* проти *багатішати*) ці дієслова не мають того відтінку порівняння з попереднім станом, вони загальнішого значіння.

4. Вкінці даю ще на увагу те, що українські запозичені дієслова, яким відповідають німецькі дієслова на -ieren, не мають наростка *-ир-,* як це буває в російській мові (реквизировать, командировать), — отже *реквізувати-реквізований, акомпанювати, лакувати-лакований* Гр. та ін. Часто вживані слова »командирувати«, »відкомандирувати«, щоб не сплутати з »командувати« (рос. командовать: — Самі кілька салдат воюються, а тих, що командують, і немає Рудч. I, 107), легко даються замінити словами *відряджати, -дити.*

§ 7. Деякі іменні конструкції.

Про іменні (бездієслівні) звороти, де б можна здогадатися опущених помічних дієслів, особливих форм від *бути,* див. § 6, А 3.

1. Відзначаю ті іменні звороти, де при дативі дієвої особи речівник у номінативі: — Бачить кінь, що *невидержка* (йому) Рудч. I, 118. Як оце у шинку сидять та п'ють горілку люди, *то вже йому нетерпій,* і собі купить Гр. Пор. безпідметові звороти з інфінітивом, стор. 39—40.

2. Деякі іменні підрядні речення.

а) Як на особливість у будові українського підрядного речення, вказую на такі атрибутивного значіння іменні речення, що з головним реченням зв'язані злучним словом *що*.

Передусім даю на увагу такі іменні підрядні речення: — Ой чия пшениця, *що довгії гони*? Чи не того козаченька, *що чорнії брови*? Пісня. Прийди ж, козаченьку, *що карії очі* Чуб. V, 86. Чи не та чорнява, *що повна шия намиста з хрестами* Кв. 34. Чи то, тато, тую брати, *що воли-корови*, чи то, тато, тую брати, *що чорнії брови* Кл. Кв. 191. Ці підрядні речення, можна думати, витворилися з таких паратактичних (сурядних) сполученнів, як — *козак-чорнії брови* (пор. рос. Иван—Грозные очи), *козаченько-карії очі, пшениця-довгії гони*, що в них апозиція (чорнії брови, довгії гони) підсилена злучником *що*. Набувши поширення, ця конструкція відійшла свого первісного значіння і вплинула на такі творення, як — Чи то, тато, тую брати, *що воли-корови* Кл. Кв. 191. та інші. З погляду літературної мови можна ці підрядні іменні речення мати за речення неповні, що складаються з підмета та з підметом зв'язаних слів. У деяких із цих реченнів можна б — теж із погляду літературної мови — вбачати опущений прийменниковий зворот *в його, в неї, в них* (або *в тебе*, де присудок у головному реченні є у формі вольового способу), що вкупі з злучним словом *що* відповідають російським злучним *у которого, у которой, у которых*: що повна шия намиста = що *(в неї)* повна шия намиста. Замість номінатива може в таких підрядних реченнях бути і прийменниковий зворот: — Я не тих багачок, що *по вісім сорочок* Чуб. IV, 508 (= що (в них) по вісім сорочок).

Де підрядне атрибутивне речення в'яжеться з таким словом головного речення, що вказує собою на час або на місце, як ото — Діждали ми того *дня, що бенкет* Рудч. II, 102. От і зійшли ми на такий *пустир, що бур'ян аж у чоловіка* ib. 24. — можна б із погляду літературної мови вбачати в таких підрядних реченнях опущених прислівників часу або місця: що *(тоді)* бенкет (був); що *(там)* бур'ян аж у чоловіка (був, ріс). Тут можливі і паралельні конструкції із злучниками *коли* (де часове значіння), *де* (значіння місця): — ...того дня, *коли* бенкет... пустир, *де* бур'ян аж у чоловіка.

До цієї конструкції належать і ті іменні атрибутивного значіння підрядні речення, що в них речівник із своїм прикметником становить присудковий ґенітив до підмета-займенника *він, вона...*, якого нема, але якого можна здогадатися: — Оце ж тая хустиночка, *що чорного шовку* (= що *(вона)* чорного шовку, рос. *которая*...), нема мого козаченька, *що сумського повку* Чуб. V, 310. Також із злучником *щоб(и)*: — Дружини шукають, *щоби роду тихенького* ib. 35. Ці неповні підрядні іменні речення ідуть, думаю, від стягненої будови (де проста фраза) — Оце ж тая хустиночка (з) чорного шовку, нема мого козаченька (з) сумського повку. Дружини шукають роду тихенького, — де ґенітив *чорного шовку, роду тихенького* підсилений у фразі злучником *що*. Проти стягненої будови ро-

зімкнена будова (де зложена фраза із злучником *що, щоб*) підносить у фразі такий ґенітив. Так само й у вищеподаних конструкціях, як — Прийди ж, козаченьку, *що карії очі* —, де можлива стягнена будова (Прийди ж, козаченьку *з карими очима*), розімкнена будова (що карії очі) кладе психічний натиск на звороті, що злучником *що* виділений в окреме речення. Порівн. злучники *що, щоб* при інфінітиві, ст. 36—37.

Сюди належать і ті іменні підрядні речення із злучником *що*, що становлять собою порівняння: — Він собі то коней заведе таких, *що як змії* МВ. І, 86. То поведе очицями, *що як терн-ягідки* Кв. 158. Проти конструкцій без злучника *що* — Він собі коней заведе таких, *як змії* — конструкції з злучником більше підносять у фразі дане порівняння.

Споріднені з указаними є ті підрядні іменні речення, що становлять собою прийменниковий зворот із значінням місця: — Приходь сьогодні на озера, *що у нашому бору* Кв. 49. Смутна... сиділа... хорунжівна... у своїй хаті, у Безверхому хуторі, *що на Сухій Балці* Кв. 204. Віддам отому чоловікові, *що на дереві* Нар. 12. Запорожці Біляї жили... в урочищі Холуюватому, *що супротив Наливача* НЗап. 24. В Канівському, *що од Яру,* ближче до Хортиці, — і там густий байрак ib. 27. Я сама родом з Підгородньої, *що під Самар'ю* ib. 29. На могилі, *що під Хрестовкою,* жив Ведмідь НКл. 33. І тут можливі беззлучникові. конструкції — Віддам отому чоловікові на дереві. Стосунок злучникової конструкції до беззлучникової той самий, що вище.

б) Відзначаю ще іменні безпідметові підрядні речення з ґенітивом, що з головним реченням в'яжуться злучниками *поки, доки, скільки, як*: — Робитиму, *поки сили* Гр. Не перестану тебе любити, *поки мого віку* Лев.—Гр. *Поки й живіття мого,* не забуду Ном. 4088. Щоб же ти так бігав, *поки твого віку* Чуб. І, 51. *Скільки нашої моги,* дбаємо про добро рідного краю Кул. VI, 564. Та роби, *як посилля* Гр. *Поки світ-сонця* вороги б Київа не дістали Гр. Можна при ґенітиві здогадатися опущеного дієслова з значінням *стане, буде* (поки сили стане).

§ 8. Деякі безпідметові звороти.

Про безпідметові звороти з пасивними дієприслівниками-присудками на *-но, -то,* див. § 2 Б. Про безпідметові звороти з інфінітивом див. стор. 39—40.

Даю приклади на характеристичні українські безпідметові звороти, що хоч здебільшого і збігаються з відповідними російськими безпідметовими конструкціями, проте вони в українській мові більшого поширення. Обминаю такі звичні безпідметові звороти, як *світає, смеркає* тощо.

1. Ой *не видно* його *дому,* тільки *видно грушу* Пісня. *Знати галоньку* по політоньку Ів. Кол. 172.

2. *Їй реготиться* Гр. *Забажалося* в Петрівку *мерзлого* Ном. 5344. Коли б *панам гадалося,* з чого лихо скувалося Ном. 1136.

Спиться — сниться, умреться — все минеться. Приказка.

Діти так клопоталися, неначе *їм* на турка перед вести *йшлося* МВ. І вже так *пішлося*: аби мати не догледіла, дочка втече МВ. Так *їм на звід пішлось*: не один пан у нас звівся: поживе оце, поживе, та й спустує, бур'яном поросте й двір Гр. Як би так *малось,* як *не мається,* так щоб то було Ном. 5373.

3. У меншого (хліб) або *градом виб'є* або ховрах понівечить Стор. 62. Вишні *побило* в цвіту *морозом* (з Кулішевих листів). Дивлюсь: і *хмарами* півнеба *замостило,* на сонечко мов *ніччю налягло* Гребінка.

Туди мою *поривае* рано й пізно душу Пісня. *Його кортить* подивитися на тоту панну.[80] *Хай йому заморочить* Нар. 369.

Принизило (= погіршало ОК) тепер, що не дай Боже Кан. *Вигнало* того *дуба* так, що за всіх вищий Гр. Дерево превисоченне було, *його* так до половини у мілку щепу й *розбило* і усе гілля *стерло* і *зм'яло,* так що й сліду не осталось Кв. *Водило* так *мене, водило* і *привело* до пасіки Нар. 116. Отак *водило* трохи не до вечора: то вийду з села, то знов на базарі опинюсь Стор. 136.

Українська мова знає й такі безпідметові звороти, що їх російська мова знає у відповідній підметовій конструкції з неозначеним займенником-підметом *кто-то:* — Прийшло, відчинило двері, загасило лямпу і пішло собі Гол.

4. Укінці вказую на безпідметовий вираз *нема, немає,* що в зложеній фразі може становити собою головне речення паралельно з безпідметовим виразом *не буває*: — *Немає,* щоб такі заможні тузи водились Етн. 49.

§ 9. Особливості у зворотах із прикметниками.

Про прикметники в позиції других відмінків та паралельних їм конструкцій див. § 6, Є. Про прикметники при інфінітиві див. § 4, Г.

А. Деякі звороти з прикметником-присудком.

Вказую на деякі прикметники у функції присудковій, де б із літературних виходячи звичок, можна б чекати присудка — особового дієслова: — Найбільше ж величчя української нації *явне* з того, що спромоглась вона видати з себе самобутню літературу Кул. VI, 580. Кохайтеся, коли *вхітні* МВ. II, 132. Я не *годна* співати Гол. Де ж хто *годен* таку роботу за один день зробити? Яв. 114. Будь здорова і щаслива, що мені *пам'ятлива* Чуб. V, 289. Кому то вже така краля *несподобна* буду МВ. На це ми *незвичні* Гол. Не *спроможна* я це зробити ОК. Також прислівник прикметникового походження у функції присудковій: — *Не гнівно* вам нехай *буде*

(з Кулішевих листів). Хто його знає, що воно вагу має для життя: чи власне хазяйствечко доладнє, чи ота промітність — *це не вгадно* Етн. 30.

Відзначаю український зворот, де прикметник *здоров, -ва, -ві* при дієслові 2-ої особи: Самі *здорові* знаєте, як не треба робити. Самі *здорові* пишете, що люди московські не згірші (з Кулішевих листів).

Б. Позиція наголошеного прикметника-атрибута проти означуваного речівника.

Щоб висунути у фразі прикметника, що у функції атрибутивній, мова обминає звичної позиції прикметника, де він безпосередньо стоїть перед речівником, і дає йому позицію менш звичну, ставлячи його не безпосередньо при речівнику: — Пошли ж його ще *ведмежого* дістать *молока* Рудч. І, 134. *У перснях* вона *срібних* руками у стан хибкий узялася МВ. ...та *доччиній* не потурати зраді Є. 108. ...що *народнє* робили *діло* ib. Навчив його, мов сарану, скакати і *голосним* лякати серце *ржанням* Кул.—Гр.

Підносить прикметника й прийменник, коли його повторити і перед речівником, і перед прикметником: — Ой *над* бистрим *над* Дунаєм чорний ворон кряче Чуб. V, 86. Пустіть мене, серце, *до* батька *до* вашого Рудч. І, 82. Той Іван знав в лісі добрі стежки, але він їх туди не водив, лише *по* гущах *по* великих Яв. 204. Старенька вже, а на висках кучері, *в* перснях *у* блискучих МВ. Все *для* свекрухи та *для* старенької Метл. Одягла його *в* червоний *в* жупан дорогий Шевч. 431.

Психічний натиск кладе на прикметнику-атрибуті і позиція його після речівника: — Ой піду я, піду дорогою *широкою,* ой гляну я, ой паду я в колійку *глибокую* Метл. 65. Хто б мав таке слово *пишне* та *красне,* щоб так, як на картині, змалював той манастир Кул. Чорна Рада. Над Марусю нема й кралі *кращішої* Гр.

В. Прикметники з особливими відмінками.

Деякі прикметники мають в українській мові свою особливу, відмінну від російської складню. Подаю такі вживаніші прикметники.

Прикметники *близький, винен, голодний, жадний, заздрісний, свідомий, цікавий* можуть мати при собі ґенітив паралельно з іншими конструкціями: — Близький *смерти, божевілля.* Благородні *хліба* голодні Ном. 953. Жаднúй *помсти* (і — Я *на гроші* не жадний НКл. 34). Заздрісний чужого *добра* (і *на чуже добро*). Свідомий цієї *науки.* Я *того* не цікавий (і — Цікавий, як циган *до бджіл* Ном. 6515). Я *того* (і *тому, в тому*) не винен.

Прикметники *багатий, бідний, щедрий, скупий, здоровий, дужий, гострий, слабий, хворий, гарний, хороший, ласкавий, здатний, ласий, лихий, поганий* та інші ближче означуються зворотами з прийменником *на*, що має при собі ґенітив: — Либонь же ти *на розум* не багатий? Гр. Багатий *на лати* та *на* дрібні *сльози* — бодай не втирать Шевч. Настя така багата *на слово*, що я не мала, коли й промовити до бабусі Барв. Наш пан багатий *на корови, на вівці, на таляри-червінці* Чуб. III, 233. Магнати щедрі *на обіцянки* Стор. 94. Велетні були здорові *на зріст* давні люди Ном. Ти дужчий від мене *на зуби* Шух. 83. Козаченько молоденький *на слова* ласкавий Чуб. V, 392. Була кізка хороша *на вим'я* ib. 1145. *На ноги* слабий НЗап. 107. Славна дівка *на натуру*, пришелепкувата Гр. Довільний був і *на хліб* і *на скотину* і мав ласку від людей Етн. 33. Я *на горілку* не прагнючий Гр. Старий був дуже гострий *на язик* Стор. 193. Гострі були й *на вигадки* ib. 352. Удавсь бистрий *на розум* Є. Бистрий *на очі* Гр. *На ногу* кривий Гр. Чутна я *на ніс* Гр. Темний *на очі, на розум. На обличчя* був препоганий Гр. Як у саду вишня ягідками рясна, молодая дівчинонька *на личенько* красна Гр. *На зріст* височенька Гр. Ти, голубе сивесенький, ти *на крила* рябесенький Грінч. М. III, 184. Ти, козаче молоденький, *на вроду* прекрасний ib. 175. Рости, рости ти, черемхо, тонка, тонка та висока і *на лист* широка Гр. *На виріст* невисокий Ном. 8615. Я *на гроші* не жадний НКл. 34. Ой ти, соловей, ти манесенький, і *на пір'ячко* ти рябесенький, а на голосочок жалібнесенький Чуб. V, 759. Така ж тиха, така й мова, тільки *на брівоньки* чорноброва, а *на личенько* ще й біліша, тільки *на словечко* не вірніша Гр. *На масть* рудий ib. Лихий *на шерсть* ib. Купи мені зелену запаску, щоб я не забула, який ти *на ласку*, купи мені баєвую юпку, щоб я не забула, який ти *на думку* Чуб. V 288. Ласий *на що* і *до чого: До грошей* я не дуже ласий. Шевч. *На ділечко* лінивая невіхна в мене Чуб. V, 701. і *До діла* лінива. *На хитрощі* дівчата здатні Котл. і *До всього* здатний Барв. 264.

Порівн. і звороти з прислівниками прикметникового походження: — Тоді трудно було *на гроші* Кан. Будуть підпрягать (матір), як де буде *на волів* важко Рудч. I, 180. Тут таки й *на землю* довільніш, та й хлопцям буде кращий заробіток Гр.

Думаю, що такий зворот, як — *На гарячку* лежить Ном. 8136 — іде від — Лежить *хворий на гарячку*. Через аналогію очевидно з вказаними зворотами маємо — А жвавий хлопчик при здоров'ю шостачок *на года* Стор. 195.

Паралельно може при деяких прикметниках і інструменталь бути: — Як вишня, як черешня *ягідками* рясна Чуб. V, 24. Грабина висока та *листом* широка Гр. Білолиця, кароока і *станом* висока Пісня. Славний усіма *сторонами*. Ще ти дитя молоде, *розумом* недійшле Метл. 419. Капуста *коренем* корениста, *листом* головиста Гр. Капуста *стеблом* була путяща, а не було доброго видатку Гр. Ой ти, дубе кучерявий, чом *листом* не рясен Чуб. V, 601. Славний *прозою* Квітка вичерпнув свої оповідання з народніх уст Кул. VI, 429.

Паралельно з прийменниковим зворотом, *на* з акузативом, українська мова знає й прийм. *на* з льокативом у таких, наприклад, висловах: — Молоденька та дівчина *на личеньку* красна Чуб. V, 24. Тонкая, высокая, *на личку* біленькая ib. 119. З'їхалися два козаки *на личку* однакі ib. 57. *На листячку* широкая ib. 119. Старий дід був *на виду* червоний, як буряк НЗап. 106. І *на личеньку* рум'яна, і *на стану* гожа Гр. Писарець маленький, *на личку* бравенький Гр. Він був гарний *на лиці* МВ. Народ усе чудний *на виду* НЗап. 31. Проворна, моторна, смілива, *на річах* бойка Кв. *На річах* була собі смирненька Кв. *На річах* такий був гострий, як та бритва Кв. Старі люди знаючіші були і через те щасливіші *на всьому* Етн. 30.

Паралельно може бути й прийм. із ґенітивом у таких, наприклад, висловах: — *З виду* чорнявенька, хороша-прехороша Стор. 54. Бо ти любиш, що красний *із твори* Чуб. V, 253. Чого ти *з личенька* блідная ib. 318. Вишенька-черешенька *з кореня* гладенька ib. 1028. Щоб моя капусточка була *із кореня* коренистая, а *із листу* головистая Ном. 261. Паралельно й звороти з прийменником *в(у)*, що з акузативом: — Росте дерево тонке, високе... *в корінь* глибоке, *в листок* широке Гн. II, Кол. і щ. 78. Рости, виноградойко, барзо буйненько, *в листя* широко, *в коріння* глибоко Гн. г. 231. Приклади ці з західніх говірок.

Вказую на звороти: — Всі вороти *раді з того,* що нема чумака мого: Чуб. V, 1198. і Чи *мною раді* Чуб. IV, 519. Я ж *до тебе* така *вірна,* а ти мені не хочеш сказати Нар. 216. *До діла трудящі, до батька* й матери слухняні ib. 220.

Г. Звороти з прикметниками вищого та найвищого ступеня.

Сучасна літературна мова рясна на такі форми вищого та найвищого ступеня прикметників та прикметникових прислівників: більш веселий, більш широкий, більш численний, більш важко та ін. замість *веселіший, ширший, численніший, важче;* найбільш характерний, найбільш щасливий, найбільш трудний замість *найхарактерніший, найщасливіший, найтрудніший.* — Найбільш трудним є заготовка доброго насіння (з рукопису), замість *Найважче* заготовити добре насіння.

Звороти з *більш* і *найбільш* при прикметниках та прикметникових прислівниках різняться значінням від форм вищого та найвищого ступеня. Слова *більш* часто вживають на порівняння в розумінні рос. скорее; *найбільш* при прикметниках часто йде на означення рос. главным образом: — Це більш довгасте, як кругле. Такі найбільш є характеристичні ознаки цього типу.

Відзначаю й вживані форми вищого ступеня від прикметників дієслівного походження: — Він став *гулящіший* Етн. 38. Старі люди *знаючіші* були ib. 30.

За російською складнею ідучи, вживають часом замість українських відмінних прикметникових форм вищого ступеня із злучниками *як, ніж* або з прийменниками *від, за, над, понад* при відповідних відмінках, — невідмінної прислівникової форми вищого ступеня з ґенітивом: — Задні ноги д о в ш е п е р е д н і х замість — Задні ноги *довші за передні* чи *від передніх* або *як (ніж)* передні. Приклади: — Не найшла дівчини *кращої за цю* Чуб. V, 288. *Багатіші за дядька* того Рудч. I, 92. Є в мене *краща від тебе* Чуб. V, 401. Добра горілка *лучча від меду* ib. 1098. Нема на світі і звіря *лютішого від мене* Стор. 386. Нема *нещасливішої* твари, *як* я ib. Прийм. *від* і при найвищому ступені: — Такий вже він найліпший доктор, *найславніший від* усіх Яв. 12.

Конструкції з прийменниками *над, понад* із акузативом при прикметниках вищого ступеня мають відмінне значіння проти вищенаведених конструкцій. Вони бувають у заперечних фразах і вказують не на вищий, а на *найвищий* ступінь даної прикмети: — *По-над мене* вірнішої на світі не найдеш Чуб. V, 177. Да нема дерева ряснішого *над явора* ib. 439. А *над мене* вірнішої для себе не знайдеш ib. 398. На світі нема розумнішого *над тебе* Стор. 60. Тут може бути й прикметник найвищого ступеня: — Нема парубка *найкращого* по-над Іванка над нашого Пісня. Та нема цвіту *найсинішого* над ту ожиноньку, та нема слова *найвірнішого* над ту дружиноньку Метл. 243.

Зрідка тільки натрапляємо в українській мові на стару конструкцію з ґенітивом при прикметниках вищого ступеня: — Єсть у мене *краща тебе* Чуб. V, 326. А товариш *кращий мене* ib. 249. Також при прикметникових прислівниках: — Уставала я, сестро, *раніш тебе,* пряла я кужіль *тонше тебе* ib. 917. Набирала відеречка *повніше усіх* ib. 153. Молоде орля *вище старого* літає Ном. 7322.

Ґ. Тавтологічні звороти з прикметниками.

Де треба щонайвищою силою відзначити у фразі речівника, прикметника чи прикметникового прислівника, там можна в певних зворотах вжити прикметника того самого кореня, що й підсилюване слово, здебільшого з наростком *-енний, -енький, -есенький:* — Побачите, якого нароблять колоту, читаючи про наші *давнезні давна* (з Кулішевих листів). *Сила силенна* війська. Дивуйся, брате, *дивним дивом* Чуб. V, 917. *Старенна старість* (рос. глубокая старость). Літа його *безліченная безліч* Гр. Чи хто з вас, діточки, доїздив рідненького містечка коли-небудь *ранком-ранесеньким* МВ. Був собі дід та баба *давнього давна* у гаї над ставом Шевч. Встала вона *рано-раненько,* умилася *біло-біленько* Гр. *Сильний-силенний, здоровий-здоровенний, глибокий-глибоченний, старий-старенний і старий-старесенький* та ін.

Як і в тавтологічних зворотах із дієсловами (див. ст. 79), так і в тавтологічних зворотах із прикметниками, прикметник може бути підсилений того самого кореня прислівником, що утворений на зра-

зок речівників у формі інструментальній: — Там такий *голем-голісінький, босем-босісінький* Гр.

Близькі значінням до зворотів тавтологічних є такі звороти, де прикметник або прикметниковий прислівник підсилюється другим, протилежного значіння прикметником із запереченням - префіксом *не:* Біжить вода з-під кореня, та *нехолодна, тепла* Метл. 263. Молодий козаче, *смутний, невеселий* Чуб. V, 869. Були *смутні, невеселі,* тепер раді стали ib. 255. *Тяжко, нелегко* лежати під нею (землею) ib. 141. Чого ти, чоловіче, такий *сумний* та *невеселий?* Рудч. II, 21. Ох *темная* та *невидная* ніченька! *Дурна* була, *нерозумная* дівчина та полюбила козаченька старого. Пісня. Здорова була, дівчино моя, *чужа, не моя,* товаришева Метл. Чого наша Марушка *смутна, невесела* Грінч. М. Ш., 174. Купи черевички, *малі, невеличкі* ib. 172. Ой за гаєм зелененьким тече Дунай *нетихий, бистренький* Метл. Ой *високо* та *ненизько* горіх на ліщині, ой *далеко* та *неблизько* милий на Вкраїні. Пісня.

Д. Самостійний прикметник - атрибут.

Є конструкції, як ото — Дають мені сто червінців, *золотії,* дають мені й парку коней, *воронії* Чуб. V, 529. Дітей заставляє танцювати, а їм за те жменями медянички й усякі горішки сипле, що у шовковому платку, *повнісінький,* на красній ленті на шиї почеплений Кв., — де акцентований, у постпозитивній позиції прикметник-атрибут має форму номінативну і не стоїть у згоді з своїм речівником, — а це надає йому (прикметникові) самостійного характеру у фразі.

Е. Деякі характеристичні прикметникові наростки.

1. Російська літературна мова, коли вона прикметником хоче означити подібність до певного речівникового поняття, додає до відповідного речівникового пня слів-наростків *-подобный, -образный, -видный,* напр. шарообразный, шаровидный, человекоподобный. Ідучи за російською, українська мова і собі держиться такого словотвору і каже »кулепобідний«, »стебловидний« та ін. Українська мова має на означення подібности свої наростки *-уватий, -устий, -астий (-ястий).*

Наросток *-уватий* головним своїм відтінком означає подібність до поняття, що в корені: — зеленуватий, барилькуватий, стебелькуватий, діжкуватий, горбкуватий, звірюватий, підковуватий (рос. подковообразный). *Ямкуваті* очі МВ. Волохи *цигануваті.* Наросток *-астий (-ястий)* крім свого значіння рясноти, як його додати до речівникового пня — гіллястий, квітчастий, вікнастий (що з багатьма вікнами) — має ще й значіння подібности, як його додати до прикметникового пня: — Одлиск *червонястий* майнув по білих стінах. Лев. I, 269. І з речівниковим пнем цей наросток, також наросток *-истий,* можуть дати значіння подібности: кулястий (земля *куляста,*

як кавун Гр.) (зигзагообразный), вилкастий (вилообразный), діжистий (= діжкуватий). Де з речівника не можна творити прикметника з наростками *-уватий, -астий, -истий,* там можна дати описовий зворот: *на взір чого, взором чого, нагадуючи собою що.*

2. Наросток *-енький* має не тільки здрібніле значіння, а часом і відповідає тому значінню, що його має прислівник *досить:* досить довгий, -го, — *довгенький, -ко,* досить частий, -то — *частенький, -ко,* досить високий, *-ко — височенький, -ко,* досить багато — *багатенько,* частіше *чимало.* Де стиль дозволяє, там можна замість »книжка розміром д о с и т ь в е л и к а« сказати »книжка розміром (або *на розмір) величенька* (також *чимала, чималенька).* Приклади: — Я ж хоч був собі *п'яненький,* а в ногах таки *кріпенький.* Гр. Був собі один чоловік *багатенький,* мав собі корів доволі Рудч. II, 167. Бур'янець і *величенький,* та ніхто його не думає полоти Кв. Люди були *заможненькі:* багато було скоту, коней, бджоли НЗап. 107. Певна річ, не всякий стиль дозволяє робити такі заміни.

3. Наростки *-енний, -езний, -енезний, -ючий, -ющий* вказують на дуже високий ступінь прикмети у даному прикметнику і можуть собою інколи, як до стилю, заміняти прислівники *дуже, надзвичайно, страшенно* та ін.: здоровенний, величезний, силенний, довжезний, довжелезний, довженний, височенний, широченний, далеченний, давненезний, чуденний, багатенний, багатющий, злючий та ін. Перші три наростки здебільшого бувають у прикметниках, що дають поняття простору, часу, ваги. Приклади: — Хай одягнеться в сирігське гірке нарікання, підпережеться вдовицьким *важенним* зітханням Кул. — Гр. А морю *широченному,* глибокому, *силенному* води не надаси Гр. А проваллля *глибоченне,* що й дна не видко Гр. Я вже зовсім й *нездуженна* до цього Нар. 146. Це дід *кріпенний* Гр. Пущі *величенні* Кул. VI, 11. *Довженний* цибух Лев. — Гр. *Здоровезний* млин Рудч. I, 137. То *давненезний* дід Гр. Мати і взяла собі в голову, що Антосьо *важнюща* персона, коли й Тимоха проти його ні чичирк Гр. Дівчата все в *білющих* сорочках та в квітках Гр. *Злючих* собак держала Гр.

4. Прикметниковий наросток *-ісіньк-* (діялектично *-ісеньк-)* вказує на найвищу міру прикмети в даному прикметникові чи прикметниковому прислівникові:—*Нестеменнісінький* батько Гр. *Прямісінька* та *рівнісінька,* як струнка Гр. Хазяїн (торбу) взяв, *повнісіньку* червінцями напхав Гр. Ой бував же я та в *чистісінькім* полю Гр. Попав *точнісінько* в ніс. *Даремнісінько* ви, панночко, боялися Гр. Так *дурнісінько* (рос. совершенно напрасно) вилаяла мене Гр. *Достеменісінько* такий віл, як у мене Гр. Він *нічогісінько* не знає (а не »він р і ш у ч е н і ч о г о не знає«, як у нас часто кажуть, виходячи з російського »он р е ш и т е л ь н о н и ч е г о не знает«).

Також у займенниках: — На *самісінькому* кінці (рос. как раз на самом конце). Це ти брехню провадиш, бо *ніхтогісінько* не чув і не бачив такого Гр.

Цей наросток, як видно з прикладів, значінням відповідає прислівникам *зовсім, цілком, як раз:* — Він тут *зовсім чужий* = Він тут

чужісінький. Замість — Листок виростає *як раз* коло *самого* вершечка — можна: — Листок виростає коло *самісінького* вершечка.

Вказані в 2, 3., та 4. пунктах наростки не до всякого надаються стилю: стиль набірає від них своєрідного емоціонального відтінку.

5. Вкінці вказую на прикметникові наростки приналежности *-ин, -ина, -ине; -ів, -ова (-ева), -ове (-еве)*. Наростком *-ин* творяться прикметники від речівників жіночого роду і від тих речівників чоловічого роду, що з кінцевим *а:* Ольга — *Ольжин, -а,- е,* тітка — *тітчин, -а, -е,* Петриха — *Петришин, -а- е,* Мотря — *Мотрин, -а, -е,* Маруся— *Марусин, -а, -е;* Ярема — *Яремин, -а, -е,* Гонта — *Гонтин, -а, -е,* сусіда — *сусідин, -а, -е,* але староста — *старостів, -това, -тове*. Відмінно від російської мови маємо перед наростком *-ин* перехідне м'якшення велярних шелестових: *г — ж, к — ч, х — ш*. Прикметники приналежности з наростком *-ов (-ев-)* творяться від речівників чоловічого роду з кінцевим шелестовим звуком і з кінцевим о*: дядьків, -кова, -кове, татів, -това, -тове; кумова* хата це хата, що належить до кума; *кумина* хата належить до куми.

По-українському не кажуть левиний, а *левовий:* — Навчав Галю послать брата *левового* молока дістати Рудч. I, 135. У Куліша — Потрощи їм зуби, криваві щелепи левині — слова левині вжито, думаю, під впливом російським.

Прикметники з вказаними наростками дуже великого в народній мові поширення і заміняють часто вживаний у сучасній літературній, а дуже мало народній мові властивий ґенітив приналежности (genitivus possesivus) — див. § 13: — Оце, каже, *попова* хата, це — *Трохимова,* а це *кумова,* а це *сусідина* Рудч. I, 174. То не вогонь паше, то лице *Мотрине* Мир. — Гр. Проситься до бабки, до *вітрової* матери Рудч. I, 82. Вона була *місяцева* мати ib. 83. Стоїш коло *старостової* хати Грінч. М. Ш., 566. *Дідова* дочка пряде, а *бабина* з хлопцями гуляє ib. II, 61. *Кумина* хата горіла, а твоя тітка руки нагріла, от ми й родичі Ном. 9347. Поночі рвав огірки в *кумовому* городі Гр. Б'ють Хому за *Яремину* вину. Приказка. *Сестрина* одповідь ще більше і ще гірше мене розлютувала Стор. 406. Замість предської поганської віри ширив Девлет Гирей у своєму ханстві віру *Магометову* Кул. VI, 40. *Кононенків* чесний поїзд валкою несеться Гр. Первий же двір *свекорків,* другий же двір *батеньків* Гр. Не так було у нашої Марусі, *Наумової* та *Настиної* дочки Кв. Розсердивсь за ції *бабусині* речі. Кв.

Про прикметники дієсловного походження, їх наростки, див § I.

§ 10. Деякі особливі звороти з займенниками.

1. Займенники-прикметники *(о) той, (о) та, (о) те* українська мова знає не тільки у виразно вказівному значінні. Вона їх уживає й на те, щоб сильніше відтінити певного речівника у фразі, конкретніше виразити його, як щось знане. Займенник тут почасти й зберігає свій вказівний характер:[81] — Де *теє* у Бога літо, а він вже косу клепа. Ном. 2614. Пішлись тоді Катрі *оті* ранки довгії і *ті* вечори ще

довшії МВ. Найбільше цей займенник буває в порівняннях, де їх мова вживає на те, щоб конкретизувати, унаочнити певне поняття: — Усе розвіялось, як *та* роса Стор. 210. На річах такий був гострий, як *та* бритва ib. 222. Так людей жене, як *тих* волів МВ. Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як *тая* лебедя МВ. Так жалібно, як *тая* сопілочка заграла Кв. Вихиляється, мов *той* молодий ясенок Кв.

Крім вказаної препозитивної позиції цей займенник може мати й менше звичну позицію постпозитивну. Така менше звична позиція ще підсилює відповідного речівника: — Аби то *чарку ту* випить Етн. 44. Прилітає той син, *сонце те,* й говорить Рудч. I, 83.

Підсилює відповідного речівника й займенник *який, -а, -е:* — Венера поїхала в своїм ридвані, мов сотника *якого* пані. Котл. Тюрма... наче мара *яка,* стояла... над горою. Мирний. Було, як глянеш на ту дорогу, то неначе куншт *який* — так гарно. Стор. Мати... вже раді, як получу карбованця *якого* та їм дам. Тесленко. Знизу, мов з *якої* прірви, часом виглядали зорі. Васильченко.[82] Займенник *який* має тут неозначений характер займенників *якийнебудь, якийсь.* Проти займенника *(о) той,* що зберігаючи почасти вказівний відтінок, конкретизує відповідного речівника, займенник *який* узагальнює тут певне речівникове поняття і здебільшого буває в порівняннях. Позиція цього займенника здебільшого постпозитивна.

2. Відзначаю займенники *хто, що, який* у значінні неозначених займенників *хтось, хтонебудь, щось, щонебудь, якийсь, якийнебудь:* — Де ж таки *хто* чував, щоб дитина так незвичайно з питимою матінкою поводилась М. В. Як куди *хто* їде конем або возом то... Гол. Може *хто* вас налаяв МВ. I, 11. Як би *з ким* сісти, хліба з'їсти Шевч. Може *хто* звістку подасть Гр. Чи *що* зроблю, куди піду — завжди серце в тузі Чуб. V, 277. Розпитує, чи нема де *якого* нетяги Рудч. II, 8. Ізлізу на яке-небудь дерево, щоб звірюка *яка* не напала на мене ib. 157. Що одну половицю (яйця) з'їсть *який* звір, то вже той чоловік з другої половиці, що не пропала, не має своєї пари Яв. 3. Пор. вище у I. пункті *який;* пор. у § 19 *де, куди* в розумінні *денебудь, кудинебудь.*

Займенники ці в указаному значінні здебільшого мають місце у фразах питайних (Чи *хто* прийшов?), гаданих (Може *що* буде), у реченнях підрядних, що здебільшого постали з питайних або гаданих (Розпитує, чи нема де *якого* нетяги. Подивлюся, може *кого* побачу) тощо.

3. Плеонастичне *воно, його.*[83] Займенник *воно* може мати значіння неособове, як німецьке es, французьке il. Це буває у фразах підметових і безпідметових: — Де *воно* така школа? Гн. 15. Піду подивлюсь, хто *воно* таке ib. 9. Що *воно* за мара така? Стор. 178. *Воно* украв хтось (сокиру) Гр. Що *воно* за нечиста сила завелась наниві? Рудч. II, 195. Що *воно* за панночка така гарна ib. 47. *Воно,* бачите, жаліє мене мати Гр. *Воно* хочуть зо мною он що зробити Гр. Як би з ким сісти, хліба з'їсти, промовить слово, то *воно б* хоч і якнебудь на цім світі, а все б таки якось жилось ib. Паралельно

є й звичні звороти з займенником *це:* Хто *це* прийшов? Пор. російське — Кто это пришел?

Відзначаю й неособовий характер займенника *його,* здебільшого у фразах питайних: — Отаким, як я, то як *його* завчаться? Кан. Як би *його* узнать (що воно за панночка) Рудч. II, 47. Як таки *його* зелену жабу за дружину брати? ib. 100. Хто *його* знає, що воно вагу має для життя: чи власне хазяйствечко доладнє, чи ота промітність — це не вгадно Етн. 39.

5. Даю на увагу вислів — Чом їх не впинив *ніхто розумний* Кул. VI, 505.

Про займенники див. також у § 12. Особливості роду. Про займенники у функції злучних слів див. § 17.

§ 11. Деякі звороти з числівниками.

1. При числівниках номінативно-акузативної форми *дві, три, чотири* українська мова широко, трохи не по всіх своїх говірках, зберігає давні форми двійного числа від речівників жіночого та ніякого роду (neutrum).: — Мила потопала, *три слові* сказала Грінч. М. Ш., 265. *Три школі, дві корчмі.* Кан. *Три рибі, чотирі корові, дві лямпі.*[84] Пир. Через *три хаті* Гн. 33. Коли прилетіло *дві вороні* та зачали клювать, то й подохли Рудч. II, 181. *Дві вороні* наїлись однії коняки ib. 182. Забрав серебра зо *дві відрі* Гол. А *три вербі* схилилися Глібів. Я б дав *дві зимі* за одно літо. Приказка. Але: — Було то таких *три жінки* Рудч. I, 105. Як улюблявся парень на *дві дівки* ib. 184. На всі *4 ноги* Гн. 59. Жив дід та баба, а було в їх *дві дочки* ib. 29. *Дві бочки* Кн. *Дві руки* Пир.

У західніх говірках форми двійні і в речівниках із пнями на *г, к, х:* — *Дві нозі, три дорозі* Гол. Набрав води у *три фляшочці* Шух. 108. Були *три донці* ib. 71. Була баба стара і мала *дві доньці* Яв. 238.

Звороти з числівниками *дві, три, чотири,* де речівники підпадають так званому перехідному м'якшенню (велярні *г, к, х* перед закінченням двійні *і* (< ѣ) чергуються: *г — з, к — ц, х — с)* не є в українській мові факт загальний; знають їх здебільшого західні говірки, та й там помітна розбіжність: — *Три бутельці* вина Яв. 38. і *три фляшки* вина ib. *три трісці* Яв. 113 і *три тріски* ib. Були дід та й баба та й мали *дві дівки* Яв. 235. Натомість за загальноукраїнське явище можна вважати давні форми двійні від речівників, що в них пні не мають кінцевих *г, к, х.*

Не в зворотах із числівниками українська мова зберегла давню форму двійні у вислові *в очу:* — Орди кочували тоді *в очу* Польської Речи Посполитої Кул. VI, 56. Панські дворяне були *в* його *очу* ті ж вільні люди, що й він сам ib. 158. Дивись у воду, поки *в очу* тобі стане недобре Гр. Мигтить *ув очу,* мов проміння Барв. 253.

Про звороти з числівниками в акузативній формі при перехідних дієсловах див. при дієсловах, ст. 73.

2. Відзначаю звороти з числівниками збірного значіння *двоє, троє, четверо* і д. в сполученні з назвами дорослих осіб обох родів, з назвами тварин і речей: — Як напало на мене *семеро перекупок,* то ледві одгризлась Гр. Дивиться — *одинадцятеро дочок* Гр. Прийшло до нас *троє гостей* Гол. *Четверо коней* веде Чуб. V, 46. *Четверо яблучок* котяться Гр. Зроби мені *троє діл* Рудч. I, 145. Твої хорти *дев'ятеро дверей* прогризли ib. Твої хорти *восьмеро дверей* прогризли Нар. 341.

Де речівник є поняття збірне або матеріяльне (рос. вещественное), там він у формі ґенітива в однині: — *Двоє хліба* з'їли. Яв. 38. Намочила *троє шмаття* ще від понеділка Чуб. V, 1151. *Дев'ятеро скоту* із кашари на вибір займала Метл.

§ 12. Особливості роду.

1. Де нема потреби визначити певний рід, чоловічий чи жіночий, а мова взагалі про людину мовиться в її збірному значінні, або коли невідомо, за кого говориться, за чоловіка чи за жінку, то прикметник або займенник-прикметник, правлячи за підмет або прямий предмет, стоїть у формі ніякого роду: — Зраділо *мале* й *велике* Гр. Що *старе,* що *мале,* що *дурне* Гр. Як багатий скривиться, то *всяке* дивиться Ном. 1601. *Всяке* знає, що й досі козацькі пісні співає сільський люд Кул. VI, 209. *Всяке* читає їх смакуючи ib. 449. *Всяке* знає, чого та хата не кінчається Етн. 45. *Кожне* розуміє, яка то велика в письменстві сила є. *Убоге* не живе, а тліє. Приказка. *Всяке* знає, що коли декілька чоловіка одну роблять роботу, то пісня помагає Є. 27. Вони (панки) заходять часто з чужими людьми у розмову, а *своє* то б'ють так, як великі пани МВ. *Те* воду возить, *те* глину, ті кружками місять Етн. 45. Прямо подивись, то *таке старе* видає, а луза насіння трьома зубами і воює. Кан.

2. Займенник ніякого роду *воно* може означати невідому особу: — Хто ж це в мене їх (коноплі) підчистив? *Воно* й бере, та не заразом, а потрошку... Коли б мені його піймать та провчить, — *воно* б тоді одсахнулося Гр.

Займенником ніякого роду *воно* відтіняємо й свою прихильність до особи, що її цим займенником відзначаємо: — Гомонить він (чоловік побравшись) до мене, а я усе мовчу. *Воно* поміж народом пленталось та й бачило доволі, так і говорить до мене, а я усе соромляюсь Барв. 4.

Займенник ніякого роду *воно,* як і прикметник і займенник-прикметник у формі ніякого роду, може й відтінок непошани, презирства віддати: — Та де ж таки йому за писаря ставати? *Воно* ще таке молоде та дурне Гр.

3. Сюди гуртую й займенника *щось,* що вказує собою на цілковиту невизначеність підмета, зокрема і роду його: — З двору виїхало *щось* судове Кул. VI, 456. Це *щось* заїзже Барв. 209. Пороз-

грібає *щось* їх за ніч Етн. 32. Чуємо *щось* наче пішло у світлицю... і назад ще не йшло ніхто ib. 31. Іще сонечко не приходило, *щось* до мене та приходило. Пісня. *Щось* прийшло і черешні обірвало Яв. 48.

§ 13. Ґенітив приналежности (genetivus possesivus).

1. Ґенітив приналежности (gen. possesivus). Такі звороти, як твори Шевченка, теорія Дарвіна, таблицяЛіннея, гніздо птахів, хата тітки, тобто такі, що в них приналежність виражена речівником у ґенітивній формі, невластиві українській народній складні, — треба казати *Шевченкові* твори, *Дарвінова* теорія, *Ліннеєва* таблиця, *пташаче* або *пташине* гніздо, *тітчина* хата. Див. приклади на прикметники приналежности з наростками *-ів, -ин* § 8, Е. 5.

За одну з особливостей Гоголевого стилю В. Істомин має прикметника приналежности замість відповідного речівника в ґенітиві: — Я побежал на воеводин двор (Т. Бульба).[85]

Проте і ґенітив приналежности може мати місце, і передусім там, де кілька ґенітивів приналежности, що в'яжуться з одним речівником, ідуть один за одним: — Твори *Шевченка, Куліша, Франка,* також: твори *Шевченкові, Кулішеві, Франкові.* Далі, коли прикметник приналежности від відповідної власної речівникової назви дав би важку на вимову форму, напр., твори *Квітки-Основ'яненка,* хоча й можна казати *Квітчині-Основ'яненкові* твори. Ґенітив приналежности можливий і там, де він комбінований, тобто де з ним в'яжеться прикметник або йменння хресне: твори *великого Дарвіна,* поезія *Тараса Шевченка.*

Ще кажуть — більше по західніх говірках: *Ольги* хустка, *батька* кожух, *вдови* дочка, — тобто ґенітив приналежности має тут позицію препозитивну. Приклади: — Доброго *батька* дитина Метл. 234. Ой не сватай *вдови* дочку, хай дівкою ходить Гол. II, 309. Там якось *огородника* дочка зловила ту коробочку Чуб. I, 182. Бо я свого *пана* коників пізнала Чуб. II; 243. Біжи, біжи, кониченьку, в *тестя* двір Метл. 183. Вода пливе просто в *купця* хату Чуб. II, 138.[86] Там мого *миленького* будиночки видно Чуб. V, 417. Це ж моїх *сестриць* дорогі намиста ib. 738. То ж не моєї *матінки* голос Рудч. II, 40. Приходить до *сонечка* дворів Шух. 66. Висока довгобраза крамариха, товстого *крамаря* жінка Мир. — Гр.

2. Інші від речівників залежні ґенітиви. Препозитивну позицію може мати не тільки ґенітив приналежности, а й усякий інший від речівника залежний ґенітив: — Вже в його (Чарнецького) жовніри вонтпити починають, великого *крови* розливу жалкують Кул. VI, 288. Зібралися до тебе *усіх язиків* люди ib. 496. Де матінка плаче, там *сліз* річка тече, де плаче сестриця, гам *слізок* криниця Чуб. V, 835. Одного разу підхожу *городу* стежкою до хати МВ. Ясного *неба* одкид ib. Пор. також із прийменником: — Що ти, з *рути* квітка, так дуже зів'яла Чуб. V, 140.

У багатьох сучасних літературних зворотах залежний від речівника ґенітив — не тільки ґенітив приналежности — природніше було б замінити, де не міняється значіння вислову, відповідним прикметником, інфінітивом, описовим зворотом, тощо, отже замість: тіло р о с л и н и, відхід п о ї з д у, способи з б и р а н н я матеріялу, спосіб п і д н е с е н н я продукції, утворення к л і т и н и і д. і д. — краще: — *рослинне* тіло, *коли відходить* поїзд, способи *збирати* матеріял, спосіб *піднести* продукцію, *як твориться* (утворюється) клітина і д. Замість: — Чи не можемо простежити початок утворення тіла рослини (з рукопису) — природніше: — Чи не можемо простежити, *як* (або *коли,* де відтінок часовий) *починає творитися рослинне* тіло. Певна річ, ґенітивні конструкції тільки тоді можна замінити іншими відповідними, коли заміна не впливає на значіння вислову, в противному бо разі про заміну мови бути не може. Пор. »мова поезії« — і »поетична мова«, »значіння подібности« і »подібне значіння«.

Див. § 4, ґ; § 5, де дано приклади на заміну залежних від речівників дієслівних речівників на *-ння, -ття.*

Російське »прежде окончания года, срока« можна перекласти українським »перш, як рік (термін, реченець) вийшов«.[87]

Де в склад поняття, що в ґенітиві, входить поняття означуваного слова, там ґенітив може мати паралельний зворот із прийменником: »міста *України«* і »міста *на Україні«; »українські* міста« — ширше поняття; »почуття *людини«* і »почуття *в людини«, »людське* почуття« — ширше поняття. Замість »Радомиський п о в і т К и ї в щ и н и« краще »Радомиський повіт *на Київщині«,* людність *»Росії та України«* ширше поняття (уся людність), як »людність *у Росії та на Україні«* (не вся людність). Пор. Збагачені перед очима *у вбогих* попів унити вже тим самим робились народу ненавидними Кул. VI, 341.

Замість ґенітива, що залежний від речівника, поетична мова вживає інколи сурядної (паратактичної) будови, де залежне речівникове поняття виражене в тому самому відмінку, що й означуване слово, — див. § 15.

§ 14. Особливість у вживанні датива.

У народній мові інколи подибуємо конструкцію з дативом там, де літературна мова здебільшого вживає прийменника *у(в)* із ґенітивом.

Про такі конструкції з дієсловами, як *брати, видирати кому,* див. при дієсловах, § 6, ст. 71.

Приклади: — Язика не поверне, наче він *йому* повстяний Ном. 11736. Я *їм* був у кумах Шух. 74.

Пани б'ються, а *мужикам* чуприни трясуться Приказка. Хто мастить, *тому* віз не скрипить Приказка. Ноги *йому* без стремен так теліпаються Кв. Пика *йому* не вмита, волосся розкудовчене

Кв. Він як угледів дівчину, аж очі *йому* засвітились МВ. І брови *йому* чорні і уста червоні МВ. Помер *їм* батько. Руки *їм* довгі, тонкі, як цівки Лев. Очі *йому* веселі й бистрі МВ. Голова *йому* нечесана, чуб непідголений Кв. Щоб моєму *миленькому* волики пристали Чуб. V, 403. Вже *вдівоньці* пшениця поспіла ib. 856. Це родич нашій *паламарці* Котл. Колядники беруться за руки, топірці в руках *їм* Гн. Кол. і щ. II, 331.

В останньому уривкові, де при дативі є речівник-підмет, датив місцями набирає значіння приналежности. Виразніший відтінок приналежности датив має в такій, наприклад, фразі: — Це родич *нашій паламарці* Котл.

§ 15. Деякі сурядні (паратактичні) сполучення.

Паралельно з зворотами гіпотактичними або підрядними, тобто зворотами, де одно слово або сполучення слів залежить від другого, можуть у певних випадках, переважно у мові поетичній, мати місце й звороти паратактичні або сурядні, де одно слово або сполучення слів не стоїть у залежності від другого.

1. Паралельно з ґенітивом приналежности і взагалі з кожним від речівника залежним ґенітивом, також паралельно з відповідним прикметником може бути така сурядна будова, де замість ґенітива або відповідного прикметника маємо речівника в тій самій формі, що й означуване слово: — Вези мене *до матери до двора* (= до матери двора, = до материного двора) Чуб. V, 894. Посміялись з *козаченька з хорошої вроди* Метл. 86. Мужик аж *до ніг до знахурки* припада Кв. Ой сяду-впаду *у батенька у саду* Метл. 225. *З* правої *руки з* мизинного *пальця* щирозлотий перстень ізняв ib. 387. Там *на дубі на вершечку* Чуб. V, 101. Нема ж мого *козаченька* і *женихання̀чка* ib. 310. Ув однім дворі *на горищі на хаті* Денис знайшов пояс хороший Кв. Упала зозуленька *на хаті на стрісі* Чуб. V, 962. *Край* синього *моря* та *край бережечка*... ib. 297. — У наведених тут прикладах речівник, що міг би мати форму речівника-ґенітива або форму прикметникову, має здебільшого позицію препозитивну, рідше позицію постпозитивну. Де його позиція препозитивна, там він може зв'язатися з відповідним речівником того самого відмінка займенниками *його, її, їх*: це підносить момент залежности між паратактично сполученими зворотами: — Послухайте моєї *тітки, її* старечої та розсудливої *мови* (= старечої та розсудливої мови моєї тітки) Гр. Щоби гори розкопати, ліси порубати, щоби видко *до милого* та *до його хати* Пісня. Терла б я лавки, щоб були гладкі, все *для свекорка* та для старенького та *для приїздоньку його* Метл. 126. Пор. нім. народнє die Marie ihre Schwester, що відповідає літературному Mariens Schwester. Пор. також рос. Рассмотрение *в Государственном Совете, в* общем *его собрании* представлений министров внутренних дел и юстиции.[88]

Із деяких поданих у цьому пункті прикладів видно, що між паратактично сполученими зворотами можливі й сурядні злучники *та, і*.

У вказаних зворотах, виходить, особа або річ та її власність, матеріяльна чи нематеріяльна, однаково самостійні у фразі.

Паралельно з такою сурядною будовою фрази, як ото — Послухайте моєї тітки, її мови — можлива й залежна будова фрази, де замість другої частини паратактичного сполучення, що з займенником *її, його,* є підрядне речення, де підмет займенник: — Послухайте моєї тітки, що вона говорить, також звичне: — Послухайте, що моя тітка говорить.

До паратактичних конструкцій належать і такі випадки: Приорався Семен *до межі до бору* (= до межі в бору), пустив воли на діброву, сам пішов додому Чуб. V, 404. Ой приїхав милий *із поля з орання* (= з орання в полі), а його ж мила *із корчми з гуляння* (= з гуляння у корчмі) ib. 406. Див. Зап. III. Явище це зберігає народня поетична мова.

Паратактичні звороти, де входить означення міри, числа: — Поставив *кониченьки* всі *три пари* різно Чуб. V, 284. Ночували *нічліжники тридцять чоловіка* Нар. 9. Чи він, чи не він, не можна й пізнати; сухий, блідий, бородою заріс, *голова* уподовж *половина* виголена Кв. Будеш його годувати *цукром головою* (=головою цукру) Чуб. 68. Також часто вживаний вислів *парою кіньми*: — А з *парою кониками* не водитися ib. 529. Слова на означення міри, числа мають тут у величезній більшості позицію постпозитивну. Спочатку думка спиняється на тому, що ближче, безпосередніше сприймається, а тоді переходить на означення частини його. Див. Зап. III, 250. Думаю, що в такому звороті, як *парою кіньми,* де слово на означення числа має позицію препозитивну, форма *кіньми* могла постати через вплив форми *парою.*[89]

2. Народня поезія широко застосовує такі паратактичні сполучення:—Ростіть, ростіть, *огірочки, широкі листочки* (= широколисті огірочки, огірочки з широкими листочками) Чуб. V, 282. Ой у полі *конопельки, верхи зелененькі* (= зеленоверхі конопельки) ib. 418. Ой коню мій, *коню, золотая гриво* (= золотогривий коню) ib. 130. — Ознака певної речі виражена тут речівником із прикметником; останнім двом словам може в гіпотактичному сполученні відповідати зложений прикметник: широкі листочки = широколисті.

Також із злучником: — Ой у полі *криниченька* і *холодная вода* (= криниченька холодновода) Чуб. V, 285. А де вона його породила? В зеленій діброві, та не дала йому молодому *ні щастя, ні долі* (=щасливої долі) ib. 968. Паратактичні звороти з злучником мають у Потебні таке пояснення: »Він (злучник) вказує на суб'єктивну послідовність сприймання, на виразний вияв повільности, з якою акти мислення ідуть один за одним«. Зап. III, 281.

До паратактично сполучених зворотів гуртую й такі зложені слова, як: — Потеряв я *щастя-долю* (= щасливу долю) через молодиці Чуб. V, 478. Мене покидаєш з *мислями-сльозами* (= сліз-

ними мислями) ib. 287. Купи, сину, *дротянку-нагайку* (= дротяну нагайку) ib. 730. *Нагайка-дротянка* з кілка не вбуває Чуб. V, 494. На їй *плахта-черніточка,* сама, як квіточка. Пісня. Ой там Ганночка гуляла, *жемчуг-намисто* обірвала Чуб. III, 189. Див. § 22. Сполучені несинонімічні та синонімічні слова.

3. Від паратактичного сполучення слів переходжу до паратактичного сполучення реченнів у зложеній фразі: — Ой в полі билинонька, нею вітер віє Чуб. V, 382. Пливе щука з Кременчука, луска на їй сяє ib. 13. Ой у полі билина, вітер нею хитає ib. 74. А під листом трава зростом, нею вітер гонить ib. 209. Ой у полі билина, її вітер колише Метл. 78. Зв'язок між вказаними реченнями держить особовий займенник: — Ой у полі билина, *нею* вітер віє.

Також із сурядним злучником: — Прийшов до них чоловік із города, *а* він того літа ходив у Київ, та й каже... Кв.

Менший зв'язок мають з собою паратактично сполучені речення там, де займенника нема: — Береза сухая, вершок ісхилився Чуб. V, 27. Ой у дядька хороша жінка, *Бог йому дав* Грінч. М. III, 53. Уже коло другого села стрічаю знакомого музику, *Дерев'янкою прозивають,* бо в москалях здобувся рани Барв. Ой в полі криниця, *чуть вода блищиться* Чуб. V, 39. А тут трохи погодя і прийшла до неї жінка, *уся голова обв'язана* Кв. 194. Навівши відповідні приклади із народньої російської мови, Потебня каже: »Отже у нижчих верствах російської мови була і є споконвічна течія, що віками не виступала назовні у цсл. та слов'яноруських перекладних і перейнятих пам'ятниках, що знов ховається у новій російській книжній мові. Як би сприятливі умови, то з цієї течії міг би влитися в літературну мову і закоренитися в ній відносний зворот без відносного займенника та злучника«. Зап. III, 327.

На увагу даю й такі сурядні речення: — Тисові сінці, яворові східці, ходить ми по них молода княгиня, *на тій княгині* кований пояс, *на тім поясі* золоті ретязки Гол. III, 4.[90] Також із сурядним злучником *а*: — Й а в полі, полі, ближче дороги стоять намети з білого шовку, *а в тих наметах* стоїть постільце Kolb. Pok. I, 113.[91] У вказаній конструкції речівник першого речення повторюється в потрібній формі у другому реченні, де він може мати при собі вказівного займенника.

4. Відзначаю такий уживаний у народній мові тип паратактично сполучених реченнів: — Ліг спати коло вікна і *чує, двоє домовиків гомонять* Нар. 112. Жде він, що з цього буде. Аж *бачить, якийсь чоловік гонить силу звір'я* ib.11. Чую, щось гуде. З погляду літературної мови, де залежні речення зв'язані злучними словами, такого типу злука дає враження пропущеного злучника *що.* Вказаного типу речення не спадаються з тими сурядними реченнями, що їх писана мова відмежовує двокрапкою. = *Бачу: іде щось* і *Бачу, іде щось* не є те саме. В першому прикладі довше спиняємося після першого речення *бачу*: стосунок між реченнями в інтонації

сурядний. У другому прикладі між реченнями коротша павза, а інтонаційний стосунок залежний.

Рясно знає народня мова і такий тип фрази, де в попередньому реченні нема того дієслова, що з ним повинно б в'язатися наступне речення: Ой вийду я за ворітечка, да рине вода, рине Метл. 243. (= бачу, що рине вода). Ой піду я темним лугом, оре милий своїм плугом Метл. 57. або... лугом: оре милий своїм плугом. Підійду я під віконце, мати горох варить Метл. 8. Ой ізвівши, на коника сівши: зоставайся слави набирайся Метл. 15. Так пішов по селах: що в світі діється Яв. 29. Летить орел понад морем: подай, море, пити Метл. 64. Получивши Грицько гроші з великою радістю, вивернувши рибу: що хочете, купче, те й робіть Март. 105. — Така лаконічність дає силу висловові. Це використовує Куліш: — Прочули, що він (Самійло Зборовський) собі живе без діла, і знавши його славним лицарюгою, закликали через посланців до себе на Низ: вчинимо тебе низовим гетьманом Кул. VI, 108. — Також із сурядного значіння злучниками: *аж, коли* та з підрядними *чи, який* та ін.: Ішов москаль із служби, — аж у лісі стоїть хатка Нар. 387. Чоловік приходить на місце, аж телиці нема Шух. 209. Ідуть та йдуть, коли стоїть хатка у гаї Нар. 339. Треба на спиток взяти біли, яка то вона буде Гр. Калину ламала, до серденька клала, чи не перестану тужити Чуб. V, 274. А я піду до дівчини, чи змита головка ib. 128. Коронний гетьман послав до дніпрових козаків: чи велика гординська сила Кул. VI, 84.

Виходячи з указаних паратактичних конструкцій, можна обминути важкий той характер зложених фраз, що надто б'є в очі у сучасній літературній мові. Наводжу зразок із рукопису: »Ці рослини ботаники так і називають нагонасінними і лічать їх найпростішими з квіткових рослин, позаяк у них немає ні зав'язка ні оцвітини, що й стверджується геологією, яка показує, що ці нагонасінні старіші за більш удосконалених окритонасінних«. Чи тож є потреба оті речення, що окремими думками в різні розбігаються сторони, скупчити в одній фразі? У протилежність до цієї фрази даю зразковий уривок із народніх уст, де нема тієї складної залежности: — »Коли прибіга ближче, — аж стоїть хата, сама собі в степу, і світло світиться в тій хаті, і нема коло тієї хати ні тиночка кругом двору, ні хлівця, ні кошарочки, ні повіточки, — нічого не було, сама тільки хата. Він убіг у ту хату, коли дивиться: у хаті труна закрита, світло горить і нікогісінько нема в хаті...« Март. 192.

Певна річ, думка ширшаючи, глибшаючи, складнішаючи, вимагає й складніших висловів, щоб виразити себе, і легкість літературної мови не може дорівнювати легкості народнього вислову. У мовах культурних націй заміна старих сурядних конструкцій новішими підрядними є факт проґресивний: де менш розвинена думка вбачає незалежні явища, там розвиненіша думка шукає за-

лежности і знаходить її. Тим то і підрядні злучні слова (тим то, через те що, дарма що та ін.) новішого походження, як сурядні (а, і та ін.). Проте сучасна літературна мова надуживає, вносячи важку й неприродню залежність там, де її можна обминути і цим наблизити легкість літературної мови до легкости народнього вислову. Це перша і неодмінна умова краси та легкости стилю. Важка та вищенаведена фраза дається хоча б так розбити: »Ці рослини ботаники мають (чи вважають) за найпростіші з квіткових рослин, бо в них нема ні зав'язка, ні оцвітини. І геологія це потверджує. Вона вказує, що голонасінні старіші за досконаліші окритонасінні«.

§ 16. Спосіб піднести речівника у фразі.

1. Де у фразі є потреба піднести підмет, там мова висовує його наперед, повторюючи його особовим займенником *він, вона, воно, вони*: — Ой *синяя ожинонька, вона* льону не пов'яже, ой *чужая чужинонька, вона* правдоньки не скаже Метл. 60. А що вже *опікуни тії,* то *вони* мені допекли Пир. А вже *тії воріженьки,* правду *вони* кажуть. Пісня. Пор. § 17, п. 38.

Замість особових займенників можуть бути займенники вказівні *цей, ця, це*: — *Вільшина,* то *вона* м'яка, а от *берестина,* то *це* дерево стекле (тверде, міцне) Гр. *Чорна комашня,* то *ця* не кусається, а оця руденька — то клята куслива Гр. Відзначаю тут слівце *то,* що підсилює підмет і що здебільшого знане у фразах, де є протиставлення. Пор. нижче § 17, ст. 118.

2. Так само й предмет, де є потреба відтінити поняття, що в йому, мова висуває наперед у формі номінатива; за предмет править тоді особовий або вказівний займенник у відповідному відмінку: — ...бо вже її *дочка Оксана,* як діждемо різдвяних м'ясниць, то буде *їй* шіснадцять год Кв. (= Як діждено різдвяних м'ясниць, то її *дочці Оксані* буде шістнадцять год). *Отой хліб,* що з гамазеїв добрі люди розібрали, чи не треба б *його* поповнити Кв. І *самий запеклий харцизяка...,* і *в того* рука не підніметься, щоб зло яке зробити дитині Кв.

Порівн. цю конструкцію з французькою: Notre vie, tantôt nous *la* subissons, tantôt nous *la* faisons.

Вказані тут у пп. 1 та 2 явища пор. із. явищами у § 15, п. 3.

3. Де треба відтінити зворот із речівником на означення місця, там його підсилюють прислівником *там, туди* або іншим відповідним: — Ой *у полі,* широкім роздолі, там стояло чотири дубочки. Пісня. *В однім вершечку, там* дзвони дзвонять Гн. Кол. І щ., II, 101.

4. Відзначаю таку конструкцію зложеної фрази: — Я знаю, мій милий, *нагайку, з якого вона дроту* Чуб. V, 723. (= Я знаю, м. м., *з якого нагайка дроту*). Зна тільки *города* розпитувати, *на які їй іти* Кв. Послухає *моря, що воно говорить* Шевч. Великого стоять ці оповідання тим, що живописують *наших селян, як вони есть*

перед нашими очима Кул. VI, 439. Дуже тії помиляються, що не бачивши *сільського люду, як він поводиться* поміж собою, взяли тії (М. Вовчкові) оповідання за якісь поеми з народньої жизні ib. 439—440. Набріхано *про дівку, що вона підсліпа,* а вона дуже бачуча Гр. Розкажу вам казку *про* лісового *царя Оха, який він був* Рудч. II, 107.

Від звичної літературної конструкції, де підрядне речення в'яжеться з дієсловом головного речення, ця конструкція відбігає тим, що в ній у головному реченні за предмет при дієслові править той речівник, що в звичній конструкції є за підмет у підрядному реченні, а натомість за підмет у підрядному реченні є особовий займенник: — ...оповідання... живописують *наших селян,* як *вони* єсть перед нашими очима = ...оповідання... живописують, які є *наші селяни* перед нашими очима. У цій отже конструкції одно поняття виражене двома формами: і речівником-предметом у головному реченні, і займенником-підметом у підрядному реченні — а таке його подвійне визначення підносить його у фразі. Пор. у цьому параграфі вищевказані споріднені явища.

§ 17. Особливі злучні звороти.

Терміном »злучні звороти« я обіймаю не самі ті звороти, що в'яжуть собою несурядні та сурядні речення у зложеній фразі, а й ті злучні звороти, що ними починається фраза (по крапці). Сюди внесено й ті звороти, що хоч і не мають спеціяльно злучної функції, проте трапляються в зложеній фразі в переході від одного складового речення до другого.

Сучасна літературна мова здебільшого вживає тих злучних зворотів, що російська мова. Українська народня мова одмітна своїми злучними зворотами.

1. Звороти, що віддають російські »который, какой«, польські »który, jaki«. Займенників *котрий* та *який* народ рідко вживає в тому саме злучному значінні, що російська й польська літературна, а за ними йдучи і сучасна українська літературна мова.

Щодо першого з цих займенників, то його народня мова знає і у формі *который* і у формі *котрий.* Форми *который* здебільшого вживають давніші українські письменники. Форма *котрий* більше по західніх говірках знана. У народній пісні форма часто залежить від вимог ритму: — Розлетимось, розбіжимось, як кленове листя, *которе* на Вкраїну, *котре* на Полісся Чуб. V, 790. А що саме значіння слова, то воно не тільки питайне та злучне, а — коли не починає собою питайного звороту — значить *якийнебудь, інший, дехто, деякий*: — Як треба тобі буде *котрого* з нас, то присмалиш ту волосину, которого тобі треба Руд. I, 105. Вона гадала, що то *котрий* хлопець вийшов її пуджати Яв. 244. Не раз та й не два доводилось таким осадам зникати без прослідку, як прокрадуться татари *которим* шляхом Кул. VI, 58. Часом несподівано *котора* дівчина вбіжить до мене з будинку МВ. Як *который,* то й навчиться, а цей ніколи Гр. А чого там скимлить, чи не б'є *котрий?* Гр.

Звісно, коли хто *котору* любить, то й думає, що вона усім така хороша Кв.

Потебня, навівши відповідні приклади, так пояснює українське *который, котрий:* »В усіх цих випадках українське *который, котрий* більш-менш виразно зберігає старе російське та церковно-слов'янське значіння *который изъ двухъ* або *изъ многихъ,* отож вище »котрий чоловік = тотъ изъ людей«. Зап. III, 346, прим.

Займенник *который, котрий* у злучному значінні має здебільшого позицію препозитивну; в наступному реченні йому може відповідати займенник той: — *Которі* книжки будуть у мене під рукою в перекладі, а оригіналів не матиму, то *тих* я буду перекладною мовою виписувати Кул. VI, 6. Порівн. паралельні злучні звороти *хто — той, де — той* та ін.: — *Де* хліб обрідкуватий, *той* на зерно кращий, а де густий, там ні Гр. Тоді то *хто* виїжджав конем з луком і шаблею, *той* був козак, козак би то кінний і оружний Кул. VI, 266. Без займенника *той* у другому реченні: — *Котра* дівчина чорнобривая, то чарівниця справедливая Чуб. V, 429. *Которі* більші, знялись, полетіли; *которі* менші, коло матери сіли ib. 862. *Которі* коли лучче жили, то тепер хуже Пир. Не сплю, не лежу, стрілочки стружу, *которі* луччі — в пучечки в'яжу Грінч. М. III, 121. *Которая* сиротина, гине Чуб. V, 493. Порівн. також у препозитивній позиції займенники подібного значіння *який, що*: — Коницький... розкидав між товариством *які* мав за свою службу гроші Кул. VI, 98. *Яка* була мерзла земля, зараз уся порозтавала Кв. *Що* була скотинка позбував, а гроші попропивав Кв. Пор. також *де* при прикметниках: — *Де менші* між їми, як ті поросята, валялись та грались собі на піску; — *де найбільші,* в »свинки« поодалі гралися Гр.

Который, котрий в злучному значінні може й позицію постпозитивну мати, дорівнюючи тоді значінням рос. который, поль. który: — Лиха та радість, *по котрій* смуток наступає Ном. 2292. Візьму собі молоду дівчину, *із котрою* я люблюсь Грінч. М. III, 318. Один дід, *который* увійшов з нами в церкву... Стор. 341. Дуже поважали тих козаків, *котрі* добре знали степи і шляхи ib. 366. Багато бо єсть таких книжок, до нашого діла потрібних, *которих* ні за які гроші не доскочиш Кул. VI, 6. Нема тієї сили на світі, *котра* б сказала їм всемогуще слово ib. 324. Жий вже собі а вже з тою, *котору* кохаєш Чуб. V, 398. Скажи перше правду, *котру* вірно любиш ib. 213. Чоловік, *котрий* з ним знакомий був... Шух. 234. Потебня вважає, що »постпозитивне *который* у значінні чисто відносного злучника витворилося під впливом російської літературної або польської мови«. — Зап. III, 347.

Постпозитивне злучне *который, котрий* в народній мові мало вживане, натомість рясно знаний у такому значінні самий злучник *що* або *що* з особовими займенниками, тобто звороти *що він, що вона, що воно, що вони* у різних відмінкових формах: — Стоять верби по-над воду, *що* я *їх* садила Чуб. V, 139. Пішли хлопці заграницю, *що* ми *їх* кохали ib. 308. Той (ліс), *що* він *через його*

йшов... Рудч. II, 120. Це колесо, *що* зверху пада *на його* вода Ном. Ой чия то хата з краю, *що* я *її* не знаю Чуб. V, 400. Без особових займенників: — Приходить до коня, *що* з мідною гривою Гр. Це той, *що* чоботи рипають МВ. І, 76. Чи це тая дівчинонька, *що* я женихався? Метл. 69; Чуб. V, 202. Чия пшениця, *що* колос похилився? — Це ж того козака, *що* досі не женився. Чия пшениця, *що* житняя солома? — Це ж того козака, *що* тихая мова Чуб. V, 103.[92] А де ж тая криниченька, *що* голубка пила? ib. 251. Я той самий, *що* вона жде Стор. 204. Тут зараз починається отой великий бір, *що* високі сосни аж хмари підпирають ib. 121. Хто мені дістане коня, *що* буде одна шерстина золота, друга срібна, то за того оддам дочку Рудч. II, 71.

У підрядному реченні, що в'яжеться з таким словом головного речення, яке означає собою місце, маємо замість різних відмінкових форм займенника *він, вона* прислівники *там, туди*: — Сестра його пішла *у ту комору, що* брат казав їй не ходити *туди* Рудч. II, 69.

Ф. Корш каже: — »В нас (тобто росіян), як відомо, *що* в номінативі та в акузативі обох чисел річ цілком звична, але в інших відмінках... не часто трапляється«. Зате в українців цей спосіб висловлюватися вживаніший, як *который* чи *котрий*.[93] Замість казати: Нао мріяв про той маленький вогник, здобувати *котрий* (незнана в українській мові позиція займенника *котрий!*) він оце вирушив (Остап Нитка. По огонь, ст. 16), треба: Нао мріяв про той маленький вогник, *що* здобувати *його* він оце вирушив.

Щодо займенника *який*, то і його народня мова рідше вживає в злучному значінні. Крім свого злучного значіння *який*, має такі самі значіння, що й *который*: — Розпитує, чи нема де *якого* нетяги Рудч. II, 9. Підем замолотить коробку, а може й зажнемо *якого* снопа Барв. 435. Див. § 10, п. 1, 2. Потебня каже: — »Чиста відносність, тоб-то цілковита рівність об'ємом відносного займенника з іменням, що з ним він в'яжеться (человек, которого я видел), виражається в українській мові часточкою *що* або (в Котляревського) *який*«. — Зап. III, 347. Займенника *який* не можна, розуміється, обминути, де його вжито більше на означення якости: — *Який* пан, такий крам. *Який* їхав, таку стрів Ном. Як же я, каже вовчик, вирубаю, коли я не знаю, *якого* дерева Рудч. II, 7. Злучним словом — *який* — можна в зложеній фразі обминути збігу кількох »*що*«.

Відзначаю *который... который, який... який* у сурядних сполученнях в значінні рос. *один..., другой, иной* і д. — *Которих* дівчат то матері не пустили в дружки, а *которі* і самі не пішли МВ. І, 41. Дітвора *которе* біжить, *которого* на руках несуть Кв. Розлетимось, розбіжимось, як кленове листя, *которе* на Вкраїну, *котре* на Полісся Чуб. V, 790. Як закупили німці бабурську землю, то *котрі* хазяйовиті козаки, — перебрались в слободу Вознесенку та в кріпость, а *котрі* бурлаки та рибалки, зжили вік біля Дніпра НЗап. 17. Дивлюся: в могилі усе козаки: *який* безголовий, *який* без руки,

а хто по коліна неначе одтятий Шевч. Зараз всі і потаскались чого хотілося шукать: *якому* меду та горілки, *якому* молодиці, дівки Котл. Пор. також у сурядних сполученнях *хто... хто, хто... которий..., де... де:* — Запорожці... ховали добро *хто* в землю, *хто* в скелю, а *инші* в Дніпро НКл. 48. *Кого* придавлено тоді дома, *котор* поховались у нетрі, болота або позабігали у чужі землі Кул. VI 136. Все воно вкупі гнало народ од Узвислянщини і од Німенщини у ті пустині українські, що вже позахищували від Орди *де* козаки а *де* руська шляхта узгранична ib. 150.

Відзначаю *де* при прикметниках у значінні *який, который, той що:* — Не бере малого, а вибирає, *де* більший Гр. *Де* менші між їми, як ті поросята, валялись та грались собі на піску; *де* найбільші — в »свинки« поодалі гралися Гр.

2. Злучні звороти *як би не (було), який би не (був), хто б не що б не (було), де б не, куди б не, скільки б не,* рос. »как бы ни, какой бы ни, кто бы ни, что бы ни, где бы ни (было)«, а іноді й *як би то не було, де б то не було* і д., що над іншими подібного значіння зворотами переважають у сучасній літературній мові, — їх, здається народня мова не знає. У народі такий умовний злучний зворот у підрядних реченнях віддають не гаданим способом (conditionalis) з частачкою *б (би),* а найчастіше — де дієслово головного речення не є в минулому часі — прийдешнім та теперішнім часом, також і волььовим способом, здебільшого з злучником *хоч.* (Див. § 6, ст 53: *Хоч як* мені буде невпокійно, *хоч як тужитиме* моє серденько, а я всміхнуся МВ. Терпи, Грицю, *хоч яка* спека Ном. 2400. *Хоч скільки молися,* з біди не вимолишся Гр. *Хоч хто казатиме,* не слухайсь Гр. *Куди гляну, що заговорю,* то все їх згадаю МВ. I, 15.

Також із запереченням *не* здебільшого без злучника *хоч:* — Скрізь, *де не піду, де не поїду,* скрізь бачу вбогих людей МВ. II, 144. Хай чорт *як не скаче,* а ти гріха не берись Ном. 6140. *Де* вже я хату *не поставлю,* то біди без тебе наберусь Етн. 32. Ти її слухай, *що* вона тобі *не скаже* Рудч. II, 116.

Рідше такий заперечний зворот буває з злучником *хоч:* — *Хоч який* горобець *не* маленький, а серце має Ном. 3320.

3. Відзначаю злучні звороти *не що, як; не хто, як; не де, як* та ін., що є сильніший відтінок прислівника *тільки:* — *Не що* дівці, *як* кросна ткати Ном. *А не хто* вже виспівуватъ, *як* соловейко Кв. *Не по чім* і б'є, *як* по голові Гр. Тим *не хто, як* хуторяне і селяне знають і чують душею, чого стояв Шевченко Кул. VI, 494. Князі-Русь із своїми дружинами *не для чого, як* для торгової прибилі по далеких землях і морях швендяли ib. 13... одбиваючи од нас ворогів наших, *не з кого, як* із нас же, вони оружний люд набирали, *не з кого, як* із нас же, його харчували, *не на кого, як* на нас же постоєм його напускали ib. 534. На вулиці, на вечерницях *ніхто, як* я перед вела. Стор. 209. Він знав, що *ніхто, як* мати заступиться за його перед батьком. Коцюбинський.

Також і без злучного *як:* — Наварила, напекла, *не для кого* — для Петра Чуб. V, 101.

Близький до вказаних є злучний зворот *не як:* — Не пізнала по походу, *як* по голосочку Чуб. V, 326. Відповідає він російському літературному *не столько... сколько, не так... как.*

4. Також підсилюють вислів злучні звороти *як хто, то; як який, то; як коли, то* та ін. проти *дехто, деякий, інколи* тощо: — Як розжартуються, то *як кому, то* й мичку попалять Гр. Ото було *як о півночі, то* й пливуть човни Дніпром та й пристають під старою вербою МВ. I, 120.

5. Російські препозитивні злучні звороти *так как; в виду того, что* дехто перекладає штучним *позаяк. (Позаяк* ми не знали, *то...).* Такого злучника українська мова не знає, а натомість уживає злучних *що* або *як, як же,* що їм у наступному реченні здебільшого відповідає *то:* — *А що* він того не сказав, *то* ми й не знали Гр. Але *що* то був гість, *то* йому нічого не казали Шух. 115. *Як* був старший од Левка годів на два, *то* й подужував його Кв. 255. Казав мені бакаляр промовити »аз, аз!«, а *як же* я не вимовив, він по пиці раз-раз! Гр. *Як же* побачила (Польща), що турки її в боях перемагають, *то* почала з ними сяк-так миритися Кул. VI, 229.

Часто ще штучним п о з а я к заміняють злучника *бо:* Я не прийшов, *бо* не мав часу (а не: п о з а я к не мав часу).

6. Злучний зворот *через те, що* знаний в українській мові в таких позиціях, у яких знаний відповідний російський злучний зворот »потому что«: — Він не їде *через те, що* його не прошено. *Через те* й везено його, *що* він не міг іти Гр. *Через те* й хліб не родить, *що* свиня в плахті ходить Ном. 7244. Отже при злучному звороті *через те, що* головне речення має у фразі позицію *препозитивну,* і такий склад фрази, де позицію препозитивну має з указаним злучним зворотом речення підрядне, — незвичний в українській мові. Така будова фрази — Через те, що повітря має вагу, легко зрозуміти... (Трояновського Природознавство) — підігнана під російську складню: »Так как воздух имеет вес, то...« За українською складнею ідучи, можна тут ужити або сурядної будови: — Повітря має вагу, і через те (або тому) легко зрозуміти, що... (Порівн. На осиці повісивсь Юда, через теє вона і трясеться, хоч вітру і немає Гр.), або достотніше віддаючи російську фразу: *Що* повітря має вагу, *то* легко зрозуміти... Проте, де перша частина цього злучного звороту *(через те)* відтінена, бувши здебільшого підсилена словом *саме (через те саме...;* пор. рос. »потому именно, что...), там можлива й така будова: — *Через те саме, що* князі один на одного війною ходили..., і торги почали між себе частіше мати і людськости одні в одних набиратись Кул. VI, 26.

Паралельно до злучного звороту *через те, що* знані злучні звороти *того—що, тому—що, тим—що*: — Ой коню мій, коню, чого ти смутненький? *Того ж* я смутненький, *що* ти молоденький Чуб. V, 27. *Того* зажурився, *що* й не оженився ib. 85. Не *тому* прісно, *що* не *кисло,* іно *тому, що* не розчинено Ном. 7240. *Тим* я листу не пускаю, *що* лютую зиму маю Чуб. V, 278. *Тим* я її не займаю, *що* сватати маю ib.

151. Також і без *що:* — *Тим* я сльози розливаю — невірного друга маю Чуб. V, 278.

Також і саме *що*: — Не треба плахти, *що* і в запасці гарно. І там його не страчено, *що* був великий воїн Кул. VI, 49. Не пускають на вулицю, *що* я молодая Чуб. V, 143. Чорт бідний, *що* душі нема Ном. 1619. Ой з'явися, ясне сонце, висуши нам крила, *що* обом нам з мокрим пір'ям літати несила Кул. І, 137. Де залежить на точності вислову, отже передусім у мові науковій, там не слід би вживати *що* в такому розумінні: із злучником *що* в'яжуться в уяві його звичніші значіння.

7. Російський злучний зворот »благодаря тому, что« часто зросійська перекладають дякуючи тому, що, навіть коли й нема за що дякувати: »У с. N. шириться пошесть плямистого тифу, дякуючи тому, що нема лікарської допомоги«. Зворот цей можна обминути тими самими злучними словами, що й позаяк. Де треба відтінити елемент вдячности, там можна вжити прийменника *завдяки*: — Завдяки доброму чоловікові... я спромігся додому доплентатись Гр.

8. Злучний зворот *не вважаючи на те, що* одним із своїх відтінків має паралельний собі в народній мові зворот *дарма що:* — Ці два будинки *дарма що* стоять вже близько сто літ, а ще кріпкі Стор. 347. З Низу бувало переходять вони (козаки) у Московщину служити цареві, *дарма що* король воював проти його Кул. VI, 54. Козацька боротьба з мусульманщиною *дарма що* йшла нерівно, иноді марно, а проте ширшала та ширшала ib. 114. Так, ми не малий нарід, *дарма що* нас не добачають наші сусіди у своїм величанні ib. 579. *Дарма що* голий, та в підв'язках Ном. І тварина розум має, *дарма що* не говорить. Приказка.

Слід би обминати зворот *не дивлячись на те, що* з російського »несмотря на то, что«.

9. Літературний зворот *залежно від того* (також і дивлячись по тому з російського »смотря по тому«) має певним своїм значінням паралельні собі в народній мові звороти *як до, від того, як:* — Чи дорогі воли на ярмарку? — *Як до* вола. Це *як до* чоловіка: один зробить, другий ні Гр. *Од того,* скільки буває стоп у вірші, вірш зветься Є. 30.

10. Дуже поширений у сучасній літературній мові злучник *аби* в розумінні *щоб:* — »Просять, аби ви прийшли« замість... *щоб* ви прийшли; »кажу, аби ти знав« замість.... *щоб* ти знав. У західніх українських говірках кажуть *аби* в розумінні польського aby, наддніпрянського *щоб;* на Наддніпрянщині *аби* значить те, що російське *лишь бы,* і в такому значінні й слід це слово зберігати: — Аби люди, а піп буде. Аби хліб, а зуби найдуться Ном. 5430. Хоч гірше, аби инше ib. 2680. Аби мені місяць світив, а люди як хочуть. Приказка. Аби день до вечора. — Цього свого відтінку часточка *аби* зберігає й у зложених словах: *абиде, абихто, абито, абищо, абичий, абиякий.*

Із злегка відмінним, теж злучним відтінком маємо *аби* в такому значінні: — Самі в покою сидять мовчки, без гуку, без гомону, без забавок, тихенько; *аби* поворушились, *аби* словечко між собою зговорили, зараз пани й гримнуть МВ. І, 47.

12. Відзначаю в умовних підрядних реченнях звичні в них злучники *як, якщо* в розумінні російського *если:* — Як же почне кров капать з ціпка, то біжіть на ту й на ту гору Рудч. II, 73. Як даєте двісті, віддам коня. Вказаним злучникам часто в головному реченні відповідає злучник *то;* останнього може й не бути.

13. Умовне підрядне речення може в'язатися з головним реченням злучником *що* (паралельно й *коли*). Переважно це буває в тих фразах, де головне речення питайне: — Як же мені прибувати, *що* (= коли) краї далекі Метл. 40. Де вже ти мені поможеж, *що* у мене нема нічого Рудч. II, 21. Як же їх найти, *що* вони так собі живуть, що й хати не знать, — самі двері ib. 141. Ой як мені розстилаться, *що* крутенькая гора, ой як мені не журиться, *що* чужая сторона Чуб. V, 326. Ой як ти живеш на чужині, *що* ворогів много ib. 813. Аби до нас прийшли, *що* старого дома немає, то й почне слова закидати МВ. І, 174.

Відповідно до *що* у вказаному значінні в умовно-гаданих підрядних реченнях буває *щоб* у розумінні *коли б, якби*: — *Щоб* не знала, то б не була казала Черніг. *Щоб* я тебе не любила, то б я тебе не будила Чуб. V. Ой *щоб* не ти, серце дівчино, то б я не був тута ib. V, 275. *Щоб* то йому голову гарненько під чубок підстригти, як і в людей? А то патлатий — патлатий Кв. 10.

14. Паралельно з злучним зворотом *чим - тим* при прикметниках та прислівниках вищого ступеня українська мова знає й *що—то*: — І *що* йому міцніш у голову уступає, *то* він далі посува МВ. *Що* більш довідуватимемось про неї (старовину українську) з автентичних джерел, *то* все виразніш вона стоятиме перед очима нашого духа Кул. — Гр. *Що* далі, *то* неначе лучче стає Гр. А Чайчиха *що* далі, *то* все вона хмурніша, — от мов хмара чорна МВ. II, 13.

У звороті *чим—тим* у фразах — У багатство не вдаряє, а *чим* має, *тим* вітає Ном. 11930. Рідна хата *чим* має, (тим) приймає — треба вбачати факт атракції (замість *що—тим*).

Зворот *що—то* знаний і в значінні російського »как только, лишь только«: — Багатир *що* вийде з дому, *то* змій і летить до сестри НКл. 71. Тягуче тісто, коржа не можна розкачати: *що* розкачаю, *то* воно збіжиться Гр. *Що* копнуть, *то* воно й стугонить НКл. 57. Порівн. далі п. 16.

Відзначаю *що—то* у такому значінні: — *Що* слово, *то* й історія Кул. VI, 542. (= кожне слово історія).

15. Злучні звороти при прислівниках або прикметниках вищого ступеня, також при утворених від прикметників вищого ступеня дієсловах, як от: *дедалі, усе більше, куди далі, то все холодніше; щодалі, усе кращає*; *чимраз більший* або *щораз більший* та інші подібні, вживаніші в народній мові, як відповідні тавтологічні звороти *все більше й більше, все холодніше й холодніше, все кращає та кра-*

щає, усе більший та більший та ін. Приклади: — Чоловік мій куди далі, то все хмурніший ходить МВ. Що дальш, то все виразніш виявлятиметься русчина в розмові, в піснях, в звичаях Кул. VI, 27. Заміст — Коріння розростається, захоплюючи все більш і більш значну (так не можна, треба: *все значнішу і значнішу* або *все більшу і більшу*) плошу (з рукопису) краще б: ... захоплюючи чимраз більшу (= щораз більшу; дедалі, усе більшу, значнішу) площу. Вказані тавтологічні звороти (все більше й більше та ін.) можна прикласти там, де треба відтінити повільність, тривалість процесу.

16. Паралельно до наведеного вище (в п. 14) злучного звороту *що — то* в значінні рос. »как только, лишь только« знані й часто вживані злучні *тільки, скоро:* — *Тільки* став доїздити до тієї будови, де живуть сестри, знов линув дощ Гр. Скарай його, Боже, на гладкій дорозі, *скоро* він подума об иншій небозі Чуб. V, 271. *Скоро* дід наб'є люльку, а чорт зараз і вогню викреше Стор. 138. *Скоро* жених і гості з двора, панночка в плач МВ. *Скоро* вийдете за село, то так роздолом і їдьте Гр. Сон-трава цвіте, *скоро* скресне на весну Гр.

17. Відзначаю злучний зворот *тільки — що* у такому значінні: — *Тільки* ж мені пари, *що* очиці карі, *тільки* ж мені до любови, *що* чорнії брови Чуб. V, 28. *Тільки* ж мені муки, *що* білії руки ib. 30. *Тільки* й видко між кущами, *що* гадюччя й ящірок Гр.

18. *Що по тому, — коли, як:* — *Що по тому,* що кохаю, *коли* в неї не буваю Чуб. V, 229. *Що* мені *по вроді,* що врода красна, *коли* тепер сама нещасна ib. 228. *Що по* тому *хоростві, як* не вмію жати? Гр. Також і без злучників *коли, як* у наступному реченні: — *Що* ж мені *по романі* — на нім ягідочок нема, *що* ж мені *по поклоні* — його самого нема Чуб. V, 86. *Що* ж мені *по пшениці* — в ній зеренця нема ib. 4.

19. Російський злучний зворот »вместо того, чтобы« має в українській мові відповідні звороти *замість, замість щоб, чим (би) — то, чим (би) —а, де б —а:* — *Замість* вчитися, він байдики б'є. *Намість* іти до церкви... прибираються Шух. 65. *Замість щоб* іти напрямець, він окружляв мене геть по-за городами Гр. Ти б лучче *чим* мав би жалувать її, *то* б найняв де-небудь Рудч. II, 55. *Де б* іти до церкви, *а* вона потягла в ліс по горіхи Гр. Нехитрий же і москаль! *Чим би* навтікача, *а* він іде собі любенько Кв. 17.

20. Російський зворот »кроме как« українська мова віддає злучними *(о) крім, окроме:* — Ніде не вроде льон гарно, *окроме* на цілинній чорноземлі Гр. У старої панії не було роду, *окрім* мала собі унучечку МВ. II, 4.

21. Російському злучному зворотові »(до тех пор), пока *не«* відповідають українські злучні звороти *аж поки, поки* або саме *аж* здебільшого без заперечної часточки *не:* — Будемо тут жити у щасті, у любові, *аж поки* зостаріємося Кв. 463. Пробувайте в господі, *аж поки* вийдете звідтіля (з єванг. у перекл. Морач.). ... коли Україна була спілкою вільних князівств, *аж поки* зруйнували її татари Є. 18. Він мене любитиме, *аж поки* я вмру. Кв. 464. Другі мабуть по да-

леких землях торгом ходили, *поки* собі корисне місце... вподобали і новим городом... сіли Кул. VI, 10. Хай жде, *аж* буряки перемию Пир. Не кажи гоп, *аж* перескочиш Ном. 2607. Остерігаючи товариша нашого од таких помилок, ми його просимо нашого слова в гнів *не приймати* та й праці своєї не занедбувати, *аж поки* доведе її до самісінького кінця Кул. VI, 509. Побоявся я заклятих грошей, та й сам не ходив і другим не казав, *аж поки* зостарівсь НКл. 54.

22. Крім вказаного в попередньому пункті злучного значіння слівце *аж* може мати значіння рос. »вдруг, как вдруг, как вот, так вот« — Жде він, що з цього буде. *Аж* бачить, якийсь чоловік гонить силу звір'я Нар. 11. Ішов москаль із служби — *аж* у лісі стоїть хатка ib. 387. Прийшли, *аж* сидить; гукать — не чує ib. 139. Приглядається запорожець, — *аж* перед ним не чорт уже, а парубок у чорному кобеняку Стор. 172. Чоловік приходить на місце, — *аж* телиці нема Шух. 209. Даю тут на увагу той факт, що в попередньому реченні здебільшого нема того дієслова, що з ним в'язалося б наступне речення: у фразі, наприклад, »Чоловік приходить на місце, — аж телиці нема», друге речення в'яжеться з поняттям »бачить« (.. бачить аж телиці нема; ... аж бачить: телиці нема), яке не має собі відповідника у фразі, — така лаконічність підсилює відтінок несподіваности, раптовости.

23. Такого самого значіння, що *аж* у попередньому пункті, може бути й злучне *коли:* — Витягли, *коли* глечик зав'язаний шкуратком, а риба хоч би тобі однісінька на сміх Нар. 103. Іде та йде, — *коли* дивиться: терновий кущ Рудч. І, 97. Ідуть та йдуть, *коли* стоїть хатка у гаї Нар. 339. *Коли* це через півгода, а може й через більш, другий цар іде війною Рудч. І, 107. Не багато тут їх, душ п'ять, — *коли* все знаючі дуже баби і дужі, і через те репету того та вигадок тих стільки, що й головою не зведеш Етн. 47.

24. Злучний зворот *а то* часто вживаний у значінні »крім того, також, ще«: — Даю йому грошенят, *а то* полотна і на діток дещо МВ. І, 145. Його два сини, *а то* взяв п'ять хлопців сиріт Гр. *А то* ще були вірші про долю рідного краю Є. 88. От книжку прочитав за неділю, *а то* ходив в сад золотий гулять Рудч. І, 111. Зрідка тільки її докінчають договорні майстри, *а то* помалу хазяїн сам, а ні — з поденними домайстровує хату Етн. 44. Рибу і спродував людям,.. *а то* й собі на споживок ішла МВ. II, 75.

25. Звороти *що —а то, що —а* знані за синоніми до звороту *то —а то:* Як повалить народ, так видимо невидимо! *Що* свої селяне, *а то* з города понаходило та понаїжджало Кв. 90. *Що* я прийду пишно та красно, *а* ти ще краще МВ. І, 79. А проти мене два місяці вповні: *що* один ясний, *а* другий ще ясніший МВ. І, 94.

Близько до вказаних стоять звороти *то це, то то — а то:* — Стали зносить, — *то то* гарне, *а то* ще краще Рудч. II, 58. *То* був гарний, *а це* ще кращий став Гр.

26. Звороти *як — так, і — і* мають собі синонім *як — як:* — *Як* день, *як* ніч раз-у-раз тупаю й працюю Барв. У тій горниці стіл

стоїть, а на йому *як* їсти, *як* і пити Гр. Бурлак сам горить, *як* свічка: *як* до роботи, *як* до охоти Ном.

27. Порівн. злучний зворот *стільки — стільки* в значінні *скільки — стільки:* — Добре колись було тут жить: землі стільки займеш, стільки й твоя НЗап. 37.

28. Злучного звороту *як — так* Куліш уживає в розумінні прислівника *аби — як:* — Злякавшись турецької сили, ляхи раді були *як помиритись, так помиритись* із султаном Кул. VI 44. (= (приблизно) абияк помиритись).

29. До звороту *чи — чи* вживані в народній мові синоніми його *хоч — хоч, що — що:* — Мені *що* в день, *що* вночі — все товкачі Гр. Мені однаково — *що* зима, *що* літо Гр. У найдавніші часи однакове було життя громадське, *що* на Дніпрі, *що* на Віслі Кул. VI, 31. *Що* вбогий, *що* багатий — у Бога все рівно Ном. 80. Так і циган угадував, що завтра буде *хоч* дощ, *хоч* сніг, *хоч* соняшно Ном. 6510. Сам собі хазяїн, а добра усякого — *хоч* скотини, *хоч* поля чимало Кв. 314.

30. І в розмові і на письмі часто вживають *алеж* у значінні *але.* Злучник *алеж* має певний проти *але* емоціональний відтінок і означає те, що *адже,* рос. *ведь, но ведь:* — Алеж і ти того не зробиш. Алеж не можна так. Щоб віддати рос. *но* стане самого *але* без часточки *ж:* — Хотіла спать, але не спала Шевч.

31. Часточки *же (ж)* часто вживають у літературній мові в значінні протиставного злучника *а:* Я його спитав, він *же* не відповів — замість... *а* він не відповів. Чи це часом не російський вплив? Часточка *же* здебільшого підносить у фразі те слово, що з ним вона в'яжеться: Горе *ж* мені, горе нещасная доля Чуб. V, 1. Тай дурний *же* який ти, пане брате Ном. 6215. *Же* значить і те, що рос. ведь: — Він же нічого не знає.

Також чи не підігнані під відповідні російські звороти з часточкою *же* при займенниках — *той же, такий же, такий же самий, один і той же,* замість *той самий, такий самий, один.* Замість казати на о д н і й і т і й ж е к в і т ц і — треба, думаю, *на одній квітці* або *на тій самій квітці.*

32. Російське »впрочем« перекладають часто по-українському словом *зрештою* (польське zresztą). Здається, що народня мова не знає цього слова. Нема його й у Грінченківському словнику. Чи воно часом не полонізм? Кажуть *проте, в тім:* — Як би знала матуся горенько твоє, чи оддала б за генерала дитя єдинеє своє? Не оддала б ... А *в тім* — не знаю, бо всякі матері бувають Шевч.

33. Російський злучний зворот »тем не менее« (очевидно з нім. nichtsdestoweniger чи франц. néanmoins) часто перекладають т и м н е м е н ш е, — це вносить неприродність, штучність. По-українському можна казати *з усім тим, однак, (та) проте:* — Кобила хоч і шкапувата, *та проте* везуча Гр.

Сюди б можна в певному оточенні застосувати й слова *таки* в його злучному значінні: — Приливали доріженьку, — *таки* пилом пала; розважали матусеньку — *таки* з личка спала Метл. 22. Хоч

ти й розсердишся на мене... а я *таки* договорю, що вчора хотів сказати Кв.

34. Також чужий видається в українській мові зворот м і ж т и м з російського »между тем«. Кажуть *тим часом, проте:* — І словом він було впоїть тебе, як медом, а *проте* дивний якийсь, дивний з його чоловік був МВ. II, 21. Два годи любились вони дуже, — *тим часом* найшовся другий парубок Іван і відбив Рудч. I, 78.

35. Замість м а л о т о г о по-українському кажуть *ще й надто; більше, ба:* — Вся руська земля у одну силу спалася. *Ще ж і надто;* через те саме, що князі один на одного війною ходили... і торги почали між себе частіше мати і людськости одні в одних набиратись Кул. VI, 26. Родився на Підгір'ї, *ба* й ріс у Підгір'ї Гр. Ще далі стояло од місцевого життя, *ба* й цілком його нехтувало Є. ЛНВ. 143. Замість — Ми можемо бачити, як рослина росте, м а л о т о г о, ми можемо й чути, як вона росте (з рукопису) — треба:.. *ще й надто,* ми можемо й чути... Можна й:.. *ба,* ми можемо й чути, як вона росте. Слівце *ба* вносить у вислів більш емоціональности проти *ще й надто.*

36. Російському »тем более« в кінці другого протиставного речення відповідає українське *і потім, і поготів:* — Коли вже ти не пам'ятаєш, а я *й потім* Лев, I, 29. Я горілки не п'ю, а чарівної *й потім* Гр. Медок солодок, а патока *й потім* Ном. 7480. Діти батька мало слухають, а нас *і поготів* Барв.

37. Російський зворот »таким образом« у його злучному, а не прислівниковому значінні, тобто в значінні »следовательно, итак«, має собі в українській мові відповідники *отож, отже, значить, виходить.* Замість — Т а к и м ч и н о м багатими хлібом можна вважати Таврію, Катеринославщину та Херсонщину (з рукопису) — краще: — *Отже* (або: *значить, виходить, що)* за багаті на хліб можна вважати...

38. Злучний зворот *а* щ о т о р к а є т ь с я до з російського «а что касается до» або *а* щ о т и ч и т ь с я до з польського «a co się tyczy» чужим тхне духом. Українська мова знає *а що, а що вже, а на щодо:* — *А що вже* очі, там були такі, що й без мови говорять МВ. *А на* мене, то б і з малою дитиною розмовляла МВ. II, 130. *А що вже* опікуни тії, то вони мені допекли Пир. Див. § 4, Г. Самостійний інфінітив.

39. Даю на увагу український зворот *потім того,* що значить »тоді, потім, після«: — *Потім того* каже Рудч. I, 97. *Потім того* прийшов якийсь чоловік Нар: 9. Один чоловік купив собі хату... пожив там трохи, нічого не було, а *потім того* почала являтися оказія така: заєдно стеля кричить: ой упаду, ой упаду! Гр.

40. Відзначаю в Куліша 1) злучне слівце *би* в значінні «тобто, ніби»: — Тоді то хто виїжджав конем, з луком і шаблею, той був козак, чоловік *би* то кінний і оружний Кул. VI, 226. — і 2) злучне слівце *то* в такому значінні: — Гучали по шинках і по ярмарках козаки, що вже годі лихій долі своїй коритися; *то* польські гетьмани зради од них опасувались і до присяги поприводили, що не зрадять

своїх повковників і до Хмельницького не пристануть Кул. VI, 246. У такій самій позиції *то* буває у польській мові.

41. Вказую на різницю між злучником *і* і *та*. Злучник *і* має загальніше значіння; ним злучаємо як дальші, як і тісніші поняття. Злучника *та* можна вживати тільки в тіснішому сполученні слів. Про друге значіння *та*, значіння протиставлення (=але), тут мови нема.

Злучники *як, що, коли* та ін., що звичайно починають собою речення і стоять перед підметом, можуть і після підмета стояти, — це надає висловові більшої рухливости: — Комарів *як* суне, то аж світа не видко Гр. Він її (греблю) *що* загатить, то я візьму та й порву Март. 113. Вона *як* переночувала, на другий день виправила ф'якер по маму Яв. 128. Уранці *як* ішли, то пари з уст не пустила Кв. 49. Чоловік *що* ступить, то згрішить Ном. 99. Кабан *коли* не розбіжиться з переляку Гр.

Підрядні речення, що віддають чиїсь слова, чиюсь думку, і що звичайно в'яжуться з головним реченням злучними словами *як, який, чи, куди* та ін., можуть перед названими словами мати злучника *що*: — Пані усе на неї приглядається і стала її голосно хвалити, *що яка* то гарна дівчинка Кв. 405. Усе їй розказував, як її любить, або слухав, як вона розказувала, *що як* вона його любить Кв. 53. Що то вже кортіло нашому Нечипорові, *що як* би то драла дати та погуляти на останніх днях Кв. 104. Вона мені й тоді ще в око впала, *що яке* то молоде й хороше та нещасливе Гр. Смутний і невеселий стояв... пан сотник... біля шинку, де збиралася сотня чи на муштру, чи на переліку, *що чи* не втік который козак часом бува Кв. 199. Далі хорунженко питав пана сотника, *що куди* його Бог несе і за чим Кв. 157. Усе їй те на думці, *що коли* то вона побачить Василя Кв. 53. Та аж за голову беруться, *що яке* то вже те весілля буде пишне МВ. I, 181. От вони й кажуть, *що як* би знайшовся такий, що переночував на тому дубі Нар. 9. Прийшли й сказали попу, *що яка* пригода трапилась чоловікові Нар. 248.

Також при відповідних дієсловах із злучником *щоб:* — Батько усіх людей просив, *щоб чи* не піймає хто тих вовків, то щоб переведи їх через хомут Нар. 175.

Що зв'язок між головним та підрядним реченням держить злучник *що*, ev. *щоб*, то слова *який, як, коли, куди, чи* та ін., почасти зберігають тут те своє значіння, яке вони мають у відповідних питайних та вигукових фразах. Тим то таке підрядне речення почасти й заховує ту живість вислову, яку має пряма мова. А де зв'язок між головним та підрядним реченням держать злучні слова *який, як, коли* та ін., там у підрядному реченні вислів не має тієї живости. Стосунок тут такий самий, як у підрядних реченнях »сказав, *що прийду*» і «сказав, *що прийде*». Див. § 6, ст. 54.

Відзначаю слівця *як* і *що* в початку фрази в таких випадках: — *Як* був собі чоловік Тяжка. *Як* жив собі котик і півник. Нема спинку вдовиному синку, що звів з ума чужую дитинку. *Як* ізвівши, на коника сівши: будь здорова, любая розмова Чуб. V, 275. *Що* у саду та під люлькою сидів голуб із голубкою. *Що* у голуба та сизая голова, а в голубки позолочувана Чуб. V, 33. *Що* сьогодні дома, а завтра поїду ib. 828. *Що* на горі ячмінь, під горою жито, під білою березою миленького вбито ib.

Слівця *як, що* наближають до нас образ, так, наприклад, як російське слівце *вот,* і вислів від цього набирає більшої живости.

Злучника *та* інколи вживають перед присудком на те, щоб те поняття, що в присудкові або в приналежному до присудка слові, злегка протиставити тому поняттю, що є в підметі чи предметі або в приналежному до підмета чи предмету слові: — А той дідусь *та* був собі зовсім каліка та ще й німий Кв. Його хазяїн *та* бере його у прийми ib. 37. Хоче, щоб я замість Левка *та* пішла за його ib. 295. Пан сотник *та* буде розумніший мене ib. Щоб не знали вони, що він із ужа *та* став чоловік Рудч. I, 82. Один убогий чоловік *та* й прийшов до дуки позичити жита на посів Нар. 252. Виїхав він на ту гору, що він не знав і його батько, щоб на тій горі *та* була криниця, і що в тій криниці *та* була вода Рудч. I, 115. Пор. *та* між дієприслівником та особовим дієсловом, ст. 33.

Слівце *то* підносить у фразі те слово, що по йому воно (*то*) стоїть: — А мій *то* мене і приголубить, і поцілує, бо я стріну його так, як мак повний МВ. I, 82. В хату *то* й заглянуть весело, як у віночку ib. 2. А хто *то* й засмутивсь, а хто *то* й злякавсь МВ. II, 193. Чорна комашня, *то* ця не кусається Гр. За довільніших часів *то* по співах усе село знало, коли хата закладалась Етн. 45.

§ 18. Прийменники.

Сучасна українська літературна мова здебільшого вживає спільних із російською мовою прийменників у тому самому значінні із тими самими відмінками, що й російська мова. На прийменники по часто вживаних дієсловах та прикметниках вказано вище при дієсловах та прикметниках. Див. також прийменники в часових зворотах § 20 і прийменники у фразеологічних зворотах укінці книжки. Тут даю на увагу деякі прийменники, що не знайшли собі місця в попередніх розділах, або що їх серед уваг до сучасної літературної мови бажано відтінити.

1. Прийменник *по*. Йому в сучасній літературній мові надають усі ті значіння, що він має в російській літературній мові. Українська мова здебільшого вживає або інших прийменників відповідного значіння або замість прийменникових зворотів має відповідні звороти безприйменникові.

Кажуть:	Книжка по розміру невеличка (з Книгаря),	замість:	... *розміром* або *на розмір* невеличка.
„	По змісту курс Яковлева (ib.),	„	*змістом*...
„	Він по вимові скидається на галичанина,	„	... *вимовою*...
„	По обличчю нагадує брата	„	*Обличчям* або *на обличчя*... Пор. *На обличчя* істотний Степан, але не він Гр.
„	Розкласти матеріял по абетці	„	... *на абетку* або *за абеткою*.
„	По Дарвіну	„	*за Дарвіном*.
„	По його згоді, по раді	„	*за* його *згодою, порадою*.
„	По його наказу,	„	*з* його *наказу* або *за* його *наказом*. Порівн. *За* господським *дозволінням, за* риб'ячим *приказанням* щоб мені було горщище-киселище і бухан хліба Рудч. II, 87.
„	По досвіду знаю,	„	*з досвіду* знаю.
„	Це сталося по тій причині	„	*з тієї причини*.
„	По його думці,	„	*на* його *думку*.
„	По бажанню,	„	*на бажання*.
„	По адресі,	„	*на адресу*.
„	По прізвищу,	„	*на прізвище*. Пор. Я зі Львова попівна, на прізвисько Карпівна Гр.
„	По замовленню,	„	*на замовлення*.
„	По мірі того,	„	*у (в) міру того*.
„	Розказує по порядку,	„	... *за порядком*[94] або *у порядок* Гр.
„	Розвідка по соціології,	„	... *з соціології*.
„	Підручник по ботаніці,	„	підручник *ботаніки*.

Лікар по нервовим хворобам або, українізуючи російську складню, — лікар по нервових хворобах, замість: — *лікар нервових хвороб*. Комітет по харчових справах замість: *комітет харчових справ*. Збори від-

будуться по такій програмі, замість: ...*за такою програмою,* або змінивши конструкцію фрази: Програма зборів (має бути) така.

Я навела багато прикладів, щоб вказати, скільки всяких відтінків, навмання йдучи за російською, українська літературна мова надала прийменникові *по*. І те *по* усіма його російськими відтінками так вкоренилося в сучасній українській літературній мові, що навіть ті, що й свідомі складні української мови, хибно його (прийм. *по*) вживають: Хоч по своєму типові вони й наближалися до сучасних нам дикунів (Ост. Нитка. По огонь, 7), — треба: Хоч *своїм типом...*

Вживаючи прийменника *по* в одному з властивих йому значіннів, часто ставлять його з тим самим відмінком, що й у російській мові, тобто з дативом. В українській мові *по* в зворотах на означення місця й часу має по собі льокатив і в однині і в множині: — Ой плавали утенята *по тім боці* ставу Метл. 83. Трудно стало старенькій *по людях* служити Барв. 371. *По всіх усюдах.* Ой ходила *по садочку, по зеленім барвіночку* Чуб. V, 4. Плини, туго, великая журо, *по крутих берегах* ib. 468. *По тім боці* за Дунаєм козак сіно косить ib. 86. Веселість *по цілім місті* Яв. 66. Гандлював *по цілім краю* ib. 22. Отже не по деяким рядкам, по книжкам (з Книгаря), а *по деяких рядках, по книжках.*

На означення місця, а саме певного напряму його, сучасна літературна мова ставить часом по дієсловах руху прийменника *по:* — Їхали ми в Чернігів по Десні, — треба... *Десною.* Українська мова, вказуючи напрям, уживає інструменталя: — *Черемошем* пливуть сплави на далеку чужину Гр. Тече вода з-під города, тече вода *лугом* Kolb. Woł. 116. Чи ушкали гудуть, чи може козаки *Дніпром* ідуть? Кул. *Яром, яром* за товаром, а *горами* за волами, *солонцями* за вівцями. Див. Дієслова з інструменталем ст. 80.

Прийменник *по* при дієсловах руху вказує на рух різними напрямами: — *По всьому саду* ходила шукаючи, — нема Гр. Ой ти ходиш *по долині,* а я ходжу *по горі* Kolb. Woł. 117.

Наводжу деякі звороти з *по* при льокативі:

Не *по правді* живеш Чуб. V, 411. Він розсудить *по правді* Шух. 109—110.

Не жнеш *по щирості* Чуб. V, 43.

Оженися, мій синочку, *по своїй волі* (рос. по своему усмотрению) Чуб. V, 71. Усе робилось *по їх волі* Стор. 22. Як же нам, удавшись... *не по своїй волі* у цивілізацію.... Кул. VI, 587. Пор. Тільки не *по його* вийшло НЗап. 13. (= не по його волі). Так думали запорожці, та не *по-їхньому* вийшло ib. 59.

По всьому тому (= з усього того) розумно подорожньому, що... Кул. VI, 587.

Вона мені *по мислі* Чуб. V, 403. Слава ж тобі, слава, що ся мені дружина *по мислі* дістала ib. 35.

От і *по грошах* (= от і нема вже грошей) Гр. Ого, вже тепер буде *по нім* Гр.

Що мені по вроді, що врода красна, коли тепер сама нещасна Чуб. V, 238. А *що мені по журінню*? Не що воно порадить МВ.

По з льокативом при дієсловах див. § 6, ст. 83.

Деякі звороти з *по* при акузативі:

Буде сіна *по самі удила,* буде води *по самі поводи* Чуб. V, 961. Жупани *по коліна,* пошиті до діла ib. 307. Чи не цей то Микитка, що *по локті* свитка ib. 67.

По з акузативом див. при дієсловах, ст. 77.

2. Прийменник *на*. Вказую на український прийменниковий зворот — *на* з акузативом, що в'яжеться з речівником і має або значіння атрибутивне або вказує на ціль: — Держить *водицю на вмиваннячко,* держить *хусточку на втираннячко,* винне *яблучко на похміллячко* Грінч. М. III, 7. *Мішок на жито*. Почав він... писати... *комедії на театер.* Отже: *скринька на листи, полиця на книжки* та ін. Сучасна літературна мова вживає тут здебільшого прийм. *для* з ґенітивом.

Вказую на такі звороти, де *на* з акузативом в'яжеться не з речівником, а з дієсловом: — *На мірошника* вода робить Гр. Лишімо цю столицю *на слуги* Шух. 74. Тато та мачуха їдять вечерю та й лишилося *на ті діти* ib. 126.

Відзначаю ще деякі звороти з прийменником *на.*

З акузативом: — Єсть у Київі чоловік, *на йменя* Кирило, *на прізвище* Кожем'яка Гр.

Те колесо має *на проліт* (у діяметрі) три аршини Гр.

А Бог людям *на науку* поставив їх в полі Шевч.

Стрепенуло крильцем і тричі заспівало *на знак* свого одходу Гр.

Див. також приклади при прийм. *по* ст. 118—119.

Із льокативом: — Стоїть той дід *на воротях* із кийком Рудч. I, 43.

3. Прийменник *про.* Вживаючи часто при дієсловах прийменника *про,* де звичніші звороти з прийм. *за, на* та ін. (див. § 6, ст. 75), сучасна літературна мова обминає його вживати в поширеному його значінні *на, для:* — Всякі гроші хороші, та бережи їх *про чорний день* та *про лиху годину* Ном. 9920. Нема й одежини *про* святий *празник* МВ. II, 104. Держи рукавиці *про запас* Ном. Нема в мене *про вас* грошей МВ. II, 172. Товариш огледів у корчмі *хатину про наше ночлігування* Гр. Ми не говоримо, що добрим людям гріх великою громадою збиратися... папери у добрих схованках *про дальші роди* ховати Кул. VI, 536. Убралася в те шмаття, що мала *про свято* Яв. 127. Нічого не мали ні *про старість,* ні *про дітей* Етн. 38.

Прийм. *про* знаний і там, де російська та польська мова вживають прийм. *о*: — Чув я мила худу славу *про тебе* Чуб. V, 639. Стала слава на все село, стали й поговори та *про тую дівчиноньку,* що чорнії брови Гр. — У народній мові прийм. *про* у цьому значінні не має того поширення, що в літературній.

4. Прийменник *за* з інструменталем.

Не здержать нам голів своїх на плечах *за твоїм братом* (при твоем брате) Рудч. I, 135. *За* хорошим *чоловіком* жінка молодіє Чуб. V, 493. *За* дрібними *слізоньками* (рос. из-за, по причине) світонька не бачу ib. 477. Рада б тебе одвідати, та не можу *за* темними *лугами, за* широкими *степами, за* бистрими *ріками* Гр. Прийменниковий зворот вказує тут на обставини, причину.

Див. вище прийм. *по,* ст. 118—119.

За з акузативом при дієсловах див. ст. 75. Пор. також при дієслівних речівниках: — Вітер подув і вона щезла та й тільки *за неї чутки* було Яв. 287.

За з ґенітивом див. § 21. Часові звороти.

5. Прийменник *з*. У деяких висловах прийм. *з* із ґенітивом відповідає російському прийм. »от«: — Дякуєм тобі *з душі* Барв. 420. Козак дівку *з душі* любить Чуб. V, 165. *З щастя* не мруть Ном. 1710. Ото був собі такий бідний вовк, що трохи не здох *з голоду* Рудч. I, 1.

Також російському прийм. *по*: — Як не даси *з просьби,* то даси *з принуки* Ном. 1059. Див. прийм. *по,* ст. 118—119.

6. Прийменник *о(об)*. Даю на увагу прийменник цей з льокативом у такому значінні: — Летів птах *об восьми ногах.* Купи черевички, малі-невеличкі... й *об нозі* Грінч. М. III, 172.

У висловах на означення часу: — Жду не дождуся, як *об весні* ластівки Гр. Пани купці, славні кравці, шинкарі, міщане *об сім Різдві* усі в нові убрались жупани Гр., див. § 21. Часові звороти.

7. Прийменник *при.* У зворотах на означення обставин і часу він відповідає російському прийм. »в«: — Старі баби, що ще *при здоров'ї...* Етн. 46. Та й уродився *при нещасній долі* Чуб. V, 531. Ніхто мене не пригорне *при лихій годині* ib. 471. А жвавий хлопчик *при здоров'ї* Стор. 195. Див. § 21. Часові звороти.

8. Прийменник *(і)к.* Трохи не в усіх випадках його в літературній мові замінив прийм. *до.* На означення напряму й часу (свята) він на Наддніпрянщині ще заховується: — Я б *к йому* погнала сірії корови Чуб. V, 267. Городи скрізь пообсаджувані *ік Росі* високими вербами Лев. I, 477. Приблудився *к* зеленому *бору* Чуб. V, 142. Пригортайся, дівчинонько, *к* зеленому *дубу* ib. 294. Не *к Різдву* іде, а *к Великодню* Ном. У будинку прибрали, як *ік Великодню* МВ. II, 14. Див. § 21. Часові звороти.

9. Прийменники *між, межи, проміж, поміж* у зворотах на питання *де?* з інструменталем та з ґенітивом: — *Межи* білих *хаток* Гр. А *проміж такої пропасти* товару що то народу було! Кв. Поляне та їх сусіди правились *між себе* вічами Кул. VI, 9. Заховало товариство козацьке ввесь громадський лад, судилось само *між себе* радами або вічами ib. 181. *Поміж* тими *кузеньками* ковалі кували Чуб. V, 992. Знаєте нас самих, знайте й *між людьми* Ном. 14108.

На питання *куди?* з акузативом: — Як ти підеш... *проміж* чужі *люди* Чуб. V, 878. От пішов *поміж* чужі *люди* Гр. Сядеш собі *межи*

вікна Яв. 29. Він узяв та й ся забрав з тим та й пішов *поможи хати* Яв. 4.

Відзначаю зворот — Нема *між чим вибрати*: волів мало Гр.

10. Прийменник *перед* у зворотах на питання *куди?* з акузативом: — Прийшов він до того сироїда *перед хату* Яв. 44. Я босий не піду *перед суд* ib. 201. Приходить він *перед Бога* Шух. 3. Виїхав *перед корчму* ib. 215. Гнало воно *перед себе* далі народній самосуд з однієї України на другу Кул. VI, 33. Приходять *перед замок* Рудч. II, 191. У російській мові вживають тут переважно прийменника *к*.

11. Слова *поруч* українська мова вживає і за прийменника і за прислівника. *Поруч* — прийменник має при собі ґенітив; *поруч* — прислівник-прийм. *з* із інструменталем: — *Поруч себе* сажає Гр. Я сяду, молоденька, *поруч із тобою* Чуб. V, 649.

Також *близько, недалеко* у функції прийменниковій — з ґенітивом: — Скажемо поховатися *близько доріженьки* Чуб. V, 79. Стоїть хатка *близько лісу* Рудч. I, 96. *Недалечко села* пасеться свиня ib. 3. У значінні прислівників названі слова мають при собі прийменника *до, від, коло, біля* з ґенітивом: — Прив'язав коня *близько до порога* Чуб. V, 658. Положіть *близько біля боку* ib. 35. Єсть у мене таке зілля *близько коло річки* ib. 418. По тім боці Дунаю, *недалеко від краю* ib. 415.

12. Прийменники *мимо, попри* мають при собі акузатив: — Ой не ходи *мимо двір, мимо* мої *ворота* Чуб. V, 352. *Мимо церкву* їдьте, а тоді уліво повернете Гр. *Мимо колодязь* ішли Гр. Ідуть *по-при церкву* Яв. 263. Іду *по-при корчму,* коли щось співає Гр.

Мимо також із ґенітивом: — Ой *мимо* моїх *воріт, мимо* мого *двора* ти до другої йдеш Метл. 68.

13. Часто вживають у сучасній літературній мові зукраїнізованого прийменника *відносно* (також у відношенню) з російського »относительно, по отношению к«. У багатьох випадках українська мова має відповідні свої звороти. Замість »*відносно цього* є різні погляди« треба: *на це* є різні погляди. Замість »Місяць у відношенню до землі не має постійного стану« (з рукопису), треба: Місяць *проти землі* не має сталого положення.

14. Російські звороти »по сравнению, сравнительно« сучасна літературна мова здебільшого віддає зворотами *в порівнанню, рівняючи до, порівнюючи з*. У багатьох випадках властивіше казати *проти, супроти:* — Харків *проти Київа* не дотече Гр. Що він *проти мене? Проти нас* трьох нема в світі дужчого Гр.

Див. *проти* в часових зворотах § 21.

15. Часто чути такі звороти: біля другої години; купив біля десяти книжок та ін. Українське *біля* значить те, що рос. »подле, возле«. Ширшого значіння є українське *коло*. Треба казати: *коло* другої години. Де дається, там можна й прийменника *з* вжити або *щось із:* купив з десять книжок. Це було літ *із* 25 назад. Вовк як рикнув, збіглось вовків *щось із* тисячу Гр. Наведені приклади по-

казують, що звороти з прийменником *з* можуть відповідати й зворотам із літературним *приблизно*.

16. Звороти *кращий, -а, -е, як; більше, як; вище, як,* де нема потреби відтінити прикметникову чи прислівникову форму вищого ступеня, можна замінити прийменником *над, понад* при акузативі. Паралельно з »Це становить більш, як 10%« є коротше: Це становить *понад* (або *над*) 10%. — Я принесла грошей додому *над сотню* Барв. Люблю її, як сам себе, *над срібло, над злото* Гр. *Над смерть* біди не буде Ном. Не буде вже *над* мою першу милу МВ. Нема цвіту *над калину* Чуб. V, 440. Тільки тебе, мій миленький, *над життя* кохаю, ib. 384. Стара пам'ять ховає давнє своє надбання *над* усяке *новше* Кул. VI, 434.

17. Часто кажемо *за допомогою чого,* віддаючи цим зворотом з прийм. *за* російські »посредством чего, при помощи чего« і там, де українська мова вимагає інструменталя: сіяти *сіялкою* (а не: з а д о п о м о г о ю с і я л к и), взяти кого *хитрощами*. Російська фраза «Посредством одного химического элемента определить другой« буде в українському перекладі: Одним хемічним елементом визначити другий. Замість — З а д о п о м о г о ю к а з о к треба розвивати дитячу фантазію, — треба: *Казками* треба розвивати дитячу фантазію.

18. Чужим бренить в українській мові зворот із прийм. в у с і х в і д н о ш е н н я х. Кажуть *усіма сторонами* або *з усіх поглядів:* — Славне було Запоріжжя *усіма сторонами* Гр. Повинно стежити, як розвивалось письменство *усіма сторонами* Єфр. іст. письм. 6. Козаки, опанувавши Низ, стались притулками волі, що застукала була її шляхта *усіма сторонами* Кул. VI, 166.

Замість звороту *у тому відношенні* краще *тією стороною, з того погляду,* також *тим.* Замісць казати: — Це дуже корисно у т о м у в і д н о ш е н н і щ о... Треба: Це дуже корисно *тим, що...*

19. Зворот *у свою чергу* (Наші... сусіди... позбавили нас, *у свою чергу,* національного верховіття Кул. VI, 571, у Марка Вовчка — *у свій черк)* має у відповідному контексті паралельний собі вислів *і собі*: — Наум, дивлячись на неї, що вона стала розважатись, *і собі* повеселішав Кв. 89. Маруся стогне, плаче, а старі, дивлячись на неї, *і собі* плачуть Кв. 80. Значінням вислів *і собі* дорівнює тут і займенникові *сам, -а, -о.*

20. Виходячи з російських зворотів »согласно чему, согласно чего«, де »согласно« є в характері прийменника, сучасна літературна мова надає й українському *згідно* характеру прийменника і каже з г і д н о ч о г о, з г і д н о ч о м у. По-українському кажуть *згідно з чим,* тобто слово *згідно* заховує значіння прислівника: — Виховувала б (школа) наших дітей *згідно з духом* нації Кул. VI, 576. Отже не з г і д н о н а к а з а, ані з г і д н о н а к а з у чи н а к а з о в і, а *згідно з наказом.*

У народній мові часто вживані зложені прийменники: — Котиться хміль *із-між* города Метл. *З-перед* очей узято Ном. *По-над* синім морем три козаки ходить Гр. *З-поміж* гір високих уставав туман Гр. *По-під* тинню сіромаха днює і ночує Шевч.

Вкінці відзначаю такі звороти, де прийменник є поміж двома речівниками, що з них перший у номінативі: — Ідемо *хата від хати* Е. Зб. XXIII. Припадає *світ за очі* йти Ном. 4085. Ішли бояре *ряд по рядочку* Мил. 132.[95] Звелів їх садовити *купа коло купи* Гр. Ішов захожий тихо *нога за ногою* Мир.—Гр. (Нога за ногою = рос. медленно). Пор. нижче в часових зворотах § 21 *день-крізь-день, день-при-дневі.*

§ 19. Деякі прислівникові звороти.

1. У сучасній літературній мові прислівник *зараз* набрав під впливом російської мови всі значіння російського »сейчас«. Кажуть: — З а р а з тут відбувається засідання, — замість казати: — *Тепер* тут відбувається засідання. — Кажуть: З а р а з не маю часу, — замість: — *Тепер* не маю часу. — Своїм виттям вони лище давали знати, де вони з а р а з є (Ост. Нитка По огонь, 54), — треба:... де вони *тепер* є.

Російське »сейчас« має два значіння: 1) вказує, що чинність має відбутися в найближчому прийдешньому, отже дієслово має форму прийдешнього часу (он сейчас придет). Також і минулого часу, коли чинність мала негайно відбутися в минулому (сейчас же я написал письмо и отправил); з теперішнім часом прислівника »сейчас« можна в цьому значінні вживати тільки тоді, коли, щоб надати чинності більшої певности, вжито теперішнього часу замість прийдешнього: сейчас же пишу письмо и несу на почту; 2) значіння *тепер:* сейчас я занят. Того другого значіння українське *зараз* не має. Російське »сейчас« у його другому значінні треба віддати українським *тепер: тепер* я працюю; *тепер* відбувається засідання (але *зараз* відбудеться засідання). — *Зараз* не вішають, а поперед розсудять Ном. *Зараз* Івана зв'язали, вивели в чисте поле Гр. Скажи, що *зараз* прийду. — Де треба ближче визначити теперішність, там можна сказати *саме тепер, оце тепер.*

2. Часто вживаний у сучасній мові прислівник в р е ш т і - р е ш т (рос. в конце концов) чужий українській мові. По-українському кажуть *кінець-кінцем, кінцем, на самий кінець:* — І дійшла *кінцем* аж до наших часів Є. 19.

3. Кажуть н і с к і л ь к и в розумінні російського »ничуть«, польського «bynajmniej» замісць *нічого, ніяк, ані трохи, ні мало.* Кажуть: — Ц е н і с к і л ь к и не шкодить. Питання: — Чи це має яке значіння? Відповідь: Ніскільки. Це русизм. Треба казати: Це *нічого* не шкодить, — або: Це *ні мало* (або *ні трохи)* не шкодить. — А на

питання: Чи це має яке значіння? — треба відповісти: *Аж ніяк,* чи *ані трохи.* — Ой ви ж мені в цій годині *ні трохи* не важкі Метл.

4. Відзначаю українські звороти на вимір *завширшки, завглибшки, завдовжки, завгрубшки, завбільшки.* По-українському не кажуть: »Сукно в два аршини ш и р и н о ю; колодязь у три сажні г л и б и н о ю«. Приклади: — Камінь такий *завбільшки, як* де є хата велика Рудч. І, 105. Намисто було *завгрубшки, як* моє Гр. Так *завдальшки* (рос. на таком расстоянии), *як* до тії греблі Гр. Де хата стояла, — кропива та бур'ян *заввишки з мене* поросло Барв. *Заввишки з чоловіка* Стор. 61 — 62. Роги по аршину *завдожки,* коли не більше Стор. В цій кручі *завглибшки* буде сажнів півтора Гр. Буде *завбільшки* доброї *сосни* Rokoss 60. Надбав він чоловіка *завбільшки стирти* ib. *У три дроти завтовшки* Полт. п.[96]

Де при вказаних зворотах нема точної міри, а є приблизне порівняння, там буває або злучник *як* — Намисто було завгрубшки, *як* моє, — або прийм. *з* із ґенітивом: — Заввишки *з чоловіка.* Де точний вимір, там міра або у формі ґенітива: — Завбільшки *стирти,* — або у формі акузатива з прийм. *у:* — *У три дроти* завтовшки; *в один аршин* завширшки; *у два цалі* завгрубшки; *у три сажні* завглибшки.

Паралельно є прислівники *удовж, утовщ, углиб, ушир, уширшки:* — Аршин! та вдовж та вшир Гр. Який вдовж, такий втовщ Гр.

Паралельно з прислівниками може й бути відповідний речівник у ґенітіві: — Невід був у два сажні *глибу* Ост.

У західніх говірках знані звороти: — Хотів зміряти, *як за високо* (заввишки) від землі до неба Яв. 6. Який *за великий* (= який завбільшки).

5. Прислівниками *найбільше, головно, найголовніше* можна замінити чужий українській мові зворот г о л о в н и м ч и н о м з російського »главным образом«: це *найбільше* залежить від того, що...

6. Чисто літературне слово *виключно* часто б можна обминути словами *самий, чисто, геть,* або ще сильніше *геть чисто.* Замість — Тут бувають місцевості з в и к л ю ч н о малоземельними дворами — краще: ... з *самими* малоземельними дворами.

Зворотами *геть, чисто, геть чисто* можна замінити й інші невластиві українській мові звороти. Наприклад: — Засіяти всі поля *без остачі* (з рукопису) — можна замінити на — Засіяти *всі чисто* поля — або: Засіяти *геть усі* поля.

Геть, геть то при формах вищого ступеня має значіння російського «гораздо»: Ми знаємо за це *геть більше,* як ви. А потім згодом, *геть пізніше,* і само поділилося нарізно Є. 8. *Геть* також у розумінні »далеко«: — Передня башта вікнаста, безверха, *геть* переходить у вишину усю замкову купу Кул. VI, 588.

7. Паралельно до прислівника *страшенно* та інших подібного емоціонального відтінку українська мова знає й прислівники — *страх, смерть:* — Панові *смерть* захотілось з неї води напиться Рудч. II, 77. *Страх* мені не хочеться з старим дідом морочиться Шевч.

8. У вигукових та питайних фразах слова *що, що за* при ґенітиві можуть відповідати російським »сколько, какой«: — *Що* страху, *що* плачу, *що* гомону було на селі! Гр. *Що* ви йому лічите років Стор. 197. *Що* там одежі запорізької, *що* там добра, *що* там усякої всячини. Март. 83. А проміж такої пропасти товару *що* то народу було! Кв. Край був дикий: *що за* звіра, *що за* птиці всякої! НКл. 41.

Що за при прислівнику має підсилене значіння прислівника *як:* — А *що* в лісі *за* тихо Чуб. V, 47. *Що* ж було *за* добре, *що* ж було *за* любо у старій дідизній Морозовій хаті Кул. — Гр.

У вигукових переважно фразах *якого* перед речівником у значінні *скільки, як багато;* перед прислівником »багато« тощо у значінні *як:* — *Якого* тут людей! МВ. II, 96. Бач, *якого* багато в мене грошей Рудч. I, 73.

У вигукових здебільшого фразах *такого* при речівнику в значінні *так багато, стільки,* а при прислівнику »багато« тощо у значінні *так:* — А там *такого* старців, *такого* калік! Гр. Він під той кущ — аж там *такого* плаття Рудч. I, 97. Там чортів *такого* багацько ib. 70. — При збірних речівниках жіночого роду — *такої:* Вовківні *такої* було, що біда Гр.

Відзначаю такий вислів: — Там *таке звірно* завелось (= так багато звір'я завелось), що й ходить страшно Гр.

9. Прислівник *таки* підносить у реченні те слово, що з ним він в'яжеться: — *Таки нічого* (= нічогісінько) не чую Кв. Змалював він *таки нашого* отця Микити кобилу Кв.

10. *Десь* у значінні *мабуть:* — Чого дівчина смутна-невесела? Ой *десь* мати била Чуб. V, 141. Йому *десь* кислиці сняться Ном. 8795. Ой, татоньку, мій голубчику, *десь* я тобі та докучила Метл. 155.

11. *Коли, де, куди* в значінні *колись, колинебудь, десь, денебудь, кудись, кудинебудь:* — Которі *коли* лучче жили, то тепер хуже Пир. Піду, може *де* грошей розстараюсь. Розпитує, чи нема *де* якого нетяги Рудч. II, 2. Чи що зроблю, *куди* піду — завжди серце в тузі Чуб. V, 277.

12. У народній мові прислівники прикметникового походження в'яжуться не тільки з дієсловами та прикметниками (ev. прислівниками прикметникового походження), а й із речівниками: — Чоловік п'яниця був, а жінка ще *більше п'яниця* Гн. 20. Тут *сильно грязь* Гоб. Сьогодні *тяжко холод* ib. Один був *дуже багач* Яв. 183.

§ 20. Деякі заперечні вислови.

1. Вислови *не скільки, не що, не який* проти відповідного значіння слів »мало«, »не дуже«, »невеликий«, надають стилеві емоціонального відтінку: — Діла *не скільки* Гр. А що по журінню? *Не що* воно порадить МВ. Він *не що* й старим чоловіком вмер Гр. *Не яку* худобу має, а живе з достатком Гр. *Не яка* там далечина Гр.

Відзначаю й звороти: — Перелесник же це летів — *не хто* Етн. 32. З голови почну (їсти), та й увесь мій — *не як* Рудч. I, 2. Пор. злучні звороти *не що, як; не хто, як* і д. § 17, п. 3.

2. Де у фразі є заперечні злучні слівця *ні, ані,* там мова інколи, найбільше мова поезії, обминає заперечну часточку *не* при дієслові: — Ні я його в війську згубив, ні я його в синім морі втопив Пісня. Ані його відмолитися, ані його відхриститися Ном.

У Шевченка й при підметі *ніхто* дієслово без *не:* — Мені невесело було й на нашій славній Україні: *ніхто любив* мене, *вітав,* і я *хилився ні до кого* Шевч. 303.[97]

§ 21. Часові звороти.

Ґенітивні звороти.

1. Широко знає українська мова ґенітивні часові звороти, де речівник у ґенітиві зв'язаний із прикметником: — Приходь до мене *гулящого часу* Гр. Не куй, зозуленько, *темненької ночи* Чуб. III, 157. Приїдемо до вас *великої води* Київщ. Його (Шевченкова) пісня така пахуча, як ті сади *весняної доби* Лев. *Одного теплого дня* в неділю Санько та Яків сиділи собі на призьбі Гр. Зав'яжи очі *темної ночи* Чуб. V, 146. *Четвертої неділеньки* додому вертайся ib. 720. Хазяйка... завітала нас до садку, де вони *літнього* заспіль *часу* обідали Стор. 196. У західніх говірках у деяких висловах навіть і без прикметника: — Як не буде *березня* верем'я, а *мая* дощу Яв. 6. Сучасна літературна мова мало зважає на вказані часові звороти і замість них уживає менш поширених в українській народній, а більш у російській літературній мові знаних часових зворотів — прийм. *у (в)* з акузативом. Вказані ґенітивні часові звороти не мають означеного характеру минулости, теперішности чи прийдешности.

2. Здебільшого минулість означає прийменниковий часовий зворот — прийм. *за* з ґенітивом: — *За Нерона* Шевч. *За Хмельницького* Юрася пуста Україна звелася, а *за Павла Тетеренка* не поправиться й теперенька Ном. 13440. *За довільніших часів* то по співах усе село знало, коли хата закладалась Етн. 45. Наш господар-дозорця, вижав жито *за сонця* Гр. А це ще діялось, коли хочете знати, ще *за Польщі,* як Україною князі орудували Стор. 93. *За давніх часів* ib. 22. *За моєї битности* цього не було Ост. Ще *за старого урем'я,* як це начало коїтися Кан. Не *за нашої пам'яти* Рудч. II, 107. За гетьманщини, за добровольців, за царату.

Цим зворотом можна і минулість і прийдешність означити: — Не за нас це сталося, не за нас і *перестане* Ном. 687. За наших часів це стається.

3. Ґенітивні звороти з займенником *що* в розумінні «кожний»: *щодня, щомісяця, щороку, щопівроку* і д.: — Буде ж твоя, молода дівчино, *що-дня* спина бита Чуб. III, 111. Туди мою пориває *що-вечора* душу Чуб. V, 417. *Що-суботоньки* чесала, *що-неділеньки* вбирала Метл. 205.

Російське »через день« (заседания бывают через день) буде по-українському *щодругого дня.*

Рідше замість ґенітива буває номінатив: — *Що-неділя* жовті чоботи Чуб. V, 215. Тужу *що-день, що-година* ib. 359. *Що божий день* молюсь Кв. 59.

4. Ґенітивні часові звороти з прийм. *проти, навпроти* в значінні рос. »под (какой-либо день), перед (каким-либо событием)«: — *Проти пятниці* мені приснилась скриня, повна добра Гр. *Проти смерти* двох синів мені снилось, що два голуби прилетіло в оселю Гр. Не розкажу *проти ночи,* а то ще присниться Гр. *Навпроти ночи* Гр.

Д а т и в н і з в о р о т и з прийм. *(і)к* заховалися ще в деяких висловах: *к Великодню, к Різдву, к святу.* Приклади див. § 18, ст. 122.

А к у з а т и в н і з в о р о т и.

1. Звичні звороти з прийм. *у(в):* — *У середу* родилася, тепер мені горе Пісня. *У неділю* вранці-рано синє море грало Шевч.

2. Часто вживаний у сучасній літературній мові часовий зворот з прийменником *через* — *через рік, через місяць* у значінні »коли мине рік, місяць (Не зараз оддаси, *через дев'ять рік* Рудч. II, 21.)« — мало знаний в українській мові. У вказаному значінні великого є поширення прийм. *за* з акузативом: — Не піду я заміж *за рік, за два* Чуб. V, 587. Вже нескоро, мало не *за рік* бачу в церкві вдову Барв. 377. *За тиждень* — Великдень Гр.

Паралельно кажуть: — Прийшов син *в десять літ* додому Чуб. V, 714. Дочка... *в год* приїхала ib. 582. Прийдеш з ним *в рік* Яв. 97. *У рік* стара пані вмерла МВ. *У год* так чи *в два* ішли москалі через наше село Гр.

Вказаний зворот з прийм. *за* може мати й те саме значіння, що в російській мові: *А за дев'ять років* (рос. за девять лет, втечение, впродолжение девяти лет) я наживусь на світі Рудч. II, 21.

Українські часові звороти з прийм. *через* є здебільшого того самого значіння, що російські часові звороти з словами »впродолжение, втечение«: — Коли б то можна бути *через зиму* котом, *через літо* пастухом, а на Великдень попом Гр. Окроме сухого хліба *через цілісінький день* нічого не побачить Кв. А я живу при нещасті *через усі віки* Кул. — Гр.

3. Відзначаю безприйменниковий акузативний часовий зворот: — Хто ж мене, дівчину, *цей вечір* пригорне? Чуб. V, 28. Прийдеш, козаче, *цей вечір* до мене ib. 137. Мій син *цю ніч* оженився ib. 962. — Паралельно до цього часового звороту, де речівник має при собі прикметника-займенника, можливий і безприйменниковий ґенітивний зворот: *цього вечора, цеї ночі.*

Паралельно до часового безприйменникового звороту без атрибута *вечір* — Підемо завтра *вечір* на ниви Яв. 17 — і до прийменникового звороту *у вечір* — Прийшов так *у вечір* до свого села Яв. 179. *У вечір* приходять додому Яв. 71 — є вживаніший на Над-

дніпрянщині взорот *увечері*. Акузативні звороти *вечір, у вечір* більше знані по західніх говірках.

Акузатив на означення часу в такому, наприклад, значінні, як — ***Нічку*** стою з дівчиною, на другую важу Чуб. V, 401 — проти льокативного походження прислівника *вночі* обіймає собою названий час у цілому (усю нічку); *вночі* вказує собою тільки пору, в протилежність, напр., до *вдень,* і не має значіння певного обмеженого часу.

4. Вкінці вказую на такі акузативні часові звороти:

На той час він був дома Гр.

Як таки отак *день крізь день* (рос. изо дня в день) сидіти за роботою, — це можна й захворіти Гр. Також у цьому значінні *день-при-дні, день-при-дневі, день-від-дня:* — *День від дня* робили на пана Гр. Сидиш даремне *день при дневі* Гр. *День при дні* сварки Гр. *День при дні,* день при дні робимо МВ. I, 98.

Інструментальні звороти: — *Щасливою годиною* козак уродився Гр. Пісні віспівує було *ясними зорями* Гр. Іде козак од дівчини *білесеньким світом* Чуб. V, 53. Прокляла мене мати *малою дитиною* ib. 145. А впівночі розбій розбиває, а *світочком* під дім під'їжджає ib. 738. *Походом* на візку тряслась Котл. Вивірив ти моє серце вдень і *нічною добою* Кул. Коли ж тебе, моя матінко, дожидати в гості, чи *глибокими снігами,* чи *зеленими лугами,* чи *вишневими садами* Лев. Я вже думала *днями* й *ночами.*

Російський зворот »на этих днях« треба по-українському перекласти *цими днями,* »в иное время« — *іншим часом,* »в последнее время« — *останнім часом, останніми часами.*

Замість невластивих українській мові часових зворотів: — Засідання бувають »по понеділках і п'ятницях« — треба: — Засідання бувають *понеділками* й *п'ятницями,* — або: *в понеділки* і *п'ятниці* —, або: *щопонеділка й щоп'ятниці.* Порівн. Поливай зілля *ранніми і пізніми рісоньками* дрібними своїми слізоньками Метл. 216.

Льокативні звороти. 1. З прийм. *о, об:* — *О 12-ій годині* Яв. 91. Аж *о третій годині* по півночі схопився і збудив жінку ib. 224. А вдарили в усі звони *об третій годині* Чуб. V, 442. Прилетів *опівдні* до того чоловіка Рудч. I, 142. *Опівночі* людей розбиває Чуб. V, 741. Також із прийм. *у (в):* — А *впівночі* розбій розбиває ib. 738. Зрідка паралельні звороти — прислівники акузативного походження: — Коли так *опівніч* як загуде в лісі Нар. 11. Як раз *у-опівніч,* коли саме ходять відьми ib. 152.

2. З прийм. *при:* — Навчила мене мати темненької ночи *при ясній свічі* Чуб. III, 298. Чи вона вас *при старості* літ осудила Чуб. V, 848. Див. вище ст. 125 *день-при-дні, день-при-дневі.*

3. З прийм. *на:* — *На тім тижні* це було Гр. *На весні* Гр. Казав *на прощанні,* що не покину тебе. Криваві чвари татарські... почались хиба *на скінчанню* XV століття Кул. V, 40.

§. 22. Сполучені несинонімічні слова (ОТЕЦЬ-МАТИ) та синонімічні слова (ДУМКИ-ГАДКИ) та інші.

Українська поетична мова часто застосовує сполучення двох слів, що з них кожне може мати своє окреме значіння, тобто сполучені слова несинонімічні, або сполучені слова можуть бути дуже близького значіння, синоніми. У першому випадку обидва поняття складаються на одно узагальнене: — Єсть у мене *отець-мати* (= батьки) Грінч. М. III. 199. Будуть до неї *куми-побратими* наїжджати Метл. 355. Єсть у тебе, сину, *срібла-золота* много Чуб. V, 868. Не слухала й *отця-неньки* старого ib. 595. *Сіла-пала* галка на зеленій вільсі ib. 472. Ой *сяду-впаду* у батенька у саду Метл. 255. Гарячими слізми своїми його (Шевченка) *скропили-освятили* Кул. VI, 495. Свої думки-гадки *повимовляю-поплачу* МВ. II, 130. Усе вже те *оддаліло-проминуло* ib. 107. Не так було б мені свою праву руку одрубати важко, як тую правду *визнати-вимовити* ib. 83. Соловейко *свище-щебече* ib. 139. Як? у чому? Що таке замислив ти? *гукала-питала* ib. 116.

Де складові несинонімічні слова-речівники, там одно з них може означати прикмету другого; слово із значінням прикмети може проти прикметованого слова мати позицію і препозитивну і постпозитивну: — Потеряв я *щастя-долю* (щасливу долю) через молодиці Чуб. V, 478. Мене покидаєш із *мислями-сльозами* (слізними мислями) ib. 287. Купи, сину, *дротянку-нагайку* ib. 730. *Нагайка-дротянка* з кілка не вбуває Чуб. V, 494. (Пор. Що *нагаєчка,* що *дротяночка* із кілочка не збуває Чуб. V, 220, де відповідні слова роз'єднані). Ой там Ганночка гуляла, *жемчуг-намисто* обірвала Чуб. III, 189. Здавалась зачарованим *садом-раєм* земним Стор. 427. На їй *плахта-черніточка* Пісня. То поведе очицями, що як *терн-ягідки* Кв. 158. *Кайдани-залізо* ноги повривало, біле тіло *козацьке-молодецьке*[98] коло жовтої кости пошмугляло Гр. Див. § 15. Сурядні сполучення.

Узагальнення двох протилежних понять, де друге дорівнює заперечному першому, маємо в таких зворотах: — Вона тут чи *побула-не побула,* мерщій додому Кв. (= вона тут трохи побула...). Пор. Також: — Чи *повечеряли,* чи *не повечеряли,* а мерщій спати Кв. Після обід чи *прибрала* Маруся, чи *не прибрала,* мерщій вхопила глечичок... Кв. Пор. цей факт із творенням таких слів, як *де-не-де, коли-не-коли.*

Сполучення двох синонімічних слів виказує повільний процес думання; одночасно це підсилює дане поняття, як і тавтологічний зворот: — Инший стане та свій *смуток-жаль* повістить МВ. II, 39. Свої *думки-гадки* повимовляю-поплачу ib. 130. Не за тобою ці *скарби-маєтки* збирала Метл. 416. На *дух-мару* вона походила з своїм нездвиженим обличчям МВ. II, 199. Ой піду я *лісом-бором* Чуб. V, 718. *Горя-біди* набереться ib. 808. Були великі *доми-палаци* Шух. 106. Набряклі жили *кидалися-бились* Гр. Знати її по личеньку, знати її по білому, *плаче-тужить* по милому Чуб. V, 75.

Старую матір *питали-шукали* ib. 848. *Плакала-ридала,* правдоньки питала ib. 99. Я *гинула-пропадала*, а ти коло неї упадав там МВ. II, 93. Будем радиться, чи *гаразд-добре* на славній Україні проживати Метл. 381.

Пор. такі синонімічні сполучення: — *До схід сонця ранісінько* Шевч. *Не думай же* і *в мислях собі того не покладай,* що во віки вічні ми в тебе під опікою зоставатимемось Кул. VI, 535.

Такого самого значіння є тавтологічні звороти *ждати-дожидати, клясти-проклинати* та ін.: — Там її *ждуть-дожидають,* як об весні ластівки Кв. З виду чорнявенька, *хороша-прехороша* Стор. 54. У неділю *вранці-рано* синє море грало Шевч. Пор. § 6, ст. 79.

Сполученням двох однакових дієслів протягається процес чинности: І так *ходив-ходив* (= довго ходив) лісами кілька літ Яв. 24. Порівн. — *Ішов* дорогою *що йшов* Шух. 249. (= довго йшов). *Росла-росла* (або: росла, росла) дівчинонька та й у порі стала. Пісня.

Сполученням двох однакових прикметників чи прислівників підсилюється дане поняття: — А дівчина *гарна-гарна* вдалася. Адже в світлицю, де сам живе, нікого не пустить і ключа нікому не дасть, хиба вже *дуже-дуже* дасть мені Кв. Ще й сонечко *тільки-тільки* що зайшло Кв. Дніпро *геть-геть* собі розкинувсь Шевч. З-під його та мизерна, трохи не мертва старосвітщина *тиль-тиль* пробивається Кул. VI, 588. Пор. *Треба та й треба* (=дуже, доконче треба) було козацтву закоренитись на такому місці Кул. VI, 65.

Сполучення двох однакових конкретних речівників у ґенітиві множини: — де речівники збірного значіння, там вони в ґенітиві однини — вказує на велике, незлічéне число того, що виражене в речівниках: — На столі купи грошей, мідні й срібні, а кругом стола *людей-людей* Стор. 174. А тама *скоту-скоту* хто й зна скільки.

Вказані в цьому параграфі явища до стислого стилю не надаються.

§ 23. Деякі хибно вживані слова.

У відповідних місцях указано на хибні вислови. Тут даю на увагу те, що не знайшло собі місця в попередніх розділах.

1. Лічити, рахувати ким, чим замість *вважати, мати за кого, що.* Часто, перекладаючи рос. »считать« українським *рахувати, лічити,* хибно кажуть: — Рахую своїм обов'язком; лічу потрібним. По-українському кажуть: вважаю *за* свій *обов'язок; вважаю за потрібне;* він його *має* (чи *вважає*) *за розумного.* — Дума, що дурень його *вважає за чорта.* Гр. Мене люди *за дурного мають* Барв. 343. Див. § 6, ст. 65.

2. Уявляти з себе замість *бути, становити, являти собою,* іноді також *мати:* — »Їхні квітки уявляють з себе двогубу форму« (з рукопису), — треба: ... *мають* двогубу форму, чи: Їхні квітки двогубої форми. Замість: — Рід уявляє з себе справді

щось стале, — треба: — Рід є справді щось стале, — або: — Рід *становить* (чи *являє*) *собою* справді щось стале.

3. Складати замість *становити, бути:* — Знання клімату складає необхідну підставу..., водень складає первень води (з рукопису). Словом *складати* тут віддано таке значіння російського »составлять«, якого не має українське *складати.* По-українському кажуть: Вода *становить* найважнішу частину землі Гр. Знання клімату *становить...;* водень *становить* первень води, — або ще краще, бо простіше: водень це первень води.

4. *Матися* замість *бути,* або, змінивши конструкцію фрази, *мати*: — В тому разі, коли маються авторизовані видання (з Книгаря), замість: ...коли є авторизовані видання. На ринку мається багато читанок, — замість: — Ринок *має* багато читанок, — або: — На ринку є багато читанок. *Матися* більш стосується до матеріяльного стану, до стану здоров'я: — Він добре *мається,* зле *мається,* — це те, що російське »Он хорошо, плохо себя чувствует (поживает); он в хорошем, плохом материальном положении«. — Розпитує про його, як він собі *мається,* та й напитала, що в його хутір є МВ. Як маєтеся? — Трохи іншого відтінку є слово *матися* у таких безпідметових висловах: — Як би так *малось,* як *не мається,* то що б то було? Ном. 7353. Поборовся, як би *малось* сили Ном. 4161.

Матися інколи чути при інфінітиві замість *мати* в значінні рос. »собираться«: — Вчора ми *малися* (=мали) їхати Черніг. Див. § 4, ст. 38—39.

5. Одчиняти, -нити, зачиняти, -нити замість *відкривати, -крити, закривати, -рити: одчинити, зачинити засідання, курси.* Тут узагальнено значіння слів *одчиняти, зачиняти.* В українській мові вони значать те, що рос. »отворять, затворять«. Одчиняють вікна, двері тощо. — Золотий обушок скрізь двері відчине Ном. 1390. Старший братіку, одчини ворітця Метл. 170. У свого батька й хлів одчиняв, а в нашого не хоче й хати Ном. 2539. Отже можна ще казати: *крамниці, банки відчинені, зачинені.* Але *збори, засідання, курси* краще *відкривати* й *закривати,* бо ці дієслова мають загальніше значіння.

6. Словом *займатися* сучасна літературна мова перекладає рос. »заниматься« і там, де має свої інші, природніші вислови. Замість займатися торгівлею, рибальством, пасічництвом та ін. по-українському кажуть *торгувати, рибалчити, пасічникувати* та ін. Див. § 6, ст. 85. Де нема відповідного дієслова, або де є потреба відзначити саму професію, там можна казати *жити з чого, жити чим, трудитися чим, робити що:* — *Живе з хліборобства,* або *живе хліборобством, трудиться кравецтвом, хліборобством* тощо; *робить хліб* (= трудиться хліборобством), *робить* ремество: — Натальці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів *хліб робити* Котл. Він *живе хліборобством,* тільки ніякого рукодільства не знає Гр. *Роблю ж* таки те *ремество* синило так воно мені добре в знаки далося Гр. Також: — Він *ходив*

на стрілецтво (занимался охотою) і бив птаху усяку, де яку на світі зобачив Шух. 100.

7. Фразеологічний зворот ходить о те, ходить про те (польськ. chodzi o to, рос. дело в том) — його, здається, не знає Наддніпрянщина. Його можна замінити поширеними зворотами *мова про те мовиться; в тім річ:* — Не *в тім річ,* що в хаті піч, — то біда, як нема Ном.; *в тім сила:* — Не *в тім сила,* що кобила сива, а в тім, що не везе. Приказка. Цими зворотами можна замінити й поширений останніми часами вислів справа в тому, що... рос. »дело в том, что«... Треба: *річ у тому (тім), що...*

8. Російськім займенниковим зворотам «друг друга, один другого, друг у друга, один у другого, один возле другого, один за другим« та ін. відповідають українські звороти *один одного, одно одного, один в одного, один коло одного, один по одному* та ін., де *один одного*... а не один другого тощо: — Вони *один одного* покохали Стор. Питали *один в одного. Один по одному* спішать Гр. *Один по одному* лист у гаї осипається Гр. *Одна від одної* жінки знають, якої саме глини треба роздобувати Етн. 46. Городи наші *один на одного* виганяються Кан. Князі *один на одного* війною ходили... і торг почали між себе частіше мати і людськости *одні в одних* набиратись Кул. VI, 21.

9. Дехто, із російської виходячи мови, вживає замість займенника *самий* — один: Тут одні бур'яни,— замісць: Тут *самі* бур'яни. Російське *один* має два значіння: 1. один і 2. самий. Другого значіння українське *один* не має: — І постіль убога — *самая* солома Чуб. III. 382. Зосталися *самі* вишкварки Ном. 1929. Попродав увесь скот, зосталась *сама* каліч Гр. Козаками в Татарщині звано таке військо, що в йому були *самі* улани, князі та козаки Кул. VI, 37. Але *сам-один:* — *Сам-один,* як палець Ном. 10678.

10. Замість *інший,* діялектично *инакший, иначий,* часто кажуть другий: — Запліднення пилком з другої квітки (з рукопису), — де краще: ...*з іншої* квітки. Українське *другий* здебільшого значить те, що рос. »второй«, і в значінні *інший* його б слід обминати там, де воно може плутати розуміння вислову. Приклади: — Милий покидає, *иншої* шукає Гр. Дві в однаковому убранні, а третя в *иншому* Гр. Зовсім *инакша* сцена Лев.—Гр. Що все тута не по-нашому, що все тута *по иначому* Грін. III, 493.

11. Російським зворотам »безо всякого, безо всего« відповідають українські звороти *без ніякого, без нічого,* а не без усякого, без усього: — Вони зміну робили і взяли той город *без нічого* Март. 220. Вони виходять на попа *без ніякої* науки Гр. Так і зосталась *без нічого* Ном.

Цікаво порівняти звороти *без ніякого, без нічого* з творенням таких слів, як *безневинний* — На мене молоду, *безневинную,* неслава Чуб. V, 279, — *безневинність* — Не вповаючи на *безневинність* свою МВ., — тобто невинний, невинність; далі *безнемірний* в розумінні *безмірний* — Він *безнемірно* пив Гр., — *небезпремінно* тощо.

12. Слова *останній* не треба вживати в розумінні *решта, інший.* Замість казати: Дійсні члени зосталися, а о с т а н н і вийшли, — треба: ...а *всі інші* вийшли, — або: ...а *решта* вийшли. Українське *останній* значить те, що польське ostatni; російське »остальной« ширшого значіння.

13. Л ю б и й (рос. любой) замість *перший кращий, усякий,* часом також *абиякий.* Не можна казати: — Взяти пилок з л ю б о ї квітки, — треба: ...з *абиякої* квітки. Замість — Л ю б и й скаже, — треба: — *Усяке* (чи *усякий*) скаже. Українське *любий* має одно значіння: люба мамо, люба дитино.

14. Дуже поширеним від недавнього словам *необхідний, необхідно, необхідність* надано в сучасній літературній мові такого широкого значіння, якого є відповідні російські слова »необходимый, небходимо, необходимость«. Уживають їх і там, де нема того необхідного. Кажуть н е о б х і д н о зробити, — де має бути: *треба* зробити; замість н е о б х і д н а умова краще й достотніше — *невідмінна* умова; кажуть — н е м а н е о б х і д н о с т и, де можна *нема потреби* чи просто *не треба.* Російське »необходимый« має деякими своїми відтінками ще відповідники (крім уже наведених) в українській мові, що можуть у потребі деталізувати те загальне поняття, яке сучасна мова вкладає в слово *необхідний.* Такі відповідники є *доконечний, конечний, неминучий.*

15. Часто плутають значіння слів *особистий* і *особливий. Особистий* це *персональний,* рос. личный; *особливий* це *спеціяльний,* рос. особый.

16. Від недавнього почали вживати латинського походження слова *пакт* у розумінні *пункт.* Кажуть: перший п а к т с т а т у т у та ін. Це непорозуміння: статут має пункти, а не пакта. У Грінченківському словнику дано на підставі цитати з Куліша таке пояснення до цього слова: — *Пакта, -тів,* мн. Договоръ, условіе. Їздили козаки дякувати Богу за свою велику побіду над ляхами та за вимушені в ляхів пакта К. Кр. 12.

17. Вкінці наводжу слово, що дуже поширилося в нашій буденній розмові. Ц е в и б а ч а ю с ь з російського, теж хибного, »извиняюсь«. Його доконче треба викинути з української мови. По-українському кажуть: *вибачайте, вибачте, даруйте, пробачте.*

Поданими тут увагами до сучасної літературної мови та особливостями української народньої мови я не вичерпую хиби в сучасній мові літературній, як і не вичерпую все особливе, одмітне в українській мові проти російської літературної мови: треба ще детально дослідити мову українських клясиків слова, як і вичерпати матеріял етнографічний. А взагалі вичерпати *всі* особливості в мові — трохи чи й зможна це річ: жива мова має в собі багато такого, що не дається обняти певним граматичним правилом, а що треба відчути чуттям мови, стилю.

Виставивши українські язикові факти, я мала за підставу і поширеність їх, і відповідиість іишим подібним язиковим фактам. Де можна було, там відтінеио зиачінням паралельиі звороти.

Даиими в »Увагах« фактами з української, иайбільше иаддніпрянської, мови я б не хотіла підвести літературну мову під певні тісиі рамки, — це значило б шукати нерухомости в русі, а мова передусім живе, воиа є безнастаина творчість. Але мова кожиого иароду є вираз його національного світогляду, а мова окремого члеиа нації, мавши за підставу загальнонаціональне, віками утвореие, виосить у скарбницю иародиьої в широкому розумінні мови *його власне,* висловлює його індивідуальність. Кожиий бо суб'єкт ие тільки пасивно сприймає, а і творить мову. Але в цій творчості сваволі ие може бути, і своє, іидивідуальне кожне мусить підганяти під віками збережену підставу, щоб підійти під мислі народові. Інакше бо такому індивідуальному загрожує смерть. В. Гумбольдт був тієї думки, що сила індивідуума проти мови, як приналежности цілої иації, невелика; що проте індивідуум має вплив на загальну мову в більшій чи меншій мірі, але волю має тільки в тих межах, у яких загальионаціоиальна мова дозволяє її мати.[99] Ця думка й тепер держиться: »Самостійно й оригінально переживані інтуїції збуджують іидивідуальну творчість стилістичну, але коли натрапляють на задубілі форми язикової експресії, вони мусять до них нахилитися. Переможна сила традиції й звичаю у цій царині, як і в обсязі іиших формально-язикових уяв, опановує найгеніяльніші особистості. Діяльиість творця, як і скрізь, так і тут, у зиачиій мірі залежить від матеріялу, що його він (творець) перетворює своєю працею, а язиковий матеріял може сильніше нас в'яже, ніж який інший фізичної природи твір«.[100]

Подаиими тут фактами я б рада прислужитися сучасній літературній мові тим, щоб допомогти їй зійти з російської підстави, набігти живої народньої тропи, тієї, що йшла нею літературна мова давнішніх українських письменників, а відбігла її сучасна літературиа мова. Для україиської літературної мови є єдина можлива підстава — народня мова: елемент, що з його тепер твориться українська іителіґенція, це українське селянство, — тільки воно може дати обличчя українській літературній мові.

Ще кілька слів за фразеологію.

Як до типу певного твору, і мова його повинна відбивати певним духом, повинна мати свій стиль, і ие тільки мова красиого письменства, а і мова популярно- і спеціяльно-наукових праць. Цього вимагає краса, цілість твору; це є навіть певиий педагогічний спосіб впливати иа читача.

Стиль багато залежить від фразеолоґії, тобто від тих словесних сполучениів, що образно характеризують собою асоціяцію поняттів у даного иароду, його способи думати. Фразеологія надає мові певного обличчя і в великій мірі спричиняється до одмітности її поміж іншими мовами. Можна й у науковій мові щонайширше прикласти фразеологію навіть у її ширшому розумінні,

тобто і так звану мітологічну мову, мову метафор, порівняннів, гіпербол, тощо. Часом бо буває потреба обняти думку не повсякденними звичними, а образними висловами. Потебня каже: »У нас у мові стало відбувається дрібний, але в результаті могутній перетвір поетичних форм у прозаїчні і навпаки, — постають нові поетичні форми з прозаїчних. Щоб створити наукову думку, не можна без поезії обійтися« і далі: »де нема точного поняття, там виступає поетичний образ«.[101]

На образність багата народня мова і її б можна щонайширше використати. Одно з завданнів, що стоїть перед українськими філологами, — це дати в можливій мірі повну українську фразеологію, використавши як народній, як і літературний матеріял.

Нижче подаю деякі з тих фразеологічних зворотів, що вони, вже здебільшого відійшовши від свого первісного емоціонального характеру, могли б стати в пригоді й науковій літературній мові. Вони могли б правити і за основу, коли доводиться творити нові фразеологічні звороти або перекладати чужі.

Важко в тому багатстві народньої фразеології відшукати системи, навести на певні правила. Проте дещо дається зробити. Де головний елемент фразеологічного звороту повторюється в багатьох фразеологічних зворотах, там він може стати за головний елемент і до нових фразеологічних зворотів. Як корінь у цілому ряді слів, так дієслово в цілій низці фразеологічних зворотів і є здебільшого той головний елемент.

Подані нижче фразеологічні звороти згруповано так, щоб вони могли правити не тільки за лексичний матеріял, а і за матеріял, щоб творити нові фразеологічні звороти. Через те й ідуть вони групами, де в кожній зібрано різні дієслова одного кореня, а також і близькі значінням дієслова (*брати* і *взяти, класти* і *ложити*) з різними префіксами та суфіксами. Групи розкладено за абеткою початкових літер кореня в певній групі дієслів. В одній групі фразеологічні звороти йдуть за відмінками, що їх мають при собі дієслова. Дієслова, що коло одного відмінка згуртовані, спершу йдуть без прийменників, а тоді з прийменниками; спершу йдуть дієслова без *-ся,* а тоді дієслова на *-ся.* Від того, чи дієслово має при собі безпосередньо речівника, чи прийменника, то й абетки в певній групі дієслів додержано або за початковою літерою речівника, або за початковою літерою прийменника. В кінці кожної групи дано фразеологічні звороти, що в них речівникова форма незалежна від дієслова.

ПРИМІТКИ.

[1] Приблизно те саме сказано в 1-ому виданні „Уваг" п'ять літ назад. Сказане тоді, має силу й тепер.

[2] Будде. Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка (XVII—XIX) — Энциклопедія Славянской Филологіи. Випускъ 12, СПБ. 1908, ст. 41.

[3] Ch. Bally: Le langage et la vie 1913, ст. 96—97.

[4] Die deutschen Mundarten von Pr. Dr. Hans Reis, ст. 136.

[5] Надто височую Кулішеву мову в перших п'ятьох розділах його „Історії": 1. Історія України од найдавніших часів. 2. Первий період козацтва. 3. Руїна. 4. Хмельнищина. 5. Виговщина. Це найбагатші, найкращі зразки українського слова, що досі не мають рівних собі в українській прозовій літературі.

[6] Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Karl Vossler. Heidelberg 1904.

[7] Начерк історії літературної української мови. Україна 1914, II, 28.

[8] О переводахъ евангелія на малорусскій языкъ, ст. 24.

[9] Так відповів візник із с. Купчичів (Сосницького п. на Чернігівщині) на мій запит, чим різниться змітнівська говірка від говірки о. с. Загребелля, Андріївки Сосн. п. та м. Сосниці; в останніх трьох містинах говірка окуча, у Змітневі — акуча.

[10] У Грінченківському словнику це слово подано з наголосом на корені.

[11] Народня російська мова творенням, значінням та функціями вказаної категорії прикметників здебільшого спадається з українською народньою мовою: дерево стоячее, облако стоячее, болото зыбучее, зелье забудущее, муравьи ползучие; глаза завидущи, руки загребущи; что корова заблудящая, что ворона залетящая; от смерти умирущей казной отсыплюсь; плодущий, работящий. Приклади взято в Ф. Буслаєва: Историческая грамматика русскаго языка, изд. 2-ое, Москва 1863, ч. I. ст. 104—105.

[12] ор. с. 39.

[13] Усі цитати з євангелії узято з названої вище праці П. Житецького.

[14] Російський тут вплив — треба: без ніякої.

[15] У давнішій російській мові вільніше проти сучасної вживалося прикметників на *-лий* від дієслів: — отъ синего каменя отъ *розсѣлого*, поклепавъ напрасно *пропалыхъ* своихъ гусей, вздохнулъ чрезвычайно *немоглымъ* образомъ, *шлыя* (идущие на расход) деньги, *зналое* дело. — Бусл. I, 107.

[16] За дієприкметники на *-мый* у російській мові в Буслаєва сказано: — Пасивні дієприкметники тепер. часу властиво належать до мови

церковно-слов'янської і тільки під її впливом уживають їх в освіченій книжній мові. Проста мова (просторечие) надає їм характеру прикметникового, напр. у Древн. стих. „тьма несвѣтимая" 18, 27. Волог. послов. „ношàмое носится, держàмое держится". Дал. 91. — Бусл. I, 108.

[17] Ор. с., 24.

[18] Щодо форми дієприслівників із значінням теперішности, то літературна традиція промовляє за формою на *-чи*. Проте по українських говірках дуже рясні форми на *-че*: на Голопільщині (офіц. Ольгопільщина) на Поділлі кажуть, *як хотячè, беручè* (с. Яланець); у Бердичівському пов. на Київщині співають: Хай її (росу) зіб'є матінка моя, до мене *йдучè, спотикаючè*, дрібними слізми *умиваючè.* (Цей останній приклад ласкаво подав мені К. Квітка із своїх невиданих записів), де в співі дієприслівникове закінчення має на собі ритмічний наголос. Думаю, що це явище не фонетичне, а морфологічне. Пор. у Буслаєва: „Въ Русск. Правдѣ по сп. Кормч. 1282 г. дѣепричастія уже не различаются по родамъ. Въ Поуч. Владим. Мономах. *умѣючи, ся не боячи, вдадуче;* въ Словѣ о полку Игор. *звонячи, лелѣючи;* въ Злат. Цѣпи XIV в. *пьюче, призываюче*" Бусл. I, 102.

[19] Така дієприслівникова позиція можлива й у російській народній і в білоруській мові. Пор. Кабъ я увидзѣушы, быу бы спрасіушы, чаго ёнъ прыходзіу. Яна жъ была бъ дауно здохшы, кабъ я ни лячыушы. Изв. 1898, т. III, кн. 3, прилож. 66.

Пор. також у Гоголя: Петрович, точно, после субботы сильно косил глазом, голову держал к полу и *был* совсем *заспавшись.* Шинель, изд. 1900, ст. 98; у Герцена: Почтенный старец этот постоянно *был* сердит или *выпивши.* Былое и думы, ст. 30. — Приклади взято у В. Чернишова „Правильность и чистота русской рѣчи. Петербург 1911".

[20] Пор. рос. Здраствуй *женившись*, дурак і дура! — Тредьяковский при „Дурацкой свадьбе". Приклад узято в праці „М. И. Михельсонъ. Опытъ русской фразеологии". Т. I, ст. 341.

[21] Таку позицію дієприслівника знає й російська мова, народня і давніша літературна: *Видя* мышь кошку, забыла и ложку. *Видя* волк козу, забывает грозу. У Пушкина: *Приехав* он прямым поэтом, пошел бродить; у Хемницера: *Пришедши* мальчик в лес, гнездо на дереве увидел и полез. — Приклади взято в Буслаєва II, 329—330.

[22] Приклад цей записано з уст. Д. І. Еварницького.

[23] За такого характеру дієприслівника з злучним словом П. Житецький помилково має такий приклад: — Нема спинку вдовиному синку, що звів з ума чужую дитинку: *як ізвівши*, на коника сівши: будь здорова, любая розмова. Чуб. V, 275, 8. — Очерк лит. ист. мал. нар. ст. 31. Слово *як* не є тут злучного значіння: воно наближає до нас чинність і цим надає їй жвавішого відтінку, так, напр. як російське слівце *вот.* Пор. у фразах: — Як був собі дід та баба. Як був собі чоловік Тяжка. Паралельно до *як* часто в значінні рос. *вот* виступає й *що*: — Що в неділю сонце пізненько заходить; де дівчину козак любить, туди гулять ходить. Чуб. V, 423. Що на горі санчата, спускаються дівчата ib. 98. Що у саду та під люлькою сидів голуб із голубкою ib. 33. Див. § 16 укінці.

[24] Пор. у російських билинах: — Только видели *молодца сядучись,* а не видели удалого *поедучись;* застал ли его *забавляючись;* увидел *едучись* старого *Никиту* Романовича на добром коне. — Взято в Бусл. II, 330.

[25] І російська народня мова знає таку позицію дієприслівникову. Пор. — *Увидя* то, иа мысли *волку* вспало. Крылов, „Лев і волк". *Пройдя* шагов

тысячу, *мне* стали попадаться люди и женщины, шедшие с корзинками на рынок. Л. Толстой, Юность, вид. 1903, ст. 225. Останній приклад узято в Чернишова ор. с. 194.

[26] Дієприслівник у цій позиції знаний і в російській мові. Пор. у Карамзина: — *Родясь* в романической земле, ...как не любить поэзии. У Пушкина: — Велено было итти в Оренбург, *зарывая* или *потопляя* тяжести и порох. У Кольцова:

— І те пташечки — касаточки
Пели грустно так и жалобно,
Что их *слушая*, кровь стынула.

Приклади з Карамзина й Пушкина взято в Бусл. II, 330—331, з Кольцова — в А. Пєшковського: Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1920, изд. 2, ст. 319.

[27] Порівн. у рос. мові: — *Проезжая* на возвратном пути в первый раз весною знакомую березовую рощу, *у меня* голова закружилась и забилось сердце от смутного сладкого ожидания. Тургенев, Гамлет Щигр. уезда. — Приклад узято в Чернишова ор. с. 194.

[28] Порівн. у рос. мові: — *Повторяя* молитвы, которые въ первый разъ лепетали детские уста мои за любимой матерью, любовь к ней и любовь к Богу как-то странно сливались в одно чувство. Л. Толстой. Детство и отрочество. — Приклад узято в Чернишова ор. с. 194.

[29] Матеріалы для изученія сѣверно-малорусскихъ говоровъ, а также переходных отъ бѣлорусских к малорусским (Полѣсье). Изв. 1898, т. III, кн. 3, приложеніе, ст. 14.

[30] На теми мови. Нова Україна, Прага 1923, вересень.

[31] Порівн. у білоруській мові: — Такъ ему отъ лихихъ людзей зробляно. — Матеріалы для изученія бѣлор. говоровъ. Изв. 1898, т. III, кн. 3, прилож. ст. 50; див. Е. Ѳ. Карский. Бѣлоруссы, т. II, 15, 73—74; у польській мові: — Śmierć i żona od Boga przeznaczona. У сучасній польській мові конструкції, що значінням відповідають зворотові ablativus auctoris, складаються з акузатива при прийменнику przez: — ogłoszony przez niego list; dzieło zostało przez autora wydane.

[32] Терміном *речення* означено тут, як і далі, складову одиницю *фрази*, синтактичної цілости.

[33] Пор. у давнішій російській літературній мові: — Но ждал ли новых я хлопот, *чтоб был* обманут Гриб. Позволь, *чтоб* пред тобой *открыл* я притчею простой, что размышленья мне внушили Крыл. — Приклади взято в Потебні Зап. II, 438.

Хибний є погляд Богумила й Житецького, що вбачають для цієї конструкції („Идеть до насъ Христосъ не для того, жебы грѣшныхъ людей одослалъ до пекла") латино-польський взір. — Начерк історії літер. української мови, Україна 1914, II, ст. 18.

[34] Від зворотів із формами минулости від *узяти* при інфінітиві треба відрізняти звороти, де замість інфінітива є особова форма відповідного дієслова; між обома особовими дієслівними формами часто має місце злучник *і*, *та*: — Тоді він *узяв та* горобців *наслав* Гр. Гречка розцвілась саме, а мороз *узяв та й заморозив* Гр. От вони *узяли й пішли* з свого дому Нар. 339. Дівка *взяла, виметала* гній Яв. 240. — Тут форми *узяв, узяла, узяли* не мають характеру починання, а тільки протягають процес чинности, що в головному дієслові. Також у формі вольового способу на означення минулого часу: — Сестра *візьми* та й *зазнайся* з змієм. НКл. 71. Також

у прийдешньому часі: — Оце, кажуть, по весні *возьме* він і *викине* з гнізда Нар. 16.

[35] Приклади взято в Потебиі Зап. II, 441.

[36] Функціи генитива въ южно-русской языковой области, Варшава, 1913, ст. 186.

[37] Функціи генитива, ст. 139.

[38] Останні три приклади взято в проф. Є. Тимченка: Функціи генитива, 141 — 144.

[39] Паралельне явище, де можна б здогадатися інфінітива по особовому дієслові, можна вбачати й у таких зложених фразах, як ото: — А я піду до дівчини, чи змита головка Чуб. V, 128. Коронний гетьман послав до дніпрових козаків: чи велика гординська сила Кул. VI, 184 — де проти ґенітива маємо підрядне або сурядне речення, яке в'яжеться з тим поняттям, що могло б бути в інфінітиві.

[40] Є вони й у литовській мові. У відповідному явищі в білоруській мові Е. Карський вбачає в ґенітиві цієї конструкції ґенітив причиии з відтінком цілі, зіставляючи тут такі явища, як — тошнёшинько *того* (= от того), раз старуха пашла *вады* и видить; *чаго* ты прышоу, вовче? — Бѣлоруссы, т. II, ст. 148.

[41] Автор запису своїми, думаю, словами віддав тут те, що чув на селі.

[42] О перев. еванг. на малор. языкъ, ст. 38.

[43] Abriss der ukrainischen Substantivbildung. Wien 1915, ст. 5.

[44] Офіціяльна назва містечка Б о г у с л а в, д. Канівського пов. на Київщині.

[45] У XVIII в. форми теперішнього часу від *бути* були ще дуже рясні в російській літературній мові. Див. Е. Будде: Очеркъ исторіи соврем. литерат. русск. яз. Энциклопедія слав. филологіи. Вып. 12, Петерб. 1908, ст. 103.

[46] Приклад узято в Потебні Зап. II, 252.

[47] Приклади з Зап. II, 275.

[48] Русск. Ведомости 1916 р. № 284. Приклад узято з цитованої уже в примітках праці А. М. Пєшковського, ст. 466.

[49] Не можу пристати на дане в Потебні пояснення до — Твій коровай удався, срібним обручем *обнявся*, золотими шишечками *обклався* Чуб. IV, 245. що *обнявся = його обнято, обклався = його обложено, обкладено* — Зап. III, 430. Що з погляду реальности коровай сам срібним обручем не обіймається, чи сам золотими шишечками не обкладається, то це не промовляє за тим, що такий образ у народній психіці неможливий.

[50] Приклад із Зап. III, 432.

[51] В. Истоминъ. Главнѣйшія особенности языка и слога произведеній Ник. Вас. Гоголя РФВ., 1-е прибавл. къ XXXVII т., 1897, ст. 57.

[52] Чотири останні приклади взято в Потебні Зап. III, 447.

[53] Див. Зап. III, 446 — 447.

[54] Говірками це хитання помітно й у таких зворотах, що в літературній мові вони виразно безпідметові. Пор. їй ся там дуже *жаль зробив* за ним Яв. 114. *Жаль* йому *зробилося* за конем. ib. 110.

[55] Цей приклад узято з Grammatik der ruthenischen Sprache von St. v. Smal-Stockyj u. Th. Garthner.

[56] У Гоголя маємо тут і згоду граматичну — дієслово-присудок в однині, і згоду логічну — дієслово-присудок у множині: — На стеклах окон *звенело* страшное *множество* мух Старосв. пом. *Множество* узелков и мешков... *висели*... ib. Приклади взято в В. Істомина ор. с. 56.

[57] Вказані тут факти є й у російській мові. Приклади див. у Чернишова, op. c. ст. 154 — 157.

[58] Міклошич, як і Буслаїв мають звороти з присудковим інструменталем за старіші. На хибність цього погляду вказав Потебня Див. Зап. II, 494, 495, 504, 534.

[59] Правило це й у російській мові у великій мірі узагальиене. Ближче про це див. Зап. II, 511 і далі. Emmy Haertel у своїй розвідці Untersuchungen über Kasusanwendungen in der Sprache Turgenevs (Arch. für slav. phil. T. 24, Кн. I, II) надто визначені дає межі між уживанням присудкового иомінатива та присудкового інструменталя в слов'янських мовах.

[60] В. Каминскій: Краткое описаніе говора с. Косарева Дубенск. у. Волынск. губ. РФВ, 1904. т. I, 2, ст. 267.

[61] Ол. Богумил і П. Житецький: Начерк історії літературної мови, Україна 1914, II, ст. 18.

[62] У Шухевича — *за товариші;* тут подаю літературну форму.

[63] Потебня зауважує, що в найдавніших пам'ятках літописних предикативний інструменталь прикметників навіть там, де предикативний інструменталь займенників річ звична, дуже рідко трапляється.

[64] Порівн. ще в Карамзина: — Смотрели *дыма, пламени*, думая, что горит дворец; у Жуковського: — Слушай *песни* круговой; у Крылова: — Твоих мы песен слушать рады. Приклади взято в Чернишова op. c. 159.

[65] Приклад цей узято в проф. Є. Тимченка. Функціи генитива, 86.

[66] Приклад цей узято в проф. Є. Тимченка. Функціи генетива, 101.

[67] Пор. у Пушкина: — Ее постели сон бежит Евг. Он.

[68] Приклад цей узято в проф. Є. Тимченка Ф. г. 98.

[69] З Квітки-Основ'яненка листа до Шевченка в Н. Стороженка: Новие матеріалы для біографіи Шевченка, оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина", Кіевъ, 1900, ст. 5.

[70] Порівн. у Крилова: — Достали нот, *баса, альта*, две скрипки; польськ. zapalić papierosa (i papieros); білор. z świnoi skury zrabiła każuszka і ін. див. у Федеровського Lud białoruski na Rusi Litewskiej т. II, ч. I, ст. 100 і в інш. місцях, також Е. Карського Бѣлоруссы, т. II, ст. 141 — 142.

[71] А. Томсонъ: Винительний падежь прямого дополненія въ отрицательныхъ предложеніяхъ въ русскомъ языкѣ РФВ. 1903, кн. 1 і 2.

[72] Приклад цей із Функ. ген. проф. Є. Тимченка, ст. 156.

[73] Приклад із функцій генитнва, ст. 92.

[74] Порівн. у білорусів: — Идучы намъ н а я г а д ы, сустрѣу лѣсникъ. Матеріялы для изученія бѣлор. говоровъ. Изв. 1898, т. III, кн. 3. приложеніе, ст. 10. В українсько-білоруських переходових говірках так розрізняють п і т и п о г р и б и і у г р и б и: „Пошоу у грыбы, у ягоды", а „пойти по грибы" значитъ пойти за набранными грибами въ амбаръ или въ какое другое мѣсто, гдѣ они сложены". Матеріалы для изученія сѣверно-малор. говоровъ, Изв. 1898, т. III, кн. 3, приложеніе, ст. 21.

[75] Порівн. у давнішій російській літературній мові: у Ломоносова: — Говорят я з ы к а м и, не мало сходными между собою; у Карамзина: — Воображая, что мы не умеем говорить иностранными *языками;* у Лермонтова: — Слепой говорил со мною малороссийским наречием. — Приклади взято в Чернишова op. c. 166.

[76] Прнклад узято в Потебиі Зап. II, 450, 451.

[77] Приклад із Зап. II, 488.

78 У давнішій російській літературній мові такий знавець слова, як Пушкин, рясно вживав непрефіксованих дієслів: — Когда кинжал измены хладный, когда любви тяжелый сон меня терзали и *мертвили* (Н. Н. Раевскому). Дрема *долит* (Полтава). Повсюду труд веселый и прилежный сады татар и нивы *богатит* (Желание). Начало славных дней Петра *мрачили* мятежи и казни (Станси). Всех чаще мне она приходит на уста и падшего *свежит* неведомою силой (Молитва). — Приклади взято з книжки: М. А. Рыбникова. Изучение родного языка. Вып. I, 1921, ст. 14—15.

79 У Чернишова в цитованій його праці (ст. 113) вказано на те, що відповідні російські дієслова — поболеет, поменеет, похужеет, бо́леет, менеет — є особливість південно-великоруських говірок і південно-великоруських письменників: — В последнее время они (курские соловьи) похужели Турген. К утру ему полегчило Турген. Отцы и дети.

80 Приклад цей із Зап. III, 415.

81 У цьому займенникові не можна вбачати члена, article. Цілком справедливо думає М. Г. Халанський, що українські говірки члена не знають. Див. М. Г. Халанский. Изъ замѣтокъ по исторіи русскаго литературнаго языка II. О членѣ въ русскомъ языкѣ. Изв. 1901, т. VI, кн. 3, ст. 156.

82 Приклади з *який* узято з розвідки: М. Сулима. Український article. Червоний Шлях 1923, № 8. ст. 179.

83 Держуся тут терміну, що його вживає Потебня — Зап. III, ст. 464. Овсянико-Куликовський вживає тут терміну *псевдозайменники* (псевдоместоимения). — Изв. 1900, кн. 4. Д. Н. Овсянико-Куликовскій. Изъ ситактическихъ наблюденій, ст. 1156.

84 На Пирятинщині кажуть *дві лампі;* тут подаю літературну форму.

85 РФВ. 1-е прибавление к XXXVII т. 1897, ст. 55.

У давнішій російській літературній мові прикметник приналежности є явище звичне...„ ...наші зразкові письменники вживали до останніх часів прикметників приналежности в розумінні речівників, від яких вони походять: напр. у Ф. Виз. „картини *Дель-Сартови*" „Венера *Тиціанова*", у Карамз. „фізіономія *Мармонтелева* очень привлекательна; я воображалъ всеобщую ревность Лондонскихъ гражданъ и солдатъ *Елисаветиныхъ* Бусл. II, 202.

86 Ці шість прикладів узято в проф. Є. Тимченка „Функціи генитива", ст. 168 — 169.

87 У російській мові в низці ґенітивів губиться розуміння вислову: „Сущность доклада председателя технической комиссии учебного отдела общества распространения технических знаний" або „значение признания необходимости введения новых способов земельного обеспечения крестьян земледельческого района". Приклади взято в А. М. Пєшковського „Русский синтаксис в научн. освещ." 2-е изд. Москва 1920.

88 Приклад узято в Потебні Зап. III, 226.

89 Вказані в цьому §-фі паратактичні звороти Потебня має (в протилежність до Міклошичевої думки, див. Зап. III, 207) за давніші проти гіпотактичних зворотів із ґенітивом: „... тут стосунок між двома речами нічим не виражений, і вони поставлені, сказати б, на одній площі, без перспективи. І як брак перспективи в малярстві є явище старіше від наявности її, так паратактичні звороти типом старіші від тих, що, розуміється, теж сягають давньої давнини, але що більш відповідають нашій звичці об'єднувати думку. Багато легше і через те первісніше поставити два однакові відмінки, щоб виразити однакову самостійність речей, ніж відмінок

із ґенітнвом або два відмінки з різннми прийменннками, щоб віддати певні стосунки між цими речамн". Зап. III, 209 — 210.

[90] Прнклад із Зап. III, 330.

[91] Днв. § 7, 2. Підрядні іменні речення.

[92] Способы относительнаго подчиненія. Глава изъ сравнительнаго синтаксиса. Москва 1877, ст. 28.

[93] Розповідає все за порядком ЖС. II, 351 — з Української граматики для III і IV кляси шкіл середніх проф. Є. Тимченка, ст. 98.

[94] Ці трн приклади взято з Укр. граматики для III і IV кл. проф. Є. Тимченка, ст. 61

[95] Останні три приклади взято в проф. Є. Тимченка: Функції ґенитива, ст. 205.

[96] Пор. у російській літературній мові XVIII в.: Ни против кого стоять могли; ничего важного предпринять мог. Е. Будде, ор. с. 111 — 112.

[97] Сполучення *козацьке-молодецьке* можна, думаю, виводити з відповідного сполучення двох речівників *козак-молодець*, де другий речівник атрибутивного значіння.

[98] W. v. Humboldt. Sprachwissenschaftliche Werke. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues, 1884, ст. 275.

[99] Stanisław Szober: Zjawiska stylu w stosunku do innych zjawisk językowych i stanowisko stylistyki wobec językoznawstwa у збірнику Prace lingwistyczne, ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay. Kraków 1921, ст. 170.

[100] Изъ лекцій по теоріи словесности. Харьковъ, 1894.

КОРОТКИЙ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.

Бити, вбиватися, вбитися, вибивати, -бити, відбивати, -бити, -ся, добивати, -бити, збивати, збити.

Ґеніти

1. *Добивати, -бити віку.* Доживать, -жить.
2. *Відбити глузду.* Лишить рассудка, ума.
3. *Відбитися глузду.* Лишиться рассудка, ума.
4. *Добити торгу.* Заключить сделку. Київщ.
5. *Вибивати, -бити, -ся з моці, з сили.* Приводить, -вести в изнеможение, выбивать, -биться из сил. — Іван як не вибивсь із моці, а поспішає Рудч. I, 137.
6. *Збивати, збити з статку.* Разорять, -рить.

Акузат

7. *Збивати, збити бучу, бурло.* Поднимать, -нять шум Ном.
8. *Забивати, -бити глузд кому.* Забивать, -бить голову Т.
9. *Побиває думка думку* (також: *думка думку пошибає*). Мысли вереницею несутся; одна мысль быстро сменяет другую. *Сльоза сльозу побиває.* Слеза за слезой катится.
10. *Перебивати, -бити мову.* Прерывать, -рвать, перебивать, -бить кому в речи. — Вибачайте, мову переб'ю, — а ви ж коли бачили його?
11. *Вибивати очі.* Колоть глаза. — Зараз і почне їй очі хлопцями вибивати.
12. *Убиватися, -битися в що.* Приобретать, -рести что. — Хоч на гроші не розжився, так ув одежу вбився.
13. *Убиватися, -битися в колодочки, в пір'я, в палки.* Опериться, -риться; переносно о людях: вырастать, -расти. — Не вспів ще в колодочки вбитися, а бач, як затинає.
14. *Убиватися, -битися в силу, в потугу.* Приобретать, -брести силу, делаться, сделаться сильным.
15. *Убиватися, -битися в славу* (Кул.). Делаться, сделаться, становиться, стать известным, славным.
16. *Збитися на що.* Собрать деньги для чего, собраться со средствами. — Збився Пилип і на хату.

Інструментал

17. *Бити чолом.* Низко кланяться.
18. *Битися луною.* Отдаваться эхом.

Бігати, бігти, відбігати, -бігти, добігати, -бігти, -ся, запобігати, -бігти, збігти, набігати, -бігти, убігати, -бігти.

Ґеніти

19. *Добігати, -бігти чого.* Приобретать, -брести что; (о болезни) захватить. — Мабуть чи не сухоти добігла і кров'ю стала хрякати Барв.
20. *Добігатися, -бігтися чого.* Достигать, -стигнуть чего.

21. *Відбігати, -бігти кого, чого.* Чуждаться, оставлять, -вить, покидать, -кинуть. — Ой, що кров живую ссали власних скарбів одбігали.
22. *Запобігати, -бігти ласки.* Снискивать, -скать расположение.
23. *Набігти лиха.* Нажить беду.
24. *Набігти (вхопити) тропи.* Найти дорогу, напасть на дорогу; сообразить, смекнуть. — Є доля у всякого, та не набіжить чоловік тропи Барв.

Акузатив. 25. *Відбігати, -бігти що.* Терять, потерять что. — Десь шапку одбіг.
26. *Спобігти, збігти кого.* Напасть врасплох на кого. — Тепер ляхи збіжать нас п'яних Кул.
27. *Бігти в клус.* Бежать, ехать рысью.
28. *Бігти в чвал, з копита.* Бежать, ехать галопом.
29. *Набігати на очі.* Мелькать перед глазами. — Шлях мигтить, гаї та ліси на очі набігають.
30. *Набігає брижа.* Образуется складка.
31. *Серце набігає на кого.* Сердце накипает. — Він чоловік нічого, а так на його иноді серце набіга.

Брати, -ся, взяти, -ся, забирати, -брати, набирати, -брати, -ся, прибирати, -брати, -ся, убирати, -брати, -ся.

Генітив. 32. *Добирати, -брати, прибирати, -брати розуму, ума, хисту, способу.* Умудряться, -риться, ухитряться, -риться, додуматься, выдумать. — Прибрали люди способу літати по воздусі. Якого б способу добрати, щоб ізнов все до згоди довести. Не доберу свого ума. Став... способу добирать, як бабу побити Грінч. М. III, 339.
33. *Братися, узятися чого.* Приниматься, -няться за что. — Воно гарненьке, не аби-яке і граматки береться. Береться инших способів Є. 195.
34. *Набратися біди, лиха.* Протерпеть бедствия. — Тоді набрались всі сто лих Котл.
35. *Набратися охоти.* Набраться храбрости, смелости. — Випив чарку, набравсь охоти та й пішов уночі лісом.
36. *Набратися розуму.* Поумнеть.
37. *Набратися страху.* Напугаться.
38. *Набратися сорому.* Осрамиться.

Акузатив. 39. *Брати баса.* Петь басом.
40. *Брати, узяти свою волю.* Делать, сделать по своему.
41. *Брати, узяти гору.* Брать, взять верх Кул.
42. *Узяти думку.* Вознамериться, решить. — Узяла собі таку думку: покину їх МВ.
43. *Узяти злобу на кого.* Озлобиться.
44. *Брати, узяти контракт.* Заключать, -чить контракт. — Ніхто з Богом контракту не брав Ном.
45. *Брати міру.* Снимать мерку.
46. *Узяти міць.* Пробрести власть. — Таку міць узяв наш волосний, що й мирового не слуха.
47. *Узяти натуру.* Усвоить привычку.
48. *Узяти ненависть на кого.* Возненавидеть кого Барв.
49. *Брати очі на себе.* Привлекать внимание, бросаться в глаза МВ.

50. *Забирати, -брати, узяти силу.* Приобретать, -рести власть, значение, влияние. — Таку силу забрали запорожці Стор. У Польщі тоді дуже велику силу взяли пани-магнати Є. 74.
51. *Одбирати, одібрати спадок, спадщину.* Получать, -чить наследство.
52. *Брати, узяти шлюб.* Вступать, -пить в брак. — Шлюб брала, шлюб шлюбувала перед попом і перед дяком з Юрком козаком. Візьму шлюб з тобою Чуб. V. 993.
53. *Узяти, забрати в голову.* Задаться целью, решить. — Той мужик узяв собі в голову не пити горілки.
54. *Брати, узяти в заліза, в кайдани (брати ланцюгами).* Заковывать, заковать в кандалы.
55. *Узяти в лад.* Попасть в тон.
56. *Узяти в лабети, в тісні руки.* Взять в ежевые рукавицы,
57. *Убирати, -брати в себе.* Всасывать, всосать.
58. *Брати, узяти в тямки.* Смекать, -кнуть. — Його питають про одно, а він каже про друге; видно він і сам не брав у тямки, через те й ні в які розмови з людьми не зривався Барв.
59. *Узяти в шори.* Взять в руки.
60. *Братися в ноги.* Убегать.
61. *Убиратися, -братися в силу.* Приобретать, -рести силу, делаться, сделаться сильным. — Погодуй нас хоч трошечки, ой, поки ми в крильця вб'ємося та в силу вберемося.
62. *Брати за серце.* Трогать сердце. — Уявити собі тільки, то аж за серце бере МВ. II, 199.
63. *Брати, узяти за ніза̀що.* Ставить, поставить в ничто.
64. *Брати, узяти на замітку, на розум, на ум.* Принимать, -нять к сведению; замечать, -метить.
65. *Брати, узяти на зуби.* Поднимать, -нять на зубок.
66. *Брати, узяти на муки.* Подвергать, -гнуть пытке. — Як його взяли, на муки брали Чуб. III, 349.
67. *Брати, узяти на розум.* Див. *Брати на замітку.* — Бери, Петре, на розум Kolb. Pokucie, III, 179. Іван став собі на розум брать, що то воно значить Рудч. I, 132.
68. *Брати, узяти на спиток.* Пробовать, попробовать. — Хиба то на спиток узяти біли, яка то вона буде.
69. *Брати, узяти на сповідь.* Исповедывать; давать, дать нагоняй.
70. *Брати, узяти на увагу.* 1. Принимать, -нять во внимание О. К. 2. Принимать, -нять в расчет III.
71. *Брати на ум.* Див. *Брати на замітку, на розум.* Нам скаже на глум, а ми беремо на ум.
72. *Братися (чутися) на силу.* Чувствовать себя в силах. — Ой, коню мій, коню вороний, чи берешся на силу. Чи чуєтеся, коники, на силу, чи підвезете княгиню? Чуб. IV, 265.
73. *Братися, узятися на способи.* Употреблять, -бить старания; прибегать, -гнуть к приему.
74. *Забиратися на тепло.* Начинать теплеть (о погоде).
75. *Братися, узятися на штуки, хитрощі.* Прибегать, -гнуть к хитрости, уловкам.
76. *Береться під обіди.* Приближается полуденное время Т.
77. *Узяти, -ся, голощоком.* Придавить морозом непокрытую снегом землю. — Голощоком як візьме, то померзне картопля у землі. **Інструменталь.**

78. *Брати горою.* Петь высокие ноты.
79. *Брати, узяти жаром, холодом, морозом.* Бросать, -сить в жар; бросать, -сить в холод, знобить. — Пропасниця вже морозом перетрусила та взяла жаром.
80. *Брати, узяти ланцюгами.* Див. *Брати, узяти в заліза, кайдани.*
81. *Братися, узятися чим.* Превращаться, -ратиться во что; покрываться, -рыться чем. — Пара та, що йде од землі з теплим воздухом... береться маленькими бульбашками. Упав сніжок на обліжок та взявся водою Метл.
82. *Узятися вогнем, полум'ям.* Обияться, охватиться пламенем. — Все так вогнем і взялося.
83. *Узятися рум'янцем.* Залиться румянцем. — А дівчина, побачивши його, узялась рожевим рум'янцем, мов огнем і полум'ям МВ. II, 163.
84. *Узятися струпом.* Покрыться струпьями.
85. *Узятися цвіллю.* Покрыться плесенью.
86. *Бере що.* Хочется чего. — Щоб його не брала ні їжа, ні робота, ні до иншої охота. Плач бере Ном. Нема мого миленького, не бере гуляння Чуб. V, 181. Їжа їх не бере Рудч. I, 115. Сон мене не бере Чуб. V, 248. Та не взяла дівчиноньки ні сон ні робота ib. 366.
87. *Бере кого жаль, журба, сум, страх.* Становится жалко, грустно, печально, страшно. — Живий жаль бере Ном. Аж страх бере слухати Яв. 258. Така журба її бере Рудч. II, 32.
88. *Дрижаки беруть.* Дрожь нападает. — А мене тільки дрижаки беруть, наче у лихоманці.
89. *Завидьки беруть.* Зависть берет. — Сваха аж сичить, такі завидьки взяли Нар. 241.
90. *Мороки беруть кого.* Приходит в безпамятство.
91. *Бере нетерплячка.* Становится невтерпеж, не терпится.
92. *Бере непосидячка кого.* Не сидиться от нетерпения.
93. *Обморок бере кого.* Дурно кому становится. — Мене обморок бере, так і млію Барв.
94. *Заграва береться.* Подымается зарево (Ш.).
95. *Узялися морози.* Наступил, ударил мороз. — Береться світом мороз. *Морози беруться.* Начинается мороз.
96. *Береться сварка.* Возникает ссора. — Між челяддю береться сварка із-за курей і любасів.
97. *Сон не береться.* Не хочется спать. — Хата біла, постіль мила, а сон не береться Грінч. М. III, 220.

Бути, бувати.

Генітив.

98. *Бути лихої волі.* Быть злым, желать зла. — І пан був лихої волі на його.
99. *Бути до вподоби, до любови, до мислі.* Нравиться, быть по вкусу.
100. *Бути до мови, до розмови, не до мови, не до розмови кому.* Быть кому приятным, неприятным собеседником. — І не до любови, і не до розмови, і не до мислоньки моєї Чуб. V, 401.
101. *Бути до пари.* Быть под пару, под стать. — Не до пари голубоньці горобець Л. Глібів.

102. *Бути не в догад*. Быть невдомек. — Не в догад йому й те, що... Кул. VI, 337. **Акузатив.**
103. *Бути за новину*. Быть в новость. — Як було тоді це ще за новину, то... Є. 150.
104. *Бути за привіллям*. Бить в уютном, удобном месте. — Був за привіллям у вас і я, і коні. **Інструменталь.**
105. *Бути за руками*. Быть под присмотром, взаперти. — Думала, що корова пропала, а вона була за руками.
106. *Бути (зоставатися) у боці*. 1. Оставаться в стороне, быть непричастным. — Семен зостається у боці, а Іван одвічай за все. 2. Быть на заднем плане (переносно). **Льокатив.**
107. *Бувати в бувальцях*. Видать виды (Ном.).
108. *Бути в гніву*. Быть в ссоре.
109. *У году бути*. Служить по найму на год.
110. *У зайві бути*. Быть лишним. — Привезли мого таки брата до прийому, бо вже записаний, а я в зайві Барв.
111. *У знадобі бути кому*. Быть нужным.
112. *Бути в цвіту*. Быть в цвету.
113. *Бути в неславі*. Быть обесславленным, пользоваться плохой репутацией.
114. *В оці бути*. Быть на глазах, на виду.
115. *У примітку бути*. Быть заметным. — Устане ясне сонце, і зайде, і знов устане, а Прісьці не в примітку.
116. *У тямки бути*. 1. Помниться кем, врезаться кому в память; 2. Быть понятным. — Це така хитра річ, що мені не в тямки.
117. *В уподобі бути*. Нравиться. — Ніхто мені не був у такій уподобі, як один парубок Барв.
118. *Бути, бувати у хлібосолі*. Водить компанию. — Він тепер такий багатир, що ніколи й у хлібосолі з нами не буває.
119. *Бути на заваді, на перешкоді*. Служить помехой, препятствовать. — Йому і муха на заваді Ном. Сам ти бачиш, що вороги нам на перешкоді Чуб. V, 319.
120. *На літі бути*. Быть на возрасте. — Ти на літі і Ярина зріє Шевч.
121. *На мові, на розмові, на речах, бути з ким*. Иметь с кем разговор, беседовать, разговаривать с кем. — Я не була з вами на розмові.
122. *Бути на перешкоді*. Див. *Бути на заваді*.
123. *Бути на речах*. Ном. Див. *Бути на мові*.
124. *При розумі бути (сидіти)*. Быть в своем уме, в сознании. — Біснуватий сидить при розумі.
125. *Бути не при тямі, не повно ума*. Быть не в своем уме МВ.

Важити, відважувати, -жити, зневажити, наважувати, -жити, -ся.

126. *Важити*. Иметь значение, вес. — Знайду собі иншого, ти мені не важиш нічого Барв.
127. *Важити легко чого (що)*. Придавать мало значения. — Не годилось так легко важити тієї сили Кул. **Ґенітив.**
128. *Наважуватися, -житися до чого*. Пристращаться, пристраститься к чему. — Був і нічого чоловік, та як наваживсь до горілки, то, бачите, все до жидів переносить.
129. *Відважувати, -жити життя*. Рисковать, -кнуть жизнью. — Оддала б тепер Леся душу, аби оборонить од смерти козака, що так щиро одважив за неї свою жизнь Кул. **Акузатив.**

130. *Наважувати, -жити руку до чого.* Набивать, -бить в чем-либо руку. — Тільки наважиш руку до якої роботи, а він тебе взяв та на друге місце переставив, — от знов починай наважувати руку.

131. *Важити на кого, що.* Иметь виды, метить, умышлять, покушаться. — Я двох люблю, на третього важу. Хто на моє здоров'я важить, той сам його не має Ном.

Інструменталь. 132. *Важити чим.* Рисковать чем. — Не раз, не два здоров'ям важив.

133. *Зневажати, -жити словом, чином.* Оскорблять, оскорбить словом, действием.

Вертати, -рнути: обертати, -рнути, навертатися, -рнутися, підвертатися, -рнутися, -привертати, -рнути.

Ґенітив. 134. *Привертати, -рнути до себе.* Располагать, -ложить в свою пользу.

135. *Підвертатися, -рнутися до кого.* Подходить, подойти хитро.

Акузатив. 136. *Обертати, -рнути в що.* Превращать, -ратить во что. — Князьку будівлю обернули в хлів Кул.

137. *Обертати, -рнути, повертати, -рнути в нівець, в ніщо.* Обращать, -ратить в ничто, превращать, -вратить в ничто. — Обертаючи в ніщо слово боже переказом вашим. Старшина хоче писаря в нівець повернути.

138. *Обертати, -рнути, повертати, -рнути на що.* Употреблять, -бить на что, для чего. — Обертати на користь собі всяку твар. Люди повернули оці сили на користь собі.

139. *Обернути на свій обичай.* Повернуть по своему. — Як тієї води ніхто не може обернути на свій обичай, так щоб мої бджоли жодний уректи не міг.

140. *Навертатися на думку.* Приходить в голову. — І пані моя тож мені на думку навертається.

141. *На очі навертатися.* Попадаться на глаза. — Усе було куди підемо, він на очі навертається МВ. І, 132.

Водити, вести, виводити, -вести, -ся, доводити, -вести, зводити, -вести, -ся, наводити, -вести, перевестися, підводити, -вести.

Ґенітив. 142. *Доводити краю.* Приводить к концу. — Треба краю доводити, коли й де вінчати, та й весілля Шевч.

143. *Довести свого.* Поставить на своем. — Мене б він такенький не обійшов: я б йому довела свого, побачив би він МВ.

144. *Доводити, -вести до згуби.* Доводить, -вести, до гибели. — Одарка... почала розказувати все... як страхали і били, як до згуби довели МВ.

145. *Доводити, -вести до зробу.* Приводить, -вести в исполнение.

146. *Довести до пуття, навести на пуття.* Привести в хорошее состояние; сделать, как следует. — Довів хлопця до пуття О. К.

147. *Зводити, звести з розуму, з ума.* Обманывать, -нуть, одурачить; сбивать, сбить с толку. — Хоть хай буду день і ніч блудити, то не дамся з розуму зводити Зап. Г. Общ. 423.

148. *Зводити, звести з світу.* Сживать, сжить со свету.

149. *Зводити, звести з хазяйства, з хліба.* Разорять, -рить, расстраивать, -роить чье-либо хозяйство. — Рання сійба хоч не вродить, то із хліба не зводить Ном.

150. *Виводитися, -вестися з чого.* Я вивівся з чого. У меня вышло что. — Я вивелася з малих горщиків, — нема ні одного.
151. *Зводити, звести дух.* Переводить, -вести дух.
152. *Вести мову.* Вести речь, разговаривать. — Вони тоді саме вели про його мову між собою. **Акузатив.**
153. *Перед вести.* Предводительствовать, командовать, быть впереди, во главе. — Господарює Хвеська, у всьому перед веде Стор. 69.
154. *Вести порядок.* Распоряжаться; смотреть за порядком. — Тобі, мати, порядок вести.
155. *Вивести справу.* Добиться своего. — З ним не виведе справу і той, що в болоті Ном.
156. *Уводити, увести, в закон.* Узаконять, -нить. Сочетать законным браком. — Вона, побачивши, що ти вже в закон уведена, не так буде на тебе жалкувати Кв.
157. *Уводити, -вести в славу, в неславу.* Позорить, опозорить, компромитировать, бесславить, обесславить. — А звів козак дівча та ввів у неславу Чуб. V, 347. Сватай мене, козаченьку, та не вводь мене в славу ib. 52.
158. *Уводити, -вести в хрест.* Крестить, окрестить.
159. *Зводити, звести на очі кому.* Обращать, -ратить, чье-либо внимание, указывать, -зать. — Звожу на очі їй чимало таких, що любили та й покинули МВ. II, 130.
160. *Зводити на очі кого.* Устраивать очиую ставку.
161. *Навести на путтяю* Днв. *Довести до путтяю* — Молоді хазяї, думає, — чому й на путтяю не навести.
162. *Підводити, -вести на що.* Подстрекать, -кнуть. — Бодай твоя мати в пеклі згоріла, бо що нас молоденьких на тоє підвела Чуб. V. 231.
163. *Підводити на покусу.* Искушать. — Страшно тебе й слухати, що ти мене на покусу підводиш Стор.
164. *Наводити, -вести на розум.* Наводить, -вести на ум, научать, -чить. — Скоріш дурень одурить розумного, як розумний дурня на розум наведе Ном.
165. *Виводити, -вести на світ.* Выводить, -вести на чистую воду. — Яке б темне діло не було, то зараз його на світ виведе Стор.
166. *Зводитися, звестися ні на що.* Приходить, прийти в совершенный упадок.
167. *Переводити, -вестися на чий розум.* Жить чьим-либо умом; делать по чьему-либо желанию. — Поки не брав дочки в Солов'їхи, був чоловік, як чоловік, а тепер зовсім перевівся на Палажчини розум Лев.

Інструменталь.

168. *Зводити, звести очима.*
169. *Наводити, -вести оком.*

Бросать, -сить взгляд, взглядывать, взглянуть. Як тільки наведу оком, то й вгадаю, де співака.

В'язати, зав'язати, розв'язати.

170. *Зав'язати вік, світ.* Испортить жизнь, связать жизнь, лишить свободы. — Я і твій вік зав'язала Кв. **Акузатив.**
171. *Розв'язати світ.* Освободить, дать волю. — Зав'язала світ головоньці, не розв'яжу й довіку. Марині стало і в хаті веселіше, і на серці легше, неначе *світ* за-для неї вдруге *розв'язався* (Лев. — на свет народился).
172. *Зав'язати язик.* Заставить молчать, заставить прикусить язык.

Говорити, казати, сказати.

173. *Говорити без обрізків.* Говорить, не стесняясь, с полной резкостью. **Ґенітив.**
174. *Казати з уст.* Говорить изустно.
175. *Казати на догад.* Говорить намеками. **Акузатив.**
176. *Говорити, казати накриво, насторч.* Перечить, противоречить. — Така вдалася, що ніколи насторч слова не скаже.
177. *Казати на правду.* По правде сказать. — Бо тепер, на правду казати, рідко де доброго чувати.
178. *Казати насторч.* Див. *Говорити, казати, накриво.*
179. *На сміх сказати.* Сказать в шутку.
180. *На чию сторону казати.* Говорить по чьему-либо адресу.
181. *Говорити вивагом.* Медленно, протяжно выговаривать. **Інструменталь.**
182. *Говорити, казати манівцями, позавгорідно.* Говорить не прямо, обиняками. — Ви ніколи мені щиро не скажете, а завжди манівцями, позавгорідно.
183. *Говорити миттю.* Говорить скороговоркой.
184. *Говорити з оприском.* Говорить вспыльчиво, запальчиво.
185. *Говорити за ким.* Говорить в защиту кого. — Говорили на вовка, але й за вовком щось треба сказати.
186. *Говорити позавгорідно.* Див. *Говорити манівцями.*
187. *Говорити пусто.* Говорить пустяки.

Давати, дати, -ся, завдавати, -дати, додавати, -дати.

188. *Завдавати, -дати думки.* Заставлять, -вить думать. — Грім, і блискавка, і дощ завдали домашнім про мене думки Барв. **Ґенітив.**
189. *Додавати духа.* Ободрять, воодушевлять.
190. *Завдавати, -дати жалю, жаху, сорома, стида, страху, муки, туги,* тощо. Причинять, -нить боль, мучения, наводить, -вести ужас, страх и т. д. — Дівчино моя, чи ж ти там бувала, що ти мені молодому стида завдавала.
191. *Дати, завдати гарту.* Дать, задать кому Ном.
192. *Завдавати, -дати дурня.* Ставить, поставить в глупое положение, выставлять, -вить дураком. — Вони добре бачили, якого дурня завдав усім Колумб.
193. *Додавати, -дати рук, праці.* Прилагать, -ложить старания. — Додай рук, то вимиєш до діла.
194. *Подавати, -дати до рук.* Вручать, -чить.
195. *Дати, подати до уваги кому.* Обращать, — -ратить чье-либо внимание на что.
196. *Берега дати.* Положить предел, конец. — Треба тобі берега дати, бо щось дуже вже розпустився. **Акузатив.**
197. *Завдавати, -дати брехню, неправду.* Стараться уличать, -чить во лжи; обвинять, -нить во лжи.
198. *Віддати вітъ-за-віть.* Отплатить равным за равное; око за око, зуб за зуб. — Що обізвусь, то завдають неправду. Не завдавай мені брехні, бо я зроду не брехала.
199. *Давати, дати кому віру.* Оказывать, -казать кому доверие. — Прошу тебе, дай мі віру, скажу тобі правду щиру.
200. *Давати кому ганьбу.* Хаять, позорить, опозорить; хулить, находить недостатки. — Я парубку ганьби не даю і заміж не піду.

201. *Дати, подавати, подати голос.* Отзываться, отозваться. — Ой, із гори да в лісок подай, дівко, голосок. Ой, як мені голос дать, в саду листоньки шумлять Грінч. М. Ш. 168. А до мене стиха голос подаєш Чуб. V, 411; 397.
202. *Дати чому довід.* Управиться, сладить с чем.
203. *Дати догану.* Найти недостаток. — Свита добра, ніхто догани не дасть.
204. *Віддавати, -дати дяку.* Приносить, -нести благодарность. — Пішов... Богу дяку оддавати, що жив у ворога зоставсь.
205. *Здати зброю.* Положить оружие Ш.
206. *Дати зневагу.* Оказать неуважение. — Дали зневагу матері.
207. *Давати, дати кару кому.* Чинить, учинить наказание. — Яку б йому кару дати? Яв. 26.
208. *Дати лад.* Привести в порядок; управиться. — Я сама в хаті ладу не дам Черніг.
209. *Дати навід.* Дать указание, навести на путь; научить, как делать Ном.
210. *Завдавати, -дати неправду.* Днв. *Завдавати брехню.*
211. *Давати, дати ознаку.* Обнаруживать, -жить, проявлять, -вить. — Квітка мало не скоротав віку, поки почувся на своїх власних силах і дав добру ознаку свого великого дару.
212. *Давати перевагу, перед.* Оказывать предпочтение Ш.
213. *Дати піддрочку.* Подзадорить.
214. *Дати покій.* Оставить в покое.
215. *Віддати поклін.* Отвесить поклон. — Матері Божій поклін оддавши.
216. *Дати понуку.* Поощрить, подстрекнуть.
217. *Давати, дати порядок.* Распоряжаться, -рядиться. — Ох і рад же б я, дитя моє, до тебе встати, порядок дати, да сирая земля двері залегла Метл.
218. *Дати припин кому.* Усмирить, сдержать.
219. *Давати притики.* Задевать кого.
220. *Давати провід.* Руководить.
221. *Дати раду кому, чому.* Помочь кому, справиться с чем. — Не дав ради дітям, не дав їм доброго вчення Лев.
222. *Здавати рахунок.* Давать отчет. — Пішла здавати рахунок, що робила почерез цілий рік.
223. *Дати розпусту.* Распустить, избаловать. — Мала вдова одну дочку, дала їй розпусточку.
224. *Здати справу.* Дать отчет Ш.
225. *Дати стежку в чому.* Переносно: дать направление, указать путь.
226. *Дати увагу.* Оказать внимание Т.
227. *Віддати хвалу.* Воздать хвалу, восхвалить. — Хвалу Богові оддав МВ.
228. *Дати хука.* Дать промах, маху дать. — Раз на вовка хука дав, удруге схибив.
229. *Давати честь-хвалу.* Оказывать почести.
230. *Давати, дати в знаки.* Показывать, -зать вид; давать, дать понять. — І в знаки не дасть. — И виду не показывает Т.
231. *Даватися, датися у вічі.* Показываться, -заться на глаза. — Привели його до матери, а самі повертались, не дались у вічі матері.

232. *Датися в знаки, датися знати, датися у тямки.* Дать себя знать, помнить, почувствовать. — Дамся ж я їм у знаки Стор. Чи ще ж тобі не далася тяжкая неволя знати?
233. *Датися у тямки.* Див. *Датися в знаки.*
234. *Давати, дати, віддавати, віддати на волю.* Предоставлять, -вить на усмотрение. — Мати пасинку на волю давала: хоч льолю купи, хоч голий ходи Ном. Декотрі з земляків оддають мені на волю щохотя з їх рукописами чинити Кул. VI, 452.
235. *Подати на глум.* Отдать на посмеяние. — На глум старих звичаїв не подаймо.
236. *Дати на дзвони, на подзвінне, на подзвіння.* Заплатить, чтобы звонили по умершем.
237. *Дати на добридень.* Поздороваться, пожелать доброго утра. — Устала раненько, умилася біленько, хазяїну на добридень дала.
238. *Давати на догад.* Давать намеки; позволять догадываться.
239. *Давати на замітку.* Давать понять; поставить на вид.
240. *Давати, віддавати на муки.* Предавать, -дать пытке. — Били мене, били, на муки давали.
241. *Дати на передержування.* Дать на хранение.
242. *Дати, подати, податися на поталу.* В добычу, в жертву отдать, быть отданным. — У чистому полі поховайте, звірю-птиці на поталу не давайте.
243. *Давати, дати на призволяще.* Предоставлять, -вить на усмотрение. — Я вам на призволяще даю: як хочете, так і робіть.
244. *Давати на признаку.* Оставлять примету. — Мені, брату, пішому піхотинцю, на признаку давайте.
245. *Давати на розум.* Надоумливать, наводить на мысль. — Коли б йому Бог на розум дав, щоб ударив кого.
246. *Даймо, даймо на те.* Положим, предположим, допустим. — Даймо на теє, що воно було заєць, а хто ж його курей поїв?
247. *Здаватися на чию волю, ласку.* Предоставлять себя чьей-либо милости, в чье-либо распоряжение О. К.
248. *Датися на мову, на речі.* Быть разговорчивым, быть красноречивым. — Друге на мову не дається, а в неї слово, як струмочок, дзюрчить. Улита чогось на речі не давалась, якась смутна наче зробилась Барв.
249. *Датися, здаватися на підмову, до підмови.* Дать себя подговорить, обмануть. — Я такої дівчини жду, щоб ся не дала парубкові на підмову. До підмови давсь Чуб. V, 1080. Не здавайся на підмову ib. 355.
250. *Здаватися на повагу чию.* Ссылаться, полагаться на чей-либо авторитет. Т.
251. *Датися на явку.* Показаться. — Це (чорт) вещ така невидима, а то якось то він на явку давсь.

Інструменталь.

252. *Дати вагою.* Отпустить на вес.
253. *Додавати словами.* Донимать речами. — Все її словечками додає.

Держати, -ся, додержувати, -жати, -ся, придержувати, -жати.

Ґенітив.

254. *Додержувати варти.* Быть на часах. — А козаки-лейстровики додержують варти Кул.
255. *Додержувати вірности.* Оставаться верным.

256. *Додержати слова.* Сдержать слово Метл.
257. *Держатися берега.* В прямом смысле: плыть возле берега; в переносном: быть осторожным.
258. *Держатися голови.* Удерживаться в голове, в памяти. — Антосьо слухав сю мову, а вона йому і голови не державась.
259. *Не держиться купи.* Переносно: говорит несуразное. — Говорить, що й купи не держиться. О. К.
260. *Держати надію.* Иметь, питать надежду (Полтавщ.). **Акузатив.**
261. *Держати одказ.* Давать ответ. — Я сам буду одказ держати.
262. *Придержати ходу.* Умерить шаг МВ.
263. *Держати в голові розум, ум добрий.* Быть благоразумным, рассудительным. — Не потурай, дівчинонько, та моїй розмовоньці, держи розум та ум добрий у своїй головоньці Чуб. V, 52.

Діятися, заподіяти.

264. *Заподіяти самому собі смерть.* Наложить на себя руку, покончить жизнь самоубийством.
265. *Діятися чим.* Зависеть, происходить от чего. — Чим воно діється, що земля здається однакова, а жито росте неоднакове.
266. *Добре діється.* Хорошо живется, хорошо на душе. — Кому добре діється, той співає.

Імати, -ся, (н)яти, відняти, діймати, -йняти, займати, -йняти, знімати, -няти, піднімати, -няти, понімати, -няти, -ся, приймати, -йняти, -ся.

267. *Діймати, -йняти, поняти віри.* Верить, поверить. — Іван поняв віри сестриній мові. — *Не йметься віри.* Не верится. — А все ще віри мені не йметься МВ. **Ґенітив.**
268. *Прийняти голоду, холоду.* Наголодаться, намерзнуться. — Прийняли і холоду і голоду Ном.
269. *Підіймати, підняти духа.* Воодушевлять, -вить, ободрять, -рить. Не можна цею мовою підняти духа вгору Кул. VI, 427.
270. *Прийматися, -йнятися до зробу.* Приниматься, -няться за дело, за исполнение работы. — Як приймуться до зробу, у той час оддамо гроші.
271. *Знімати, зняти голос, річ.* Начинать, -чать говорить, заговорить МВ. Ном. **Акузатив.**
272. *Знімати пробу.* Производить опыт. — Чи можна було витягти ту скриню у вікно — не знаю, бо ми проби не знімали.
273. *Прийняти слово.* Заговорить. — Прийняв ізнов слово чоловік.
274. *Зайняти в полон. Взять, захватить в плен.* Чуб. V, 628.
275. *Підіймати, підняти на глузи, на сміх.* Поднимать, -нять на смех Барв. Ном. Нар. 157.
276. *Займатися на зорю, на світ.* Светать МВ.
277. *Знятися на ноги.* Подняться, встать на ноги. — Люди її якось вигодували, закіль знялась на ноги.
278. *Займати, -йняти словом кого.* Заговаривать, -рить с кем. — Мене ж, брате, словом не займають, мов у вічі не знають. **Інструменталь.**
279. *Знятися пухирем.* О теле: покрыться пузырями, напр., от обжога.
280. *Понiматися, -нятися чим.* Покрываться, -крыться чем. — О воде: пройти водою. — Незабаром сніжок понявся водою.

281. *Пройняла думка кого.* Явилась у кого мысль, мысль озарила кого. — Така саме думка пройняла й Чіпку.
282. *Відняло річ.* Отняло язык.
283. *Понімає сум.* Грусть, печаль охватывает. — А який то сум понімав та посідав часом, то й не сказати МВ.
284. *Не йметься (мені).* Не дается в руки, не спорится.
285. *Дух зайнявся.* Дух захватило.
286. *Знімається, знялася буря, вітер, буча.* Поднимается, поднялась гроза, ветер, суматоха.

Іти, -ся, піти, ходити, доходити, дійти, -ся, заходити, зайти, підходити, підійти, приходити, прийти.

Ґенітив. 287. *Доходити, дійти чого. Достигать, -гнуть чего.* — Святого він дійти заміру хоче Кул. Щоб ти добра дійшла. Самотужки кращого життя доходив Є. 4. Не дійшли злодія Ном. Великого чину дійшов.
288. *Доходити, дійти кінця, краю.* Оканчивать, окончить. — Не дійшов кінця своїх письменницьких завдань Є. 200.
289. *Дійти літ.* Возрасти, стать совершеннолетним. — Як дійшла вона літ своїх, то я без клопоту їла МВ. II, 19.
290. *Доходити, дійти розуму.* Набираться, набраться ума-разума. — Яка ще з нею мова, вона ще дурна, нехай перше розуму дійде.
291. *Він усього доходить.* Он во все вникает.
292. *Піти плавця.* Пуститься вплавь.
293. *Доходитися лиха.* Нажить беду.
294. *Одходити, одійти від серця.* Переставать, -стать сердиться.
295. *Доходити, дійти до чого.* Див. *Доходити, дійти до чого.*
296. *Прийти до глузду.* Образумиться, опомниться.
297. *Дійти до зросту.* Прийти в возраст.
298. *Приходити, прийти до пам'яти.* Приходить, прийти в сознание, в себя. — Тоді Олеся мов до пам'яти прийшла, схопилась, — вже нема МВ.
299. *Піти до побою.* Вступить в бой. — А як пішов до побою, усе військо побідив.
300. *Доходити, дійти до серця.* Трогать, тронуть. — До серця ніщо мені не доходить МВ.
301. *Доходити до розуму.* Див. *Доходити розуму.* Стали самі до розуму дохожати Чуб. V, 847.
302. *Доходитися, дійтися до кого.* Доходить, дойти до чьего-либо сведения. — До царя те дійшлось.
303. *Ітися, приходитися до чого.* Вести, клониться к чему. — Він знав, до чого це приходиться, — здригнув увесь Кв. Скажіть мені, до чого це йдеться.
304. *Виходити, вийти з чого.* Стать выше, перерасти. — Я вже вийшла з того, щоб мене лаяти.
305. *Виходити, вийти з грошей.* Падать в цене. — Старий (кінь) з грошей виходить Ном.
306. *Виходити, вийти з дітей.* Выходить, выйти из детского возраста МВ.
307. *Не сходити, не йти з думки.* Из головы не выходить. — З думки мені не йде братня біда МВ.

308. *З літ вийти кому.* Быть уже не в тех летах. — Бабі з літ вийшло Ном.
309. *Підходити, підійти кого чим.* 1. Брать, взять кого хитростью. — Ми тобі дамо гроші, які схочеш великі, лише ти підійди його, чим би його з світа можна згладити. 2. Соблазнять, -нить. — Нечистий дух з'явився з первовіка і взяв підходити чоловіка. А чим підходив? Грішми. **Акузатив.**
310. *Піти в блуд.* Пойти блуждать. — А третя дочка у блуд пішла, приблудилася та й у луг темний.
311. *Заходити, зайти в голову.* С ума сходить, сойти. — Миша в голову зайшла, заки зерно знайшла Ном.
312. *У гроші йти.* Подниматься в цене. — Кінь молодий у гроші йде, а старий виходить Ном.
313. *Заходити, іти у заклад з ким.* Держать пари Ном.
314. *Піти в непам'ять.* Прийти в забвение.
315. *Увіходити, увійти в неславу.* Бесславить, обесславить, позорить, опозорить себя.
316. *Заходити, зайти у перерік із ким.* Входить, войти с кем в пререкания, в спор.
317. *Входити, заходити в речі, в розмову.* Пускаться, вдаваться в разговоры. — З Марусею вона про се не заходила у розмову МВ. Вони заходять часто з чужими людьми у розмову.
318. *В розум прийти.* Образумиться.
319. *Піти в руку.* Пойти в прок. Як хто продає жалкуючи, то не піде куплене в руку. Ном.
320. *Заходити в сварку.* Ссориться. — ...щоб я з тобою в сварку заходила МВ.
321. *Піти у світи, світами.* Пуститься в свет Ном.
322. *Піти у скитки.* Отправиться скитаться.
323. *Заходити в хмару.* Фантазировать; витать в облаках.
324. *Увійти в хрест.* Окреститься.
325. *Заходити, зайти за край.* Выходить, выйти из пределов Ш.
326. *Вийти на кого.* Сделаться чем. — Вони виходять на попа без ніякої науки.
327. *Зіходити, зійти на що.* Обращаться, -ратиться, превращаться, -ратиться во что. — І ми колись були добрі, а ось же довелось зійти на ледащо.
328. *Зійти на біду.* Обеднеть; впасть в несчастье.
329. *Виходити, вийти на добре, на зле.* Оканчиваться, окончиться благополучно, хорошо, неблагополучно, нехорошо. — Трудно, аби на добре вийшло, що із злих рук прийшло Ном.
330. *Виходить, вийшло на моє (твоє, його, наше і д.).* Выходить, вышло по моему (по твоему і д.).
331. *Ходити, піти на засіди, на засідку.* Залегать, залечь на дичь; сесть в засаду. — Ходив я на засіди на котки.
332. *Іти, піти на користь.* Служить, послужить на пользу. — Це піде їм на користь Ш.
333. *Прийшло на рано.* Настало, началось утро.
334. *На переверт піти.* Пойти вверх дном, шиворот на выворот. — На переверт пішло діло Лев.
335. *На перемоги йти, піти з ким.* Вступать, -пить в состязание Ш.
336. *Піти, вийти на посиденьки, на посідки.* Отправиться посидеть, побыть в гостях, на улице Барв.

337. *Зіходити, сходити, зійти на чий розум.* Поступать, -пить, как кто.
338. *Іти на супереки з ким.* Делать против чьего либо желания. — Іде на супереки з батьком старший син.
339. *Ітися на добро.* Итти к добру. — На добро ідеться.
340. *Підходити, підійти під кого.* Соблазнять, -нить. — Можна під її підійти чи ні?
341. *Підходити, підійти під ласку кому.* Входить, войти в милость, приобретать, -брести чью-либо благосклонность.
342. *Підходити, підійти під мислі кому.* Нравиться, понравиться. Хорошая дочка твоя під мислі підходить Чуб. V, 901.
343. *Перейти через край.* Выйти из пределов Ш.

Інструменталь.

344. *Ходити блудом.* Блуждать, не знать, что делать. — Тра, щоб у селі були такі, котрі перед ведуть, а без їх блудом люди ходять.
345. *Увійти боєм.* Войти вооруженной силой. — У Київ мусив боєм увійти.
346. *Піти вогнем пожаром.* Сгореть. — Бодай сіно вогнем пішло і коса зломилась. — Який я коштовний дім збудував, громовим пожаром пішов.
347. *Піти димом.* 1. Сгореть. 2. Пойти прахом.
348. *Іти лавою.* Итти сплошною массою Кв.
349. *Підійти лестками кого.* Взять кого лестью.
350. *Заходити лестом.* Обольщать; обманывать при помощи хитрости.
351. *Піти млинком.* Вертеться, двигаясь. — (Листочок) пішов млинком за вітром.
352. *Ходити нависом біля кого.* Неотступно ходить за кем.
353. *Іти, піти обертом: голова іде, пішла обертом.* Голова идет, пошла кругом О. К.
354. *Ходити своїм робом, іншим робом.* Действовать, поступать по своему, по иному. — Не всі ми його робом ходимо. Пора... про Україну робом иншим дбати.
355. *Ходити правим, лихим робом.* Действовать, поступать справедливо, дурно. — А хто правим ходить робом, того милуй Кул.
356. *Піти рукою.* Повезти, иметь удачу. — Недавно ся оженили, не пішло рукою Ном.
357. *Піти світами.* Див. *Піти в світи.*
358. *Перейти хмарою.* Пройти бесследно. — Не журись, хмарою перейде та й край.

Льокатив.

359. *Ходити по годах.* Постоянно служить по найму.
360. *Ходити по правді.* Поступать, служить правдой.
361. *Піти світ за очі.* Пойти, куда глаза глядят.
362. *Зайшов вечір.* Начался, настал, наступил вечер.
363. *Зайшла гадка.* Пришло в голову Т.
364. *Заходить, зайшла потреба.* Возникает, возникла, явилась потребность О. К.
365. *Іти позавгорідно.* Итти окольными путями.
366. *Іти, піти пусто.* По пустому пропадать, -пасть.
367. *Ходити хороше.* Быть хорошо одетым. — Що то люблю, щоб у роскоші жити!.. Пити, їсти, хороше ходити Кв.
368. *Ходити чорно, біло.* Быть одетым в черную, в белую одежду.

369. *Одійшли шпари.* Прекратилась боль в пальцах от мороза. Переносио: прекратился чей-л. страх, вообще стесиеииое состояние.
370. *Дійдеться ряд.* Придет черед.

Кидати, кинути, -ся, викидати, -кинути, закидати, -кинути, накидати, -кинути, скидати, -кинути, -ся.

371. *Не кидатися чого.* Не отрекаться, не отказываться от чего. — До святого духа ие кидайся кожуха. Першого купця ие кидайсь Ном. **Ґенітив.**
372. *Кидати галки.* Баллотировать шарами. **Акузатив.**
373. *Викидати колос.* Выбрасывать колос. — Соловейко щебече, поки жито колос почие викидати.
374. *Викидати качани.* О капусте: давать кочии.
375. *Кидати кров.* Делать кровопускаиие, кровь отворять. Київщ.
376. *Прикинути пеню.* Взвести беду, напраслиuу.
377. *Прикинути слівце.* Ввернуть словцо Лев.
378. *Закидати, -кинути слова.* Намекать, -кнуть. — Почие слова закидати, воду, як то кажуть, каламутити МВ.
379. *Вкинути в голову собі.* Забрать, вбить себе в голову.
380. *Закидати, -кинути на догад.* Намекать, -киуть. — Закинув Марусі иа догад, що це він її любить Кв.
381. *Закидати, -кинути на кого.* Намечать, -метить в мыслях кого. — Став дівки шукати. Вже иа яку то він ие думав? Зараз на чернігівську протопопівну закинув та й сам злякавсь од нерівні Кв.
382. *Скидати, -ся на кого.* Быть похожим, смахивать иа кого. — Обличчям він дуже скида на вас.
383. *Скидати на кого рукою.* Показывать на кого рукою.
384. *Викидати на очі.* Колоть глаза. — Мені на очі викидають, що в нас хати иема.
385. *Закидати, скидати, накидати, кинути, закинути, скинути, накинути оком.* Взглядывать, -лянуть, посматривать, -реть, бросать, -сить взгляд; окинуть, охватить взглядом. — Куди оком закииеш, усі жеияться Кв. Скільки оком кинути — гора мріла. От і оком не скинеш всього селища Грушииого Етн. 40. Понад річкою зелеиіли густі очерета, скільки можиа було скинути оком Лев. *Дівчину оком накинути.* Насмотреть, наметить, девушку. **Інструменталь.**
386. *Кидати хлящем.* Бросать в безпорядке, как попало. — Кинув так хлящем усе хазяйство, а сам пішов на вулицю.
387. *Скидатися, скинутися очима.* Взглядывать друг иа друга. — Скинулись близько очима.
388. *Скидатися, скинутися чим.* Обращаться, -ратиться во что. — Скидайсь ти, Домио, гадюкою, а я білим камеием стану.

Класти, ложити, кластися, докладати, доложити, накладати, накласти, наложити, покладати, покласти, прокладати, проложити, скласти, сположити.

389. *Докладати, -класти, доложити до чого праці, рук.* Прилагать, -ложить старания. **Ґенітив.**
390. *Прикладатися, -кластися до кого.* Примеияться, -ниться к кому. — Це й иам треба до вас прикладатися.

Акузатив. 391. *Покладати величність у чому.* Придавать чему-либо значение. — Козаки у хлібі кохаються, ото як зійдуться, то й пита один одного: а скільки у тебе хліба? Бо він у чому иншому величности не покладає.

392. *Покладати, положити гнів на кого.* Положить гнев на кого. — На свого старшого брата великій гнів покладав. Положили гнів на Миколу Гн. 85.

393. *Покладати гріх на кого.* Взводить грех на кого. — Я ні на кого не покладаю гріха, як на Петра.

394. *Класти межу.* Проводить границу.

395. *Класти милость на кого.* Оказывать снисхождение кому. — Це ще я милость на його кладу, що не позиваю, а то було б йому.

396. *Класти, покладати надію, надії на кого.* Возлагать, -ложить надежду, надежды на кого. — На його єдиного покладаю мої надії.

397. *Проложити пісню, гутірку.* Сложить, сочинить песню, рассказ Кул.

398. *Складати, скласти подяку.* Приносить, -нести благодарность Ш. Ми їм подяку складаєм за їх щирі труди Етн. 21.

399. *Закладати, -класти, заложити позов.* Вчинить иск; возбудить процесс, судебное дело.

400. *Складати, скласти рахубу.* Считать, сосчитать. — Скільки всіх зорь, тому ще ніхто рахуби не склав.

401. *Прикладати руки.* Усердно работать Ном.

402. *Підкладати руки кому, під кого.* Помогать кому. — Не туди він дивиться, щоб нам руки підкладати, а щоб нас у лабетах своїх держати Барв. 500.

403. *Покладати, — класти хреста.* Осенять, -нить себя крестом.

404. *Укласти, скласти, зложити ціну.* Назначить цену; оценить. — Наїхали купці із Варшави, вороному коню ціну вклали.

405. *Класти честь на собі.* Блюсти, соблюдать свою честь, уважение к себе. — Я б і сказав тобі, та честь на собі кладу Ном.

406. *Класти, покладати в голову.* Думать, догадываться, воображать. — І в голову цього не покладай. Лягли і в голову не клали, що вже їм завтра не вставать.

407. *Сположити на руки кому.* Возложить на кого, поручить кому. — Йому сположили на руки їх (коней) чистити.

Інструменталь. 408. *Наложити, накладати, -класти, налягти головою.* Положить голову, погибнуть.

409. *Наложити душею, життям.* Пожертвовать жизнью.

Льокатив. 410. *Класти, покладати в головах.* Днв. *Класти, покладати в голову.* — Не думав і в головах собі не покладав Ном.

Мати, матися.

Ґенітив. 411. *Волі маєте.* Как вам угодно Ном.

Акузатив. 412. *Мати відома.* Знать. *Нема відома.* Неизвестно. — А нема відома, як у тому замку, що в ньому.

413. *Мати заздрість на кого.* Завидовать кому.

414. *Мати зазлість на кого.* Враждовать с кем, ненавидеть кого.

415. *Мати злість на кого.* Злобствовать на кого.

416. *Мати обачення на кого.* Обращать внимание на кого, присматривать, заботиться о кем. — Знайшла мене, ой, смертонька в чужій сторононьці, — май же, сестро, обачення на діти мої.
417. *Мати охайність.* Быть опрятным.
418. *Мати перевагу.* Преобладать, иметь преимущество.
419. *Мати призру на кого.* Подозревать кого.
420. *Мати ремст на кого.* Быть недовольным кем. — На нас і на тих людей мав він великий ремст.
421. *Мати силу.* Иметь действие. — Закон має силу О. К.
422. *Мати увагу на кого.* Обращать на кого внимание Т.
423. *Мати удачу (вдачу) до чого.* Иметь к чему-л. способность.
424. *Мати храп на кого.* Иметь зуб против кого. — Каже, що на нього атаман має храп.
425. *Мати за добре, за зле.* Считать что-л. хорошим, дурным. — Він нам цього не має за зле О. К.
426. *Мати на пеню.* Иметь причину для ссоры. — Я з тобою нічого не маю на пеню Ном.
427. *Мати на мислі, на гадці, на думці.* Предполагать, думать. — Скажи, скажи, моя мила, що маєш на мислі Метл. 62. **Льокатив.**
428. *Мати на оці.* 1. Не спускать с глаз. 2. Иметь в виду.
429. *Мати на повазі кого.* Питать уважение к кому. — Чим вони не люди? І добрі, і заможні, всі їх на повазі мають МВ. II, 111.
430. *Мати на приміті.* } Иметь в виду Ш.
431. *Мати на увазі.* }
432. *Матися на бачності.* Быть на стороже, быть осторожным.
433. *Мати себе смутно.* Быть грустным, печальным.

Могти; змагати, знемагати, спомагати, -могти, спромагатися, -могтися.

434. *Змагати.* 1. Быть в силах, в состоянии. — Ой, косити, молотити — я то не змагаю.
435. *Змогтися.* Собраться с силами, со средствами. — Не змоглись на евангелію, цілуйте псалтирю Ном.
436. *Знемагати на що.* Изнемогать от чего. — То тим вони спочивали, що на рани постреляні та порубані дуже знемагали. **Акузатив.**
437. *На сон знемагати.* Сильно хотеть спать.
438. *Спомагати, -могти на що.* Давать, дать возможность, средства. — На що нас Бог споміг, тим і приймаємо Ном.
439. *Спромагатися, -могтися на що.* Собираться, -браться со средствами. — Спромігся дід на обід, а баба на кисіль Ном.
440. *Змагати здоров'ям: Чи ти здоров'ям змагаєш?* Здоров ли ты? **Інструменталь.**

Носити, нести, -ся, виносити, -нести, зносити, -нести.

441. *Зносити мислі до кого.* Думать о ком. — Я до тебе не говорю, тільки мислі зношу.
442. *Винести на явність.* Обнаружить; ясно доказать.
443. *Зносити, знести головою, умом.* 1. Соображать, -разить, уразуметь. 2. Быть в состоянии собственными силами сделать. — Чи він би ж то громадське діло зніс головою? Не міг він умом знести, яким дивом дивним він живий та цілий вискочив МВ. **Інструменталь.**

444. *Мислі зносять, заносять кого*. Усиленно думает. — Мислоньки мене зносять Грінч. М. Ш, 246. Мене мислі заносять ib. 247.
445. *Нестися високо, вгору*. Заноситься, важничать. — Кожен, хто нестиметься вгору, принизиться.

Падати, випадати, -пасти, відпадати, -пасти, занепадати, -пасти, підупадати, -пасти, припадати, -пасти, спадати, -пасти, упадати, -пасти.

Генітив. 446. *Відпасти права, ласки*. Лишиться, потерять право, расположение.
447. *Припадати, -пасти до вподоби, до натури, до душі*. Нравиться, понравиться. — (Оповідання) так припали до душі, мов мама рідна (Гн. Хотк. Кам. душа). Нашій бабі дуже припало до душі оце займище наше Ети. 40.
448. *Припасти до смаку*. Прийтись по вкусу.
449. *Спадати, спасти з голосу*. Терять, потерять голос; спадать голосу. — Дяк п'є горілки багато і вже спада з голосу.
450. *Спасти з глузду*. Сойти с ума.
451. *Спадати, спасти з лиця, з тіла*. Худеть, похудеть лицом, телом. — Розважали матусеньку, таки з лиця спала. Усе було тружусь, роблю, аж з тіла спала.
452. *Спадати, спасти з розуму*. Глупеть, поглупеть. — Ні, наші козаки ще з розуму не спали, щоб вовка од біди сховали Л. Гліб.
453. *Упадати коло кого*. Ухаживать за кем. — Нехай би ти коло неї впадала, а не вона на старості літях коло вередливого дівчати МВ.

Акузатив. 454. *Падати в нестяму*. Впадать в бессознательное состояние, терять сознание.
455. *Впадати, впасти в око, в очі*. Бросяться, -ситься в глаза. — Вона мені ще й тоді в око впала, що яке то молоде й хороше та нещасливе Барв.
456. *Впасти в пам'ятку*. Запечатлеться в памяти.
457. *Запасти в серце, в око, в душу*. Приглянуться, произвести впечатление, понравиться. — Олена знає того парубка, що їй так у душу запав Кв.
458. *Впадати, впасти в слово*. Вмешиваться, -шаться в разговор.
459. *Попастися в клопіт*. Смутиться, попасть в неловкое положение.
460. *Спадати, спасти на думку, на розум*. Приходить, прийти в голову, на мысль, на ум. — І знов тобі щось на думку спало. Нікому така думка не спала на розум Кв. І на думку така (дівчина) не спадала Стор. 158.
461. *На моє слово впало*. Вышло по моему.
462. *Спасти на чию стежку*. Пойти по чьей-либо дорожке, по чьимлибо следам. — Ой, і я на дідову стежку спала: він учора розбив кухля, а я сьогодні.
463. *Занепадати на здоров'я*. Див. *Занепадати здоров'ям*.
464. *Підпадати, -пасти під мислі*. Нравиться, понравиться. — Ой ти мені... під мислоньки не підпав Чуб. V, 843.

Інструменталь. 465. *Випадком випасти*. 1. (Как раз) случиться. — Випадком випало дуже добре. 2. Пойти прахом. — Як беруть з нас гроші, так випадком і випадуть.

466. *Занепадати, -пасти здоров'ям, на здоров'я, на здоров'ї.* Ослабевать, -беть. — Чоловік з нудьги зовсім занепав здоров'ям МВ.
467. *Упадати лестю до кого.* Поддабриваться, подольщаться. — Сидить Гриць на важниці, тяженько здихає, а до його чорнявая лестю упадає.
468. *Спадати, спасти очима на кого.* Встречать, -ретить взглядом. — Куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду МВ.
469. *Припадати, -пасти чим (снігом, пилом).* Покрываться, -крыться чем (снегом, пылью). — Не жаль мені доріженьки, що пилом припала.
470. *Упадати, -пасти, занепадати на силі, на здоров'ї.* Ослабевать, -беть. **Льокатив.**
471. *Упасти на лиці: Похудеть лицом.*
472. *Підупадати на силах.* Постепенно ослабевать.
473. *Кров нападає.* Кровь ударяет в голову, кровь приливает к голове. Київщ.
474. *Нестямки напали.* Растерялся, забылся, -лись.
475. *Куди очі спали.* Куда глаза глядят. — Бігти кинулася, куди очі спали МВ.
476. *Падь пала.* Стих нашел. — На мене падь пала.
477. *Щоки відпали.* Лицо обрюзгло.

Пускати, пустити, -ся спускати, -стити, напускати, стити, попускати, -стити.

478. *Попускати, -стити (місця, поля).* Уступать, -пить (немного места, поля). — Козаку нетязі більше місця на покуті попускали. **Ґенітив.**
479. *Напускати туману в очі.* Пускать пыль в глаза Ш.
480. *Пуститися берега.* 1. Потерять всякую сдержку. 2. Отдаться на произвол судьбы.
481. *Духу пускається хто.* Испускает дух. — Коні біжать, духу пускаються, а він все свариться: чого помалу їдеш.
482. *Спустити з ока.* Выпустить из виду Т.
483. *Пускати, -стити ману.* Пускать, пустить пыль в глаза, морочить Ш. **Акузатив.**
484. *Пускати славу.* Распространять молву.
485. *Пускати торохту.* Пускать сплетни. — *Я віри не діймав,* як люде про неї торохту пустили Барв.
486. *Пускати тумана.* Дурачить, обманывать.
487. *Спускати, -стити ціну.* Сбавлять, -вить цену Лев.
488. *Пустити в запомин.* Предать забвению Кул.
489. *Пустити в непам'ять.* Предать забвению.
490. *Пуститися в ледащо.* Сделаться беспутным. — Чи це і ти пустивсь в ледащо, що хочеш нас звести ні на що.
491. *Пускати, -стити на пожар.* Сжигать, сжечь. — Семиград султанський хочуть пустити на пожар і сплюндрувати.
492. *Пуститися на одчай божий, на одчай душі.* На все отважиться; пуститься, очертя голову Ном.
493. *Пускатися, -стися на що.* Решаться, -шиться на что. — Я не вірю, щоб Христя на таке пустилася.

Робити, зробити, виробляти.

Ґенітив. 494. *Робити до любости.* Делать в свое удовольствие, по своему желанию.

Акузатив. 495. *Робити, зробити волю кому, чию.* Исполнять, -нить чье-либо желание (волю). — Ой, ви чумаченьки, ой, ви молоденькі, зробіть мою волю.

496. *Робити збитки.* Проказничать.

497. *Робити звістку.* Подавать весть.

498. *Робити землю.* Обрабатывать землю.

499. *Виробляти землю.* Истощать землю частыми посевами. — Виробили так землю, що вже нічого не родить.

500. *Робити, зробити лад.* Приводить, -вести в порядок.

501. *Зробити ласку.* Сделать одолжение МВ.

502. *Робити плату.* Производить платеж. — Одчиняйте хату та робіте плату.

503. *Робити ремество.* Заниматься ремеслом. — Роблю ж я таки те ремество сильно, так воно добре мені в знаки далося.

504. *Виробляти силу.* Истрачивать на работе силу. — Виробив я свою силу та на твої діти .

505. *Зробити смерть собі.* Наложить на себя руку, лишить себя жизни.

506. *Зробити умову.* Заключить договор Ш.

507. *Робити хліб.* Обрабатывать землю. — Натальці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити Котл.

508. *Робити що за іграшку.* Делать что-либо с легкостью, шутя.

509. *Робити на капость.* Делать на зло Ном.

510. *Робити на пеню.* Делать наперекор, на зло. — Так робиш, як мені на пеню Ном.

Інструменталь. 511. *Робити, зробити своїм богом.* Делать, сделать по своему.

512. *Робити волею.* Делать добровольно, по собственному желанию.

513. *Робити закладом.* Делать медленно, не спеша.

514. *Робити щирим серцем.* Усердно, искренно что-либо делать.

Сідати, сісти: посісти, присідати, -сісти.

Акузатив. 515 *Посісти що.* Принять во владение, овладеть. — Не думай, що ти посядеш мою худобу.

516. *Присідати, -сісти кого.* Одолевать, -леть. — А дівчину думи лютії присіли.

517. *Сум посідає кого.* Грусть, печаль охватывает. — А який то сум понімав та посідав часом, то й не сказати МВ.

518. *Його туга посіла.* Им тоска овладела Ш.

519. *Його присіла сідина.* Он поседел, покрылся сединой.

Ставати, стати, діставати, -стати, пристати, переставати, -стати, устати.

Ґенітив. 520. *Ставати, стати дуба.* Становиться на дыбы.

521. *Дістати ласки.* Приобрести расположение, милость. — Такої ласки дістану й у Параски Ном.

522. *Ставати, стати до чого.* Браться, взяться, приняться за что. — Сей же, як до чого став, ...уся душа його в роботі МВ.

523. *Ставати до бою, до побою.* Вступать в бой, выходить иа бой.
524. *Ставати, стати до оборони.* Подниматься, -няться на защиту Ш.
525. *Стати до помочі.* Прийти на помощь.
526. *Ставати, стати до розмови.* Заговаривать, -рить с кем.
527. *Дістати в лице.* Получить пощечину. **Акузатив.**
528. *Пристати у прийми.* Не имея своего хозяйства, сесть на хозяйство родителей жены в ее доме.
529. *Стати на очі.* Сделаться ясным, понятным. — Стала людям на очі неправда в нашій українській справі Є.
530. *Ставати, стати на кого.* Подниматься, -няться, восстать. — Чи там раду радять, як на турка стати, не чуємо иа чужині Шевч.
531. *Стати козубом.* Замерзнуть, сделаться твердым, как кора (о мокрой одежде). **Інструменталь.**
532. *Стати наметом.* Разбить шатры.
533. *Стати опором.* Оказать сопротивление. — Стояли на сеймі опором проти політичної системи єдиности віри в Польщі.
534. *Стати побоєм.* Быть готовым начать бой (о войске). — Сам звів корогву та й берегом пішов, став побоєм перед Хотином.
535. *Пнем (на пню) стати.* Заупрямиться. — Внучечка як на пню стала: лікаря та лікаря МВ.
536. *Стати у мочах.* Войти в силу, сделаться сильным, окрепнуть. **Льокатив.** Сидить черв'як як у тому гніздечку, а як стане у мочах, то й вилізе.
537. *Стати у подобі.* Понравиться. — У подобі став їй новий піп Барв.
538. *Стати у помочі, до помочі.* Прийти на помощь.
539. *Стати у пригоді.* Пригодиться. — Я тобі у великій пригоді стану Рудч. І, 87.
540. *Переставати, -стати у чому.* Останавливаться, -новиться иа чем. — І ще ж то жиди рандарі у тому не перестали: — На славній Україні всі козацькі церкви заореидували.
541. *На годині стало.* Установилась погода.
542. *Стати на заваді.* Помешать.
543. *Стати на пам'яті.* Припомниться, приходить на ум, на память, в голову. — Тоді тобі усі діла на пам'яті стануть.
544. *Стати на переметі.* Воспрепятствовать, повредить. — Він міг стати йому иа переметі, шкодити.
545. *Стати на пню.* Див. *Стати пнем.*
546. *Стати на речах з ким.* Вступить с кем в разговор Ном.
547. *Стати на рушнику.* Обвенчаться.
548. *Стати на слові.* Сдержать слово.
549. *Стати на стану.* Подняться на ноги (в переноси. смысле). — Хоч у домовину клади, иеиаче він год нездужав, а тепер зиову иа стаиу став.
550. *Стати опір.* Оказать сопротивление. — Ви проти иас обидва опір стали.
551. *Устати переп'ят на кого.* Стать кому иа дороге, преградить путь кому.
552. *Стала пригода.* Приключился случай.
553. *Ставати, стати ряд-у-ряд.* Становиться, стать ровиыми рядами.

Ставити, становити, поставити, постановити, пристановитися, настановляти, -вити.

Ґенітив. 554. *Пристановитися до чого.* Избрать занятие. — Пристановився до гандлю.

Акузатив. 555. *Настановити закон.* Установить закон.

556. *Поставити обід.* Дать обед (пир).

557. *Ставити, поставити питання.* Предлагать, -ложить вопрос О. К.

558. *Поставити за вину.* Вменить в вину Ш.

559. *Поставити за обов'язок, за повинність.* Вменить в обязанность О. К.

560. *Настановляти, -вити на кого.* Назначать, -чить кем, делать, сделать кого кем. — Настановили на голову. О. К.

561. *Настановляти, -вити кого на добру путь, на розум, на добрий розум.* Надоумить, направлять, -вить на истинный путь кого.

562. *Ставити кого на очі.* Давать очную ставку.

563. *Поставити на своє.* Поставить на своем. — Він знав, що дочка поставить на своє, коли він схоче Лев.

564. *Настановити на хліб.* Обеспечить материально. — Прохала свою приятельку настановити її на хліб, пошукати службу Барв.

Інструменталь. 565. *Настановити людьми.* Сделать человеком. — Час тебе оженити, людьми настановити.

566. *Поставити прямцем.* Поставить вертикально.

Стояти, відстояти.

Акузатив. 567. *Відстояти ноги.* От долгого стояния получить отек ног Лев.

568. *Стояти за кого.* Поддерживать кого, держать чью-либо сторону.

569. *Стояти за що.* Считаться чем, быть чем. — В мене те стоїть за лихо пекуче, що мені слова промовити не вільно МВ.

570. *Стояти на чию руч.* Быть на чьей-либо стороне. — Він бо раз-у-раз на їх руч стоїть.

Інструменталь. 571. *Стояти лубом.* Быть твердым, как лубок (об одежде, вообще о тканях).

572. *Стояти за чим.* Дорожить чем. — Я за волами не стою — беріть їх.

573. *Стояти над гробом.* Быть одной ногой в могиле.

Льокатив. 574. *Стояти на думці.* Не выходить из головы.

Тягти, відтягти, затягти, потягти.

Ґенітив. 575. *Тягти до права.* Привлекать к суду. — Син вітця до права тягне.

Акузатив. 576. *Відтягти голос: голосу не відтягне.* Не в силах отвести голос, заговорить.

577. *Затягти затяг.* Навербовать отряд, шайку.

578. *Тягти за кого.* Держать чью-либо сторону. — Не тягнеш ти за беззаконних, що прикриваються законом.

579. *Потягти руку за ким.* Взять, принять чью-либо сторону Ном.

Інструменталь. 580. *Потягти за ким.* Взять, принять чью-либо сторону.

581. *Повтягало очі кому.* Ввалились глаза.

582. *Чинити (правити) відправу.* Служить в церкви. **Акузатив.**
583. *Чинити, учинити (увольнити) волю.* Исполнять, -нить желание. — Чини мою волю Шевч., Чуб. V, 940. Вволіть мою волю Чуб. V, 950. Ввольни ж мою волю ib. 161.
584. *Чинити заповідь.* Исполнять заповедь. — Вони ж твою заповідь чинили.
585. *Чинити, учинити злість.* Делать, сделать зло.
586. *Чинити кривду.* Обижать.
587. *Чинити ласку.* Делать одолженне. — Чніте ласку, внесіте ковбаску.
588. *Чинити обов'язок.* Исполнять долг Ш.
589. *Счиняти перелюбки з ким.* Творнть с кем прелюбодеянне.
590. *Чинити славу.* 1. Разглашать, делать. 2. Прославлять. — Премудрому лицареві славу учнннлн.
591. *Чинити слідство.* Пронзводнть следствне Ш.

Додаток до фразеологічного словничка[1].

592. *Забивати, -бити в кайдани, в колодку, в диби.* Заковывать, -ковать в кандалы, в оковы. **Бити.**
593. *Як набіжить.* Как прндется. — Треба жнть, як набіжить. **Бігти.**
594. *Набирати, -брати тіла.* Полнеть, пополнеть. **Брати,**
595. *Місця собі не прибере.* Места себе не находнт Стор. 52. **взяти.**
596. Нічого *не прибрав* більш їй одмовити. Ничего больше не нашелся ей ответить.
597. *Добрати до своєї мислі.* Избрать по душе. — Не добере козак дівки та до своїмислі Чуб. V, 292.
598. *Взяти на язики.* Чуб. V, 146. Див. 65. *Брати, узяти на зуби.*
599. *Брати огребом.* Загребать, обеими руками брать (нечто сыпкое).
600. *Не збувати.* Всегда быть, всегда находиться, всегда иметься. **Бути,**
Що нагаєчка, що дротяночка із кілочка не збуває. **збувати.**
601. *Не збуває до розмови.* Всегда есть о чем говорить. — А в жінок не збуває до розмови: то дівування згадають, то се, то те, то про лиху долю не наговоряться.
602. *Йому на розум не збуває.* Ума у него достаточно. — Людина добра і на розум йому не збувало.
603. *В уподобі бути.* Быть, прийтись по вкусу, нравиться. — Багато мене сватало, та ніхто мені не був у такій уподобі, як один парубок Барв. 270.
604. *Бути на думці: А в мене не те на думці.* А у меня не то в голове Барв. 211.
605. *Бути на порі.* Быть на возрасте. — Дівкн теж на порі Етн. 35.
606. *Бути на підпитку.* Быть под хмельком.
607. *Бути наскінчу.* Приходить к концу (о временн). — А на дворі тим часом січень був наскінчу.
608. *На біду звести.* Довести до беды, до бедности. — Я твого брата **Вести,**
знов на біду зведу. Яв. 149. **водити.**
609. *Переводити, -вести на нівець.* Обращать в нничто, превращать, -вратить в ничто. — Пасіку лнхі сусіди переводилн на нівець Етн. 31.

---

[1] Розклад матеріялу в додатку той самнй, що в основному словничку.

Дати, датися, -ся.

610. *Проступку не дає.* Проходу не дает. — Він мені що далі, то все більше проступку не дає, а я втікаю, ховаюсь од його Барв. 394.
611. *Придавати, -дати ходи.* Прибавлять, -вить шагу. — Чим дуж придав ходи в ноги.
612. *Здавати, здати екзамена.* Выдерживать, -жать экзамен. Лев.
613. *Дати ціну чому.* Оценить что-л. — Дали йому (коневі) ціну шістдесят рублів ще й чотирі. Чуб. V, 781.
614. *Вдаватися, вдатися (вдарятися, вдаритися) в тугу.* Впадать, впасть в тоску. — Не журнся, моя мила, не вдавайся в тугу. Чуб. V, 329. Не вдаряйся в тугу ib. 402.
615. *На добраніч дати.* Пожелать спокойной ночи. Чуб. V, 36, 234.
616. *Даватися, датися навзнаки.* 1. Показываться, показаться. — Як були ми колись панськими кріпаками, то вона така була, що було і навзнаки не дається; а тепер сама забалакала, — така тиха та добра до людей. 2. Давать, дать себя знать. — Дались мені навзнаки чоловічі кулаки.

Держати.

617. *Уряд держати.* Вмер половецький повковник, що після Шрама уряд держав Кул. Чорна Рада.

Імати, (н)яти.

618. *Журба обняла.* Печаль, тоска охватила, овладела. — Кругом його головоньку журба обняла Чуб. V, 370.
619. *Млості обняли.* Дурно стало. Як побачив пироги, його млості обняли та й упав. Чуб. III, 425.

Іти, ходити.

620. *Пішло в нівець.* Пошло прахом.
621. *Іти в розум.* Становиться понятным. — Оце їм найперше іде в розум Етн. 30.
622. *Зайти в тяготу, в тяж.* Забеременеть. — Зайшла в тяготу Шух. 116. Зайшла в тяж. Яв. 84.
623. *Ходити на стрілецтво.* Заниматься охотой. — Він ходив на стрілецтво і бив птаху усяку, де яку на світі зобачив Шух. 100.
624. *Ідеться, пішлося на горе.* Ідет, пошло на несчастие. — Та коли мені та молодій вже на горе пішлося Чуб. V, 300.
625. *Підійти димом.* Побыв в дыму, отдавать, пахнуть дымом. — Жито димом підійшло, як пожежа була, так чоловік дешево продавав Барв. 299.
626. *Торгом ходити.* Торговать (путешествуя). — Другі мабуть по далеких землях торгом ходили, поки собі корисне місце... вподобали і новим городом... сіли Кул. VI, 10.
627. *В тяготі ходити, на тих часах ходити.* Быть беременной. — Жінка його на тих часах ходила Яв. 136. Його жінка в туготі ходить Яв. 164.
628. *Ходити в хорошому, чорному, білому.* Быть одетим хорошо, в черное, в белое. — Будеш їсти, будеш пити і в хорошому ходити. Хожу в чорному — кажуть ледащиця; хожу в білому — кажуть чепуриться Чуб. V. 144.
629. *Іти нога за ногою.* Итти медленно. — Ішов захожий тихо, нога за ногою.
630. *Ходити опірці.* Ходить, опираясь на разные предметы. — Опірці по хаті ходить.
631. *Заходить річ про що.* Разговор касается, вопрос касается чего-л. — Як заходила річ про рідну маму... Кул. VI, 473.
632. *Вийшов час (місяць, рік).* Окончился срок. — Як вже ті літа вийшли Яв. 24.

633. *Мороз піде по кому*. Бросит кого в холод. — Що, коли його нема на світі — подумаю собі, а мороз так по мені і піде.
634. *Сказати на добридень*. Поздороваться, пожелать доброго утра. Стор. 50. **Казати.**
635. *Кругу накидати*. Делать круг, обход (в пути). — Ходім напрямець, — чого нам стільки кругу накидати. **Кидати.**
636. *Проложити пісню*. Сочинить, сложить песню. — Це не пісенька, а щирая правдонька. Так ми у своїх батьків служили, та оце про їх і пісню проложено. **Класти, ложити.**
637. *Скласти на себе*. Взять на себя. — Сама господиня усеї цеї роботи не одважиться на себе саму скласти Етн. 45.
638. *Накладати з ким*. Водить с кем-н. компанию; действовать с кем-н. заодно. — Ворожка з бісом накладає Ном. 323. Я не з тих, щоб з тобою накладати Етн. 39.
639. *І в мислях собі того не покладай*. И не думай об этом. Кул. VI, 535, Див. № 406; 410.
640. *На дощ заноситься (береться)*. Собирается дождь. **Носити.**
641. *Думка запала в голову*. Мысль засела в голове. — Все сидить, рукою підпершися, все думає... наче думка яка важка запала їй в голову. **Падати.**
642. *Впасти в сухоти*. Нажить чахотку. — Через тебе мила впав я в сухоти Чуб. V, 1003.
643. *Коли випаде слушний час*. Когда выберется удобное время. — Написали б ви мені, добродію, коли вам випаде слушний час. Кул. ЛН. 4.
644. *Справдити своє слово*. Исполнить обещание, сдержать слово. **Правдити.**
645. *Зірвати бунт*. Поднять бунт. **Рвати, -ся.**
646. *Зірватися на ноги*. Вскочить на ноги.
647. *Зірвалася буря*. Гроза поднялась.
648. *Напосістися на кого*. Пристать к кому. — Напосівся на мене, щоб дав йому грошей. **Сісти, -ся.**
649. *Присів туман*. Заморочило. Його таменьки присів туман та й зблудив з дороги Шух. 89.
650. *Стати у поміч*. Прийти на помощь. — Діти своїм батькам у поміч стають Рудч. II, 107. **Стати.**
651. *Стати на згоді*. Помириться. — Старі наче б то на згоді стали Нар. 238.
652. *На порі стати*. Войти в возраст невесты. — Росла, росла дівчинонька та й на порі стала Чуб. V, 1038.
653. *Стояти на перешкоді*. Див. *Бути на перешкоді*. № 119.
654. *Встояти на слові*. Сдержать слово. — Не встояв староста на слові Кул. VI, 109. **Стояти.**
655. *Небезпечне стояти*. Находиться в опасности. — Степи тоді небезпечне стояли і по степах татарва і всяка дича гасала Кул. VI, 227.
656. *З кроку ступити*. Уступить дорогу (преимущественно в переносном смысле). — Дурному з кроку ступити — сто днів одпусту доступити Ном. **Ступити.**
657. *Згоду учинити*. Заключить мир. — Пани, теє зрозумівши, згоду учинили; підкинувшись під Гумань, Ґонту ізловили. **Чиняти.**
658. *Розказ учинити*. Исполнить приказание. — Розказ мій учините, вигубіть всі діти в мойому царстві Чуб. III, 379.

СКОРОЧЕННЯ І ПОЯСНЕННЯ ДО НИХ.

Барв. — Ганна Барвинокъ (О. М. Кулишева). Оповидання з народнихъ устъ з портретомъ авторкы й зъ передмовою Б. Гринченка. К. 1902.

Бер. — Невидані пісенні тексти, що записала О. Курило від жінки з Берестейського пов. Городненської губ.

Бусл. І. — Историческая грамматика русскаго языка, составленная Ѳ. Буслаевымъ. Изданіе второе, передѣланное, часть І, Москва 1863.

Бусл. II. — Те саме ч. II.

Гн. — П. А. Гнѣдичъ. Матеріалы по народной словесности Полтавской губерніи. Роменскій уѣздъ. Выпускъ IV. Сказки, легенды, разсказы. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссіи. Полтава 1916.

Гн. г. — Матеріяли до української етнольоґії Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Том. XII. Гаївки. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові 1909.

Гн. Кол. і щ. І. — Етноґрафічний збірник Т. XXXV. Колядки і щедрівки. Т. І. Зібрав Володимир Гнатюк. У Львові 1914.

Гол. — див. Ял.

Гн. Колом. II. — Етноґрафічний збірник Т. XVIII. Коломийки. Зібрав Володимир Гнатюк. Т. II. У Львові 1906.

Гр. — Словарь української мови, зібрала редакція журнала „Кіевская Старина". Упорядкував з додатком власного матеріялу Борис Грінченко. Т. І, II, III, IV. Київ 1907—1909.

Грінч. М. III. — Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Т. III. Пѣсни. Б. Д. Гринченко. Черниговъ 1899.

Етн. — Український Етнографічний збірник, видає Укр. Наук. Т-во в Київі. Том перший. Київ 1914.

Є. — Сергій Єфремов. Коротка історія укр. письменства. Київ 1918.

Є. ЛНВ. — Літ. Науковий Вістник. Річник XX, кн. VII—IX. Київ 1919 (матеріял узято з розвідки С. Єфремова).

Єфр. іст. письм. — Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Київ 1917.

Зап. II. — Изъ записокъ по русской грамматикѣ. І. Введение. II. Составные члены предложенія и ихъ замѣны. Составилъ А. Потебня. Изданіе 2-е, исправленное и дополненное. Харьковъ 1889.

Зап. III. — А. А. Потебня. Изъ записокъ по русской грамматикѣ. III. Объ измѣненіи значенія и замѣнах существительнаго. Изданіе М. В. Потебни. Харьковъ 1899.

Зап. Г. Общ. — Записки юго-западнаго отдела Императ. Русск. Геогр. Общества. Т. II, 1874. Кіевъ 1875.

Ів. Кол. — Етнографічний збірник Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1909. Галицько-руські нар. пісні з мельодіями. Зібрав у селі Ходовичах др. Іван Колесса.

Ів. Фр. — Др. Іван Франко. Студії над укр. народніми піснями. Том перший. Львів. 1913.

Кан — Матеріял, що зібрала О. Курило у с. Миронівці д. Канівського пов. Київської губ. (переважно з уст 75-літнього діда В. Чемериса).

Кв. — Сочиненія Григорія Ѳедоровича Квитки. Малороссійскія повѣсти, разсказанныя Грыцьком Основьяненком, 3-е изданіе, Кіевъ 1913.

Київщ. — Матеріял переважно від селянок із околиць Києва. Записала О. Курило.

Кл. Кв. — Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядкував Климент Квітка. Київ 1917.

Kolb. Woł. — Oskar Kolberg, Wołyń. Obrzędy, melodye, pieśni. Wydał Józef Tretiak w Krakowie 1907.

Kolb. Pokucie. — Pokucie, obraz etnograficzny. Skreślił Oskar Kolberg. T. III. Kraków 1888.

Котл. — Твори Івана Котляревського, видання друге, під редакцією з переднім словом та примітками Сергія Єфремова. Київ 1918.

Кул. I. — Кулішеві твори у виданні Каманіна, Т. I.[1]

Кул. VI. — Руська письменність. VI, 6. Твори Пантелеймона Куліша. Том шестий. Видане Т-ва „Просьвіта“. У Львові 1910. Гісторія, література і инша проза.

Кул. ЛН.[2] — Юные годы П. А. Кулиша и письма его къ И. Ф. Хильчевскому, Т. Г. Шевченку і д-ру С. Д. Носу. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кіевъ 1899.

Л. Гліб. — Байки Леонида Глібова. К. 1904.

Лев. I. — Иванъ Левицькый. Повисьти й оповидання. Томъ I. СПБ. 1899.

Март. — Украинськи записи Порфирія Мартиновича. Кіевъ 1906.

МВ. I. — Марко Вовчекъ. Народни оповидання. Томъ I. Выдание трете. У Кыиви 1902.

МВ. II. — Те саме. Том II.

Метл. — Народныя южно-русскія пѣсни. Изданіе Амвросія Метлинскаго. К. 1854.

Н. М. — Наше Минуле 1918, ч. 3.

Нар. — Изъ устъ народа. Малорусские разсказы, сказки и пр. Б. Д. Гринченко. Приложеніе къ № XII „Земскаго Сборника“ 1900. Черниговъ 1900.

Н. Зап. — Я. П. Новицкій. Народная память о Запорожьѣ. Преданія и разсказы, собранные в Екатеринославщинѣ 1875—1905 г. Екатеринославъ 1911.

НКл. — Я. П. Новицкій. Запорожскіе и гайдамацкіе клады. Малорусскія народныя преданія, повѣрія и разсказы, собранные в Екатеринославщинѣ 1873.—1906 г. Александровскъ 1908.

Ном. — Украінскі приказки, прислівья и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других спорудив М. Номис. Спб. 1864.

ОК. — Цими ініціялами (О. Курило) позначено звороти, що їх чути було в розмові поміж людьми.[3]

Ост. — Записала в Острі (д. Остерського пов., тепер Ніженської округи на Чернігівщині) з уст понадстолітнього рибалки діда Супруна О. Курило в осени 1923 р.

Пир. — Записала в с. Гречаній Греблі (д. Пирят. пов., тепер Яготинського району Прилуцької окр. на Полтавщині) з уст 75-літньої бабусі Наталі Шапаренкової О. Курило влітку 1923 р.

Рудч. І, ІІ. — (Рудченко И.). Народныя южнорусскія сказки. Том І—ІІ. Кіевъ 1868—70.

Стефаник — Василь Стефаник. Дорога. Новелї. Друге виданє. Львів 1917.

Стор. — Твори Олекси Стороженка, виданє Т-ва „Просвіта" у Львові 1911.

Т. — Є. Тимченко. Русско-малороссійскій словарь. Кіевъ 1897. Т. І. і ІІ.

Черніг. — Записала від людей з Чернігівщини О. Курило.

Чуб. ІІІ. — Труды Этнографическо-Статистической Экспедиціи въ западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-западный отдѣлъ. Матеріялы и изслѣдованія, собранные д. чл. П. П. Чубинскимъ. Т. ІІІ. СПБ. 1872.

Чуб. IV. — Те саме. Т. IV, Спб. 1877.

Чуб. V. — Те саме. Т. V. Спб. 1878.

Ш. — С. Іваницький і Ф. Шумлянський. Російсько-український словник. Вінниця 1918.

Шевч. — Т. Шевченко Кобзарь. Повний текст в редакції В. Доманицького. Київ 1918.

Шух. — Muzeum imienia Dzieduszyckich. Huculszczyzna. Napisał Włodzimierz Szuchiewicz. Tom czwarty. We Lwowie 1908.

Яв. — Ю. Я. Яворскій. Памятники галицко-русской народной словесности. І. Легенды. ІІ. Сказки. ІІІ. Разсказы и анекдоты. Выпуск первый. Кіевъ 1915.

Ял. — Записала в с. Яланці (с. Яланець Бершадського району, д. Голопільського пов., тепер Гайсинської округи на Поділлі) О. Курило весною 1924 р. від різних людей.

Скорочення Кул. — Гр., МВ. — Гр., Лев. — Гр. тощо означають, що приклади взято не безпосередньо з джерел відповідних письменників, а з Грінченківського словника.

ПРИМІТКИ.

1 Не знаю достотного напису на титуловій сторінці, бо не маю теперь цього видання.

2 Те саме джерело має через недогляд ще одно позначення. — (З Кулішевих листів).

3 Місцями бракує моїх ініціялів, а саме там, де до певного прикладу чи звороту не дано джерела.

Російський покажчик до короткого фразеологічного словника.

(Числа показують місця відповідних українських фразеологічних зворотів у словничку).

В.

Г.

Д.

Е.

Ж.

З.

И.

К.

Л.

М.

Н.

О.

П.

Р.

С.

Т.

У.

Ф.

Х.

Ц.

Ч.

Ш.

Э.

Я.

ПОКАЖЧИК ВІДЗНАЧЕНИХ У КНИЗІ ФОРМ І ЗВОРОТІВ.

Числа показують сторінки. Де слово повторюється на двох або на кількох сторінках уряд, там дано числа першої та останньої сторінки; між обома числами є риска. Слова, що можуть починатися на **у** — й на **в** — слід шукати на **у**; — слова, що можуть мати **від** — та **од** — слід шукати на **від-**. (Покажчик не обіймає собою фразеологічного словничка).

Г.

Д.

Е.

Є.

Ж.

З.

О.

П.

Р.

Я.

ЗМІСТ.